

E O S

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXVIII. 1937

Zeszyt 3

WE LWOWIE 1937

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

E O S

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOGA POLONORUM

Volume XXXVIII. 1937

Fasciculus 3

LEOPOLI 1937

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel,
Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Saj-
dak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:

Prof. Dr. Franciszek Smolka

Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przysyłać należy wszystkie ma-
nuskrypty (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze
recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we
Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10
złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bez-
płatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów,
Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i poje-
dyncze zeszyty w cenie 3.50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przysyłać należy czekiem P.K.O.
Nr. 153.380.

ADRES ADMINISTRACJI:

Prof. Władysław Gruzewski

Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przysyłać należy zamówienia
i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

DE MENANDRI FPAGMENTO 951 K.

(SEN. NAT. QUAEST. IV a PRAEF. 19¹)

scripsit

THADDAEUS SINKO

Historia litterarum Graecarum usque ad finem s. IV a. Chr. n. confecta et duobus voluminibus in lucem edita — omnibus, qui ante s. III a. Chr. n. vixerunt, scriptoribus vale dixi, veritus, ne ad laborem continuandum tempus vitae me deficeret. Quo in proposito ne perseverarem, Senecae *Naturalibus Quaestionibus* propter sententias Posidonianas perlustrandis concitatus sum, cum hanc sententiam offendissem (Nat. Quaest. IV a praef. 19 ed. A. Gercke apud Teubnerum 1907):

...aut illud Menandri (scil. exaudi) — quis enim non in hoc magnitudinem ingenii sui concitavit, detestatus consensum humani generis tendentis ad vitia? —: Omnes, ait, malos vivere — et in scaenam velut rusticus poëta prosiliit —, non senem excipit non puerum, non feminam non virum, et adicit: non singulos peccare nec paucos, sed iam scelus esse contextum.

Qui locus in Comicorum Atticorum Fragmenta (vol. III apud Teubnerum 1897) a Theodoro Kockio receptus materiam prae-buit ad Menandri incertae fabulae fr. 951 restituendum hoc: omnes malos vivere... non singulos peccare, non paucos, sed iam scelus esse contextum (confertum).

Menander in scaenam prosiliens et spectatores malae vitae coarguens non minus dignus videtur, qui prope aspectetur, quam ille poëta rusticus, quocum comoediarum scriptor urbanus comparatus est. Quaestio adhuc neglecta ut solvatur, primum contextus praefationis Annaeanae, in quo, tamquam in tabula marginata fragmentum Menandri collocatum est, considerandus est.

Praefatione Nat. Quaest. I. IV a, qui fertur, Seneca Lucilium, qui officium procurationis Siciliae acceperat, de adulatoribus vitandis praemonet, utque potius ipse se laudet, adhortatur, laudationem autem ut ipsius conscientiam probet, censet. In quo consilio monitoris atque hortatoris quominus Lucilius dolum quendam et experimentum praesagiat, nihil obesse, et initium diffidentiae ab ipso consiliario esse faciendum secundum Vergilii sententiam (Aen. IV 373): *„nusquam tuta fides“* et Ovidii monitum

¹) Rzecz referowana na posiedzeniu Wydz. filol. P. A. U. 12. IV. 1937.

(Met. I 241 sq): *„qua terra patet, fera regnat Erynis: in facinus iurasse putes“*. Apud Vergilium Didonis sunt verba Aeneae perfidiam exprobrantis, apud Ovidium ipsius Iovis: qui postquam exemplo Lycaonis ostendit, quam taetris sceleribus infecti sint homines, concludit totum genus humanum penitus esse perendum. Qui contextus utriusque sententiae atque orationis cum et scribenti et legenti notus fuisset, ipsa usurpatio testimoniorum hilaritate quadam consilium Senecae conspergere debuit. Cuius fons cum in superlatione atque traiectione, quae a Graecis hyperbole appellatur, esset, scriptor duobus poetarum testimoniis etiam tertium adiunxit, cui novam hyperbolam praemiserat: *„quis enim non in hoc magnitudinem ingenii sui concitavit, detestatus consensum humani generis tendentis ad vitia?“* Quae interrogatio si positive exprimeretur, hunc sensum praeberet: „Multi enim (immo nimium multi) in hoc magnitudinem ingenii sui concitant, quod consensum humani generis tendentis ad vitia detestantur“. Ante oculos scriptoris hic illi morosi et stomachosi homines obversari videntur, qui ut ipsorum virtutem ostentent, reliquos quasi communi malitia infectos despiciant quique ingenii omnes vires in detestatione scelerum contendunt ita, ut ipsis sceleribus generis humani ingenium eorum concitari videatur. Inter hos Catones Seneca etiam Menandrum ponit, qui nec singulos nec paucos peccare dixerit, *sed iam scelus esse contextum“*.

Sceleris ‚contexti‘ definitionem hoc modo explicatam inveni a Liberto Fromondo in Notis in Nat. Quaest. editioni Iusti Gronovii Operum Senecae (Amstelodami 1672, t. II p. 908) adiectis: „Omnes universim in unum scelus conspirare et una quasi contexere“. Cuius interpretationis pars prior („in unum scelus conspirare“) cum ad Ovidii verba („in facinus iurasse putes“) tum ad Senecae sententiam („consensum humani generis tendentis ad vitia“) expressa est; in parte posteriore („una quasi contexere“, sc. scelus) verbum contexendi translate de re incorporea (scil. scelere) contexendo efficienda adhibetur, quod ne falsum sit, valde timeo. Nam inter exempla a T. L. L. Jacobsonio in Thesaurus linguae Latinae sub voce *contexo* collecta unicum Senecae locum, de quo agitur, inveni. Plane diversa est ratio sententiae ex Cicerone (Deiot. 19) allatae: „At quam festive crimen contextitur!“, ubi inhabilis accusatio de insidiis a rege Deiotaro Caesari paratis irridetur. Cicero enim de crimine ab accusatore dolose construendo, quasi de reti, in quod Deiotarus capiendus sit, loquitur; Seneca autem, immo Menander,

quasi summam omnium in terra peccantium facit et ex omnibus peccatis unum scelus collectivum effectum esse dicit. Quod si ab aliquo, ut crimen illud Deiotari, *consulto* constructum esset, verbum contextendi suam vim haberet. Et ea quidem natione Jacobsonus permotus esse videtur, ut singulis et paucis peccantibus omnes opponeret et „(ab omnibus) scelus esse contextum“ scriberet. At nemo peccantium consilii cuiusdam generalis particeps est, qui enitatur, ut e singulis peccatis scelus quoddam commune fiat; itaque nemo pro textore habendus est, cuius operā in communi quodam iugo data scelus commune contextatur.

Nescio, an simili ratiocinatione Kockius permotus sit, ut iuxta lectionem „*scelus esse contextum*“ — in uncis „*confertum*“ proponeret. Nam quamquam „contextum“ et „confertum“ similem imaginem linearum scripturae praebent, tamen scelus quasi acies vel agmen confertum vel etiam turba confertissima (Liv. 2, 12) a cursu sententiae Menandri abhorret, qui quidem terram peccantibus confertam videat, sed non eam turbam confertissimam extollat, immo ex omnibus peccatis unum scelus comparatum reprehendat, quod „scelus confertum“ a nullo alio scriptore Latino appellatum est. Nec de scelere *confecto* cogitandum est, quod idem significaret atque scelus perfectum et absolutum, cum hic de scelere per omnem terram diffuso agatur. Attributi vis manifesta fit, si pro scelere confecto scleris confectionem ponimus, quod nostro loco minime convenit. Itaque aliud scleris attributum quaerendum nobis est.

Seneca Menandri verba Graeca cum Latinis redderet, etiam contra usum communem nimium fidelem interpretem se praestare potuit et *πονηρίαν* seu *κακίαν συμπεπλεγμένην* scelere contexto interpretari. Sed quominus eam lectionem Menandro imputemus et eo, quem modo explicavimus, sententiae decursu prohibemur et usu graecitatis, qui in verbo *συμπλέκειν* adhibendo usui verbi Latini similis est. Apud Stoicos τὸ *συμπεπλεγμένον* de Universo praedicabatur (Plut. commun. not. p. 1074 D), quod quidem his Ciceronis verbis (fin. V 83) optime illustratur: „mirabilis est apud illos (sc. contextus rerum)¹: respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus; quid sequatur, quid repugnet, vident“. In Graeca *συμπλοκή* (quamquam apud posteriores scriptores, ut

²) Haec verba fortasse in illis Cochanovii nostri versiculis resonant (Pieśni I 9, 17 sq): „Wszystko się dziwnie plecie — na tym tu biednym świecie“.

Plutarchus, Lucianus, etiam pugnam in arto designare potest), ut in contextu Latino notio quaedam ordinis inest, quae quam aliena sit a scelere communi ex omnibus omnium hominum peccatis confecti, vix est, cur moneamus. Et nisi is ordo repugnaret, non dubitarem in ultimo sententiae Annaeanae verbo substantivum agnoscere, scilicet illum „contextum“ rerum Tullianum et proponeremus legere: „*iam scelerum (i. e. scel'ū) esse contextum*“, scil. hunc mundum. Sed „*scelerum contextum*“ qui legeret, eum oporteret in Menandri sententia irrisionem quandam doctrinae Stoicae agnoscere ita, ut illorum contextui ex bonis et malis rebus concinnati contextus ipsorum malorum opponeretur. At eiusmodi irrisionem Stoicorum vix alio loco apud Menandrum invenias.

Ad Stoicorum doctrinam cum illo „contextu rerum“ ducti simus, liceat addere Menandri sententiā de omnibus hominibus peccatis abundantibus similem sententiam illorum in memoriam reduci, qua homines, solo perfecto sapiente excepto, una omnes vitio subici dicuntur: εἰς μίαν ὁμοῦ καλίαν πάντας ἀνθρώπους πλὴν ἑνὸς τοῦ τελείου, scil. a Stoicis poni, Plut. prof. in virt. p. 76 A, cf. eundem commun. not. p. 1062 E: πάντας ἐπίσης κακούς καὶ ἀδίκους καὶ ἀπίστους καὶ ἄφρονες. Priore Plutarchi sententia fortasse aliquis adduci posset, ut apud Senecam legeret: „non singulos peccare nec paucos, sed iam. (*unum*) scelus esse commune“. Quam lectionem quominus commendemus ipso eius colore Stoico prohibemur, qui cum Menandro, potius doctrinae Epicureae fautore, minime convenit. A qua doctrina opinionem poëtae de huius mundi pessima condicione minime abhorreere vel ipsius Lucretii exemplo docemur. At Stoicorum vel illa opinio de mirabili mundi contextu approbationem eorum, quae sunt, eorumque aestimationem, ut optimorum, redolet.

Sed quamquam Menander a Stoicorum doctrina alienus erat, Stoicorum princeps, Chrysippus, versus eius ad sententias suas probandas saepius proferebat, ut in libro de Anomologia a Plutarcho (virt. mor. p. 450 D) laudato — ad iram illustrandam. Facile quoque concedi potest versus a Seneca respectos ad communem hominum (praeter philosophos) malitiam comprobandam aptos fuisse. Quod quidem propterea annotamus, quod duo poëtarum Romanorum loci Senecae ad Lucilium praemonendum, ut omnibus diffidat, suffecisse nobis videntur, tertius autem, idemque poëtae Graeci, recordatione quadam Chrysippi inductus esse, qui eo in simili occasione usus sit.

His de tabulae margine, in quo fragmentum Menandri collatum est, et de sceleris attributo corrupto praemissis, ad ipsam corruptelam sanandam accedimus. Corruptelae in fine partis, de qua agitur, suspicio eo facilior est, quod et reliquae eius sententiae lectionibus erroneis in libris manu scriptis abundant, quae iam correctae sunt. Itaque secundum Gerckeii apparatus criticum initio pericopae omnes codices: *Vergilianum illud excludi* exhibent (ad quod Fickerti apparatus, Senecae opp., Berolini 1845 etiam *exclude, excude, excute* addit), in vulgata in *exaudi* recte correctum; Menander *omnes aut* (vel ut) *male vivere*, pro: *omnes ait malos vivere; et aditum* pro: *et adicit...* Emendatio *ἐκ τῶν συμφοραζομένων* cum evidentissima sit, similem sententiam apud Senecam quaesivimus, dum in hanc incidimus (epist. 109 post in.): *in unum collata nequitia est*. Inventoris gaudium exstinguitur eis, quae eam conclusionem praecedunt, perlectis. Agitur enim de hominibus malis, qui vitiis suis diversis alios inficiunt, „et nunc maxime laborant mali, ubi plurimum vitia miscuere“, id est: „nunc mali ex ea parte maxime laborant, in quam plurima vitia aliena contraxerunt“ et in qua „in unum collata nequitia est“. Nihil igitur ea undique in unum collata nequitia cum scelere illo generali, terram obtegente, habet. Nec aliquid proficimus Senecae (Nat. quaest. VII 31. 32) lamentationibus de communi studio nequitiae augendae respectis. Ex sententia enim (c. 32 in.): *nondum tota se nequitia protulit* (quamquam „huic omnes operam damus“) nemo audebit conclusionem illam Menandream ita refingere: *et iam scelus (totum) esse prolatum*, cum hic non de variis scelerum generibus in publicum proferendis agatur, sed quasi de summa omnium peccatorum a singulis iam commissorum proponenda.

Illud scelus quasi monstrum quoddam ex omnibus omnium hominum malitiis compositum ostenditur, ut apud Ciceronem (pro Cael. 12) — Catilina: „Neque ego fuisse unquam tale monstrum in terris ullum puto, ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturae studiis cupiditatibusque *conflatum*“. Similiter Catil. 1, 25: „Nactus es (Catilina) ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflata improborum manum“. Si omnia exempla translati usus verbi *conflare* apud Hoppeum in Thes. I. Lat. s. v. perlustraveris, videbis ei verbo notione cogendi, conducendi, colligendi, confundendi, coniungendi adhibito plerumque (ut in Ciceronis laudatis sententiis) addi, ex quibus rebus aliquid conflatur. Non desunt tamen exem-

pla, in quibus eae res silentio praetereuntur, ut apud Ciceronem in or. pro Q. Roscio Com. 48: „unde hoc totum ductum et conflatum mendacium est?"; or. pro Cluentio 18: „nihil malitimituit, quod non totum a matre esset conflatum et perfectum"; part. orat. 121: „ab reo... querela conflati criminis collectarumque suspicionum... proferetur". Ut hic de malo conflato et de crimine conflato legimus, ita in Declamatione in Catil. 88 de scelere conflato: „qui tantum scelerum ingenio conflavisset". In eis, quae initio allatae sunt, Ciceronis sententiis, substantivum adiectivo pronominali „totus" ornatum est, quo compositio ex singulis rebus comprehenditur, ut apud Senecam pro singulis et paucis peccantibus unum scelus ex omnibus peccatis conflatur. Haec sufficiunt ad probandum in Menandri fragmento a Seneca laudato et sensu ipso et usu Latino hanc lectionem commendari: „non singulos peccare nec paucos, sed iam scelus esse conflatum". Substantivum rarissimum conflatio nisi de conflagratione non adhibebatur, inflatio nisi de flatuum in corpore generatione. At vernacula pecuniae chartaceae inflatio illa memorabilis bene repraesentat atque ante oculos proponit, quo modo non singulis nec paucis peccantibus inflatio sceleris oriatur, quasi quaedam *κακίας ἐμφύσησις*.

Maiorem difficultatem, quam sententiae de malitia generali explicatio, modus ille praebet, quo Menander eam protulisse dicitur. Non enim ore alicuius personae comicae, sed ab ipso poeta eam pronuntiatam esse audimus, nimirum a poeta in scaenam prosiliante. Ut in eis, quae praecedunt, etiam hic hyperbole quaedam iocosa agnoscenda est, qua attenuata et depressa Menandrum suo nomine ex scaena in spectatores invectum esse conicere possumus. Novae comoediae cum parabasis deesset, quo instrumento poetae veteris comoediae utebantur, ut chori persona reiecta (quod ad verbum intellegendum est) suo nomine cum spectatoribus sermonem conferrent cum eisque cavillentur, nihil superest, quam ut prologo, novae comoediae proprio eas partes attribuamus. Ne autem ea, quae de his prologis Gustavus Przychocki in libro bonae frugis pleno, quem de Plauto edidit (Plautus, Kraków 1925, p. 231—250), optime exposuit, repetamus, satis est eam prologi Menadrei personam fictam indicare, in quam fragmentum de hominum malitia universali apte quadrat. Est *Elenchus*, cuius nomen ipsum opprobrium et criminationem designat. Quid est autem illius fragmenti argumentum nisi opprobrium et criminatio?

Iam Przychocki (l. 1. p. 236), Fridericum Leonem secutus, ex Luciani Pseudologista seu Apophrade (c. 4) id proprium fuisse Elenchi Menandrei contendit, quod homines sibi notos esse declaraverit eorumque peccata a se castigari: πάντα καὶ εἰδότες καὶ σαφῶς διεξίοντες. Vocatur is quidem a Luciano Veritatis et Libertatis loquendi amicus (φίλος Ἀληθεία καὶ Παρρησία), et colores eidem Luciano praebet ad bonum rerum scriptorem depingendum (de hist. conscr. 41): τοιοῦτος ὁ συγγραφεὺς ἔστω, ἄφοβος, ἀδέκαστος, ἐλευθερός, παρρησίας καὶ ἀληθείας φίλος, ὡς ὁ κωμικός φησι, τὰ σῦκα σῦκα, τὴν σκάφην δὲ σκάφην ὀνομάσων. His testimoniis usus Kockius (CAF III p. 165, fr. 545 Men.) sic fere Menandrum scripsisse arbitratur:

Ἐλεγχος εἰμ' ἐγὼ
ὁ φίλος Ἀληθεία τε καὶ Παρρησία
Ἐλευθερία τε (συγγενέστατος) θεός,
μόνοισιν ἐχθρὸς τῶν βροτῶν τοῖς τὴν ἐμὴν
γλῶτταν δεδιόσι, πάντα τ' εἰδὼς καὶ σαφῶς
διεξίων ὅποσα σόνουδ' ἔμιν (κακά)...

Quod in fine collocatum est a Kockio proverbium: τὰ σῦκα σῦκα τὴν σκάφην σκάφην λέγων (figus-figus, ligonem-ligonem vocat), non Menandro attribuitur a Luciano (l. 1.), sed Aristophani, quem, ut semper alii, τὸν κωμικὸν vocat (ὡς ὁ κωμικός φησι). Idem Luc. (Iov. Trag.) alteram proverbii partem in his laudat: ἐγὼ γάρ, ὡς ὁ κωμικός ἔφη, ἄγροικός εἰμι, τὴν σκάφην σκάφην λέγων.

Ut post multa saecula Boileau Sat. I 52 in simili sententia hominem nequam, omnibus, qui tum vivebant, notum nomine appellavit irrisitque (*j'appelle un chat un chat et Rolet un fripon*), ita et ab Elencho Menadreo malos quosdam nominatos et reprehensos esse putamus, cui catalogo peccatorum adiunctam esse sententiam: omnes malos vivere et senes et pueros et feminas et viros neque singulos peccare nec paucos, sed iam scelus esse conflatum.

Ut cavillationes cum nominibus coëtaneorum iunctas esse credamus, eo adducimur, quod Menander, veteris comoediae poetas secutus, etiam alioquin ab illo ὀνομαστέω κωμωδεῖν non abstinuit et ex. gr. in „Ira“ (Ὀργή). Ctesippum Chabriae patrimonii heluonem irrisit nec non Philippidem macie notabilem et Chaerephontem parasitum, qui etiam in „Samia“ una cum Androcle athleta grandaevo ludibrio habetur. Quod enim signum Aristophanis Equitum chorus (Eqq. 1273) his circumscripsit: λοιδορεῖσαι τοὺς πονηροὺς οὐδὲν ἐστ' ἐπιφθονον, id etiam

Menander nonnunquam amplexus est, et in comoedia, in qua Elencho prologi partes tribuit (nam Elenchum prologi esse, non fabulae nomen recte Kockius ad fr. 545 adnotavit et ad Philemonis Aëra, poëtae anonymi Phoebum prologizonta legentes revocavit nec non ad Plauti Arcturum, Auxilium, Larem familiarem, Luxuriam, Inopiam cet.)³⁾ ita large effuseque adhibuit, ut eis conviciis personae prologizontis speciem et nomen comprobare videretur. Sed ut in eis comoediis Aristophanis, quae ante „Pacem“ (a. 421) representatae sunt, chorus in parabase ipsius poetae nomine cum spectatoribus agit, ita Elenchus Menandri personam fictam quasi discidis videtur et ipsius poëtae os aperuisse. Quo factum est, ut non personae fictae, sed ipsi Menandro obiurgationes illae, aut potius convicia adscriberentur.

Sed si, ut fieri solet, comoedia Menandri ab Elenchi aditu in scaenam incepisset, de poëta in scaenam prosiliente Seneca loqui non potuisset, cum illis verbis interpellatio quaedam actionis iam crescentis et interfatio colloquentium designari videatur. Qui scrupulus tollitur, si accipiemus Elenchum non initio comoediae apparuisse, sed quasi in medias res insiluisse. Exemplum prologi post colloquium puellarum et lenae nec non post soliloquium lenae Cistellaria Plautina praebet cum suo Auxilio⁴⁾. Quam rationem iam Menandro notam et adhibitam fuisse, eius Περιειρηγομένη ostendit, in qua Ἄγνοια post prologum diverbio personarum agentium comprehensum in scaenam prodit, nec non eiusdem poëtae Ἡρώς, inter dramatis personas nominatus, utpote qui post primum colloquium Getae et Davi in scaenam prodierit⁵⁾. In ea comoedia, in qua Elencho prologi partes datae sunt, is quidem colloquium quoddam initio fabulae habitum aut soliloquium cuiusdam personae adventu suo interrupisse videtur ita, ut Seneca recte de poeta in scaenam prosiliente scribere posset.

Quae perturbatio atque interpellatio actionis in comoedia nova ita mira Senecae visa est, ut eam exemplo quodam illustrare voluerit. Itaque Menandrum in scaenam cum conviciis prosilientem cum rustico poëta comparavit, qui F. Schultessio (Annaeana studia, Grat. Schr. des Hamburger Johanneums 1888) ita hoc loco inopinatus et ineptus apparuit, ut in eius locum rusticum *potum*, i. e. ebrium induxerit relegando ad Hor. epist. I 19, 7, ubi legimus:

³⁾ cf. Przychocki, Plautus, p. 237 n.

⁴⁾ Przychocki, Plautus, p. 88, 225.

⁵⁾ ibid. p. 228.

„Ennius ipse pater nunquam nisi potus ad arma — prosiluit dicenda“. Quae coniunctio verbi „prosiluit“ cum participio „potus“ non sufficit tamen, ut Menander, de cuius vinolentia nihil scimus (nec antiqui sciverunt), cum Ennio vinolento, immo cum rustico poto compararetur. Quae persona potius mimos in memoriam revocat, quorum mentiones in Senecae scriptis satis crebrae sunt. Sed cum rusticus potus in mimis saepe processerit nec non conviciis usus, sit, praesentia eius in scaena mimica ita communis et quasi cotidiana erat, ut ad improvisum Menandri adventum in scaenam illustrandum non apta esset. Itaque Schultessii „rusticus potus“ idem valere nobis videtur, ac „rusticus porcus“ vel „rustica porca“, quae in Fickerti apparatusum criticum e Gruteri codice Coloniensi irrepsit, qui lectionem „rusticus porca“ servavisse traditur.

Menandri inopinatus saltus in scaenam nisi poëtae cuiusdam interpellatione, qua actio turbabatur, illustrari potuit. De Plauto hic unusquisque nostrum cogitat, qui Gustavi Przychocki ⁶⁾ argutas et acutas observationes legit „de illusione scaenica apud Plautum eiusque perturbationibus risus movendi causa inductis“. Nec insolitum poetae attributum: „rusticus“ valde nos commoveret, qui ceteroquin „urbanus“ laudetur, cf. ex. p. Cic. off. I 104 „duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale... alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum, quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt“. Solus enim Horatius (ars 270 sqq) iudicio veterum, qui „Plautinos et numeros et — laudavere sales, nimium patienter utrumque, — ne dicam stulte, mirati“, suam Pisonumque opposuit intellegentiam: „scimus inurbanum lepidoseponere dicto“. „Inurbanum“ cum idem ac „rusticum“ valeat, Plautus ab Horatio poëtae rustici notam accipit. Nuper autem cum a Gustavo Przychocki ⁷⁾ edocti simus artis Horatianae praecepta a Seneca in chori partibus describendis observata esse, nihil obstat, quo minus concedamus ab eo Plautum secundum Horatii iudicium poetam rusticum appellari potuisse. Quod si verum esset, sententiam Senecae de poëta rustico in scaenam prosiliente magnum testimonium haberemus: illam perturbationem illusionis scaenicae Plauti propriam iam a Seneca observatam esse.

Timeo tamen, ut verum sit. Nam quamquam Plauti personae

⁶⁾ Iluzja sceniczna u Plauta i jej humorystyczne przełamania. Eos XXII 1917, p. 57—72, cf. eiusdem Plautus, p. 297—300.

⁷⁾ Horatiana et Annaeana, Commentationes Horatianae, 1935, p. 134.

saepe cum spectatoribus colloquuntur, immo, ut Euanthii verbis utar, poeta „ad populum facit auctorem velut extra comoediam loqui“, tamen prologum, allegorica quadam persona indutum, qui nomine ipsius Plauti cum populo agat et cum eo cavilletur, apud eum frustra quaeremus. Itaque cum Plautus cum prologo suo nusquam in scaenam insiliat, ut actionem inceptam quodammodo interrumpat, ad Menandri Elenchum illustrandum minime aptus videtur.

Nihil restat, quam ut ad Menandri in ea re exemplum, scilicet ad veteris comoediae Atticae parabasem, recurramus, in qua re vera chorus, ipsius poëtae tum vicarius procuratorque, eius nomine cum populo de suis et urbis negotiis colloquatur et malos nominatim perstringat. Recte quidem G. Przychocki (Iluzja sceniczna, 65 sqq) tam parabases veteris comoediae, quam prologos novae et Plautinae ex instrumentis amovet, quibus illusio scaenica perfringitur; sed nostra id tantum interest parabase actionem scaenicam interruptam esse ita, ut Seneca de poëta in scaenam insiliente scribere posset eiusque exemplo adventum illum Menandri illustrare. Id solum tertium comparisonis si retinemus, comparatio Menandri cum aliquo poëta veteris comoediae Atticae non improbanda videtur.

Veteris comoediae poëtam si sine nomine induxit Seneca, nisi Aristophanem in mente habere non potuit, eius generis poëtarum principem. Est-ne tamen ausus urbanissimum poëtam Atticum rusticum appellare? Horatii exemplum, qui Plautum, aliis urbanum, solus rusticitatis arguit, hic non sufficit. Itaque aliquis iudex Graecus eiusdem fere aetatis in auxilium vocandus est, qui Aristophanem poëtam rusticum fuisse existimaverit. Aliquot decennia post Senecae mortem Plutarchi Chaeronensis „Comparatio Aristophanis et Menandri“ (Σύγκρισις Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου) in manus Romanorum venit, in cuius epitome inter alia iudicia, Aristophani infesta haec legimus: τὸ φορτικόν... ἐν λόγοις καὶ βάνανσον ὥς ἐστὶν Ἀριστοφάνει, Μενάνδρῳ δ' οὐδαμῶς· καὶ γὰρ ὁ μὲν ἀπαίδευτος καὶ ἰδιώτης, οἷς ἐκείνος λέγει, ἀλλίσσεται, ὁ δὲ πεπαιδευμένος δυσχερανεῖ. Iam haec sufficiunt, ut tumidum, scurrile atque illiberale dicendi genus Aristophanis, quod indoctis tantum et plebeis placet, cum poëtae rustici cognomine notet. Cui cum in omnibus Menander oppositus sit, non miramur, si Seneca, tamquam perterritus immodestia poëtae urbanissimi, qui sui oblitus in scaenam prosilit, eius novos atque inauditos mores cum ratione poëtae rustici com-

parat, qui quidem propterea, quod cum Menandro componitur, rusticitatem suam quasi aperit. Plutarchum non fuisse primum, qui Aristophanem parvi penderet, sciunt eius vitae postumae studiosi⁸⁾. Constat igitur eum iam ab Aristotele (poet.) potius iam-bographum quam comoediae artificiosae auctorem declaratum esse idque iudicium Aristarchum illum suum fecisse, cuius favor Menandreu apud Ciceronem (rep. IV 11) resonat. In ea serie detractorum Aristophanis, Menandri laudatorum etiam Seneca collocandus est, si revera cum Menandro Aristophanem comparavit, cui poetae rustici appellationem dedit.

Hoc modo fragmento Menandri explicato novum argumentum (praeter ea, quae olim protuli in dissertatione „Menander w świetle nowych komedyj“, Eos XIV 1908, p. 23—26, cf. Przychocki, Illuzja sceniczna, p. 65) nacti sumus, quo opinio comprobatur novae comoediae Atticae fontem unum veterem quoque comoediam fuisse, nimirum in eo novarum comoediarum genere, quod et fabulae laxa structura et iocis scurrilibus et verborum, immo conviciorum procacitate insigne erat. Ei generi etiam Menandri comoediam adnumerandam esse, cuius fragmentum Seneca servavit, facile concedet, qui Elencho prologi eius partes attribuerit.

⁸⁾ Sinko, Lit. gr. pars I 2, p. 425 n.

DE PROLOGO THESMOPHORIAZUSARUM

scripsit

VLADIMIRUS GORDZIEJEV

I.

Fabularum Aristophanearum tritissima sunt exordia, quibus scurra aliquis inducitur itineris atque onerum molestias, vitae et conditionis importunitates, sociorum vel amicorum ignaviam ridicule conquerens. Quod fit aut soliloquio ioculari, ut Dicaeopolidem in Acharnensibus oscitantem et belli miserias detestantem (vv. 1—39), Nubibus Strepsiadem somno prae curis egentem (1—24; 41—77), Lysistratam ob mulierum desidiam atque ignaviam iratam (1—15), Praxagoram sociarum nimis morantium impatientem (Eccles. 19—29) audimus, — aut diverbio, cum scurra alteri queratur actori: vitae miserrimam conditionem deplorant servi Equitum prologo (1—39), somno et vigiliis graves Philocleonis custodes colloquuntur (Vespae 1—19); Pacem exorditur actor ob foetidissimam cibi copiam scarabaeo illi paratam semivivus (9—40); uberimam tamen risus materiam praebuerunt poetae itinerum molestiae; quo referendi sunt prologi festivissimi: Avium — gemitus Euelpidis plenus (1—26), tum Ranarum—Xanthiae facetiis insignis (1—37), deinde Pluti — cum Carione illo ob domini stultitiam tam irato (1—21)¹⁾. Sed imprimis hic noster, de quo nunc agetur, Thesmophoriazusarum prologus numeratur²⁾.

¹⁾ Cf. quoque fr. 12 Thesmoph. alterius (Meineke 2, 2, 1084) (v. i.) Qui mos exordiendi fabulas comicas quem ad modum antiquae comoediae proprius fuerit, clarissime ex Aristophanis ipsius verbis elucet (Ran. 1 sq.): *ἔγωγε τι τῶν εὐχόμενων, ὃ δέσποτα, ἐφ' οἷς αἰεὶ γελῶσιν οἱ θεόμενοι*; — *Νῆ τὸν Δ' ὅτι βοῦλει γε, πλὴν 'Πιέζομαι' κτλ.* (cf. Paç. 743 sq.; — *τοὺς δοῦλους παρέλυσεν* | *οὗς ἐξῆγον κλάοντας αἰεὶ*. Servos querentes invenimus in Plautinis quoque fabulis: Amph. 163 sq. Asin. 1 sq. Cf. Curc. 1 sq.

²⁾ Non ita longum est tempus, a quo comoediae illius antiquae scientiam aliquam — nam antea nulla quidem erat — viris illustrissimis debemus: Thaddaeum Zieliński (*Die Gliederung der altattischen Komödie*, Leipzig 1885; cf. *Zur Gliederung der altattischen Komödie. Retraktionen (Iresione I — Eus Supplem. 2, Leopoli 1931, 456 sq.)*; *Die Märchenkomödie in Athen* (St. Petersburg 1885) (ed. altera *Iresione I*, 8 sq.); *Quaestiones comicae* (1886) (*Iresione I* 76 sq.) et Gulielmum Süss (*De personarum antiquae comoediae Atticae usu atque origine*, Diss. Giessen, Bonnae 1905; *Zur Komposition der altattischen Komödie*, Rhein. Mus. 63, 1908, 12 sq.; *Zwei Bemerkungen zur Technik der Komödie*, Rhein. Mus. 65, 1910, 441 sq.; cf. *Die Technik der aristophanischen Komödie*, Ilbergs Neue Jahrbücher 25, 1910, 400 sq.; Ari-

II.

Sed ante quam ad subtiliora accedemus, prologi (vv. 1—294)³⁾ dispositio est perspicenda⁴⁾. Fecit poeta Euripidem summopere properantem: quem affinis quidam matutino tempore domo arcesitus atque abductus comitatur iter molestum et socium rapidum detestans⁵⁾; frustra sciscitatur, quid sibi haec vis velit (1—5). Alazonum more miserum Euripides fallit philosophorum argutiis (6—24). Ventum est tandem ad aedes Agathonis, tragici illius (25—38). Adventum ipsius servus doctissimus nuntiat ridicule ab Euripidis affine perstrictus (39—69). Tum denique Euripides comiti aperit mulieres coniurationem iniisse, ut calumnias a se in feminas iactatas ulciscerentur: quo in periculo Agathonis auxilio sibi opus esse (70—100). Sequitur Agathonis canticum (100—129) et affinis in hunc *βωμολοχεύματα* (130—175). Negat Agatho

stophanes und die Nachwelt, Leipzig 1911, 176 sq.) dico. Nimirum etiam nunc longe absumus, ut penitus perdiscamus fabularum Aristophanearum formam atque indolem percipiamusque omnem partium inter se connectionem atque compositionem. At prologi partes maxime doctorum negligentia et inscitia laborant: infelicissime ac praviissime rem solvere conatus est Gulielmus Frantz (*De comoediae Atticae prologis*, Diss. Argentorat., Augustae Treverorum 1891) (*De antiqua comoedia* pp. 1—15!), recta, sed pauca docuit H. Beyer, *De scaenis comoediae Atticae veteris, quibus, quae ad actionem spectant, narrantur, non aguntur*, Diss. Gottingae 1912, 46—64. Quaestionem vix attigit Fredericus Leo libro celeberrimo q. i. *Plautinische Forschungen*²⁾, Berlin 1912, 188 sq. Non sine magno dubio legi ingeniosissimi libri Pauli Mazon (*Éssai sur la composition des comédies d'Aristophane*, Paris 1904, 170 sq.) capita, quibus prologorum structura definitur. Quo magis miror, quod eadem tantopere probavit ipse Zieliński (*Zur Gliederung... Retrakationen — Iresione* I 464. Cf. Mazoniani libri recensionem ab eodem viro doctissimo scriptam in: *Liter. Centralblatt* 1905 nr. 20). Etenim — licet iure plus Zielińskianus ipso Zielińskio putari possim — etiam nunc viri illius opinionem (*Gliederung* 191 sq.) non posse prologos in certos cancellos redigi pertinacissime tenendam duco. Eo libentius Süssium sequor, ut typologiae ac topologiae Aristophaneae quae dicuntur vestigia in prologis quoque exquiram. Sed ante quam summa petentur, licet ad singula descendere: itaque prologum Thesmophoriazusarum elegi, qui gratissimam quaestioni institutae materiam praeberet.

³⁾ Versuum numeros textusque lectiones secundum Victoris Coulon editionem affero (*Aristophane* IV, Paris 1928, Les Belles Lettres).

⁴⁾ Cf. Mazon l. l. 126—129. (Quid de viri doctissimi rationibus et argumentis hoc loco propositis censeam infra pluribus docebo).

⁵⁾ Init. schol. Thesmoph.: *Προλογίζει Μνησίλοχος, κηδεστής Εδριπίδου*. cf. e. g. schol. Vesp. 1: *Προλογίζονσαι δύο οἰκέται*. Hypoth. Nub. II (77, 14 Dübner.) Hypoth. Eq. II (32, 14 Dübner.)

se in feminarum coetu Euripidem tanti criminis accusatum defendere posse et audere (176—208). Suscipit igitur affinis ipse defensoris partes et statim a poeta docto in mulierem mutatur (209—265). Ius iurandum tamen solemne ab Euripide exigit eum, si periculum immineat, sibi opem laturum esse (266—276). Prodit in Thesmophorium senex, intrat mulierum chorus (277—294).

III.

Perridiculo eoque tritissimo exordio usus est poeta: ὦ Ζεῦ, χελιδὼν ἀρά ποτε φανήσεται; (v. 1) ⁶⁾. Secundus versus temporis rationem indicat ⁷⁾. Quarto iam versu Euripides nominatur: quod semper fit, quando nobilior quaedam persona in scaenam inducitur. Cf. Dionysum iam v. 22 in Ranis memoratum, Socratem ante quam in scaenam prodit versu 221 Nubium nuntiatum. Contra nihil interest, quando scurrae nomen afferatur ⁸⁾. Nostrum scurram Euripidis affinem esse versu 74 demum docemur: quod nomen ei sit, omnino nescimus. Nam Mnesilochus ille scholiorum grammaticis — non poetae — debetur (v. i.). Quam ob rem opinatus est Zieliński (*Gliederung* 83 sq.) Mnesilochum in Thesmophoriazusis altera (i. e. priore fabula) partes egisse: inter doctam et immutatam fabulam eum mortuum esse; itaque affinem quendam partes eius suscepisse. Quod certe falsum est: ut rem explicemus, sat est monere in Aristophaneis fabulis scurrae nomen per parvuli esse momenti.

⁶⁾ Nub. 1: ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, τὸ χρῆμα τῶν νυκτῶν ὅσον (cf. v. Leeuwen ad v. 1. 3 ed:nis Thesmoph. Lugduni Batav. 1894). Plut. 1: Ὡς ἀργαλέον πρῶτον ἔστιν, ὦ Ζεῦ καὶ θεοί — quo loco totum prologum nostrum repetiit poeta: fecit enim servum morae impatientem frustraue sciscitantem, quid sibi dux ille viae i. e. Plutus caecus vellet. At fragmentum illud Babyloniorum (fr. 1 Mein. 2, 2, 972): ὦ Ζεῦ, τὸ χρῆμα τῆς νεολαίας ὥς καλὸν loco prologi a doctis falso positum est. Nam non querentis, ut in prologo fas est, sed mirantis cuiusdam haec vox est. Cf. e. g. Ran. 1278: ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, τὸ χρῆμα τῶν κόπων ὅσον. Av. 223: ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, τοῦ φθέγματος τοῦ νυκτίου.

⁷⁾ εἰς ἑωθινόδ. Quod non est explicandum: „nempe vixdum alluxit“ (Leeuwen in ed:ne fabulae). Queritur affinis se a prima luce cruciatum esse.

⁸⁾ Itaque Dicaeopolidis nomen v. Acharnensium 406 primum declaratur. Strepsiadis — Nub. 134, Trygaei — Pac. 190, Lysistratae — Lys. 6, Praxagorae tamen — Eccl. 124, Pisthetaeri Euelpidisque — Av. 644—5, Carionis — Plut. 624, Chremyli — ibd. 336, Xanthiae — Ran. 271 nomina primum leguntur. Cf. Frantz I. I. 68 sq.

Iam inde quae sequuntur, composita sunt duplici consilio: id egit poeta, ut scurrae — *βωμολόχον* Graecam vocem Latine verto — et alazonis docti, cuius partes nunc Euripides gerit⁹⁾, altercationes praeberent risus materiam; alazonis doctas narrationunculas stupidus ille more suo modo ad verbum cum risu permagno sumit, modo *εἰρωνικῶς* perstringit. Qui locus simillimus est *Nubium* prologi¹⁰⁾ (cf. vv. 165 sq. 180 sq. 200 sq. 235 sq.), ubi Strepsiades ille facetiis atque ineptiis Socraticorum doctrinam eximiam turbat. Imprimis tamen vult comicus noster more suo studium spectantium nesciorum, quid rei sit, concitare: eodem modo se gerit poeta Equitibus, Vespis, Pace, Avibus, Lysistrata, Ranis, Ecclesiazusis, Pluto, ut ante quam rem exponet ineptiis scurrarum theatrum simul delectet atque concitet¹¹⁾.

Interim ad aedes quasdam ventum est: quinam in iisdem habitet, aperit affini Euripides eodem modo atque Strepsiades filio Socratis *φροντιστήριον* descripserat (cf. Thesmoph. 26 sq. =

⁹⁾ Vide: Süss, *De personis* 13 sq. Cf. Aves 992 sq. (Meto ille ridetur). Quae sophismata non solius alazonis docti fuisse propria monstrat Dionysi et Xanthiae colloquium, quod in Ranarum initio legitur (21 sq.).

¹⁰⁾ Cf. Süss, *De personis* 82 sq.

¹¹⁾ Cf. Mazon l. l. 126 sq. 170 sq. Quem usum non alienum et novae quae dicitur comoediae fuisse testantur prologi Mostellariae Persae Casinae Epidici Militis Plautinarum. V. 12: *Τὸδ' μήτ' ἀκοῦεν μήθ' ὁρᾷν*; — *Εὐ* *ἴσθ' ὅτι*. delevit Leeuwen, quod intolerabile sibi esset affinem versu 13: *πῶς χωρὶς*; — *Ὀδῶ ταῦτα διεκρόδη τότε* interrupto v. 12 ad v. 11: *χωρὶς γὰρ ἀπὸ τῶν ἑκατέρων* 'στίν ἢ φέρεται alludere posse. Quod non est ita: optime Bentley v. 12 post *ὁρᾷν* Euripidi tribuit; interrogat affinis, an audire ac videre extra naturam sit; postquam concessit haec Euripides, quo modo id fieri possit, petit ille. Qui ordo est cogitationis naturalis. V. 22 sq. leguntur in codice Ravennate: *Πῶς ἂν ὁδῶ | πρὸς τοῖς ἀγαθοῖς τοῦτοιαῖν ἐξεύρομι* 'ὅπως | *ἔτι προσμάθοιμι* *μὴ* *χολὸς εἶναι τῷ σκέλει*. Coniecit Reiske *προσμάθοις*, quod tamen ioco caret. Wellauer et qui hunc seculi sunt (Coulon imprimis) ad scholiorum notam respexerunt: *ἵνα μὴ περιπατήσῃ μετ' αὐτοῦ* legeruntque: *προσμάθοιμι*. Recte Leeuwen observavit verba illa *ἐξεύρομι* et *προσμάθοιμι* vix una stare posse. Sed cum illud glossema ad hoc adscriptum duceret versumque legeret: *προσμάθοιμι* *ἔτι* *(πάντα)* *χολὸς εἶναι τῷ σκέλει* nimis textum turbavit. Ego quidem quamvis maxima fide Ravennatis lectiones secuturus sim, hoc loco in Wellaueri partes ibo. Inconfinatam autem verborum a Leeuwenio notatam eo modo explicandam puto: affinem post *ἐξεύρομι* *ὅπως* illud gestu ab Euripide interpellatum conticuisse; tum ad spectatores versum, voce submissa orationis finem fecisse: *ἔτι προσμάθοιμι* κτλ.

Nub. 92 sq., (τὸ θύριον). Quo in episodio personarum partes adeo sunt turbatae, ut operae pretium sit quaestionem hanc vel paucis tangere. Rem autem ut bene percipiamus, haec sunt tenenda: Euripidem summopere sollicitum, tum moram aegre ferentem, tum haesitantem, comitis βωμολοχεύμασι iratum esse. Poeta hoc modo est exorsus (vv. 29 sq.):

Ἐνταῦθ' Ἀγάθων — ὁ κλεινὸς οἰκῶν τυγχάνει —
— ὁ τραγωδοποιός. ΚΗΔ. Ποῖος οὗτος Ἀγάθων;

Ἔστιν τις¹²⁾ Ἀγάθων — (subito) Μῶν ὁ μέλας, ὁ καρτερός;
(Euripides ad partem spectans) οὐκ, ἀλλ' ἑτερός τις. ΚΗΔ. οὐχ
ἐόρακα πώποτε.

(subito) Μῶν ὁ δασυπῶγων;

(Euripides porro ad partem spectans, lente, vix se dicere sentiens):

Οὐχ ἐόρακας πώποτε...

ΚΗΔ. Μὰ τὸν Δι' οὗτοι¹³⁾ γ' ὥστε καὶ μέ γ' εἰδέναι.

(Tum denique iratus Euripides):

καὶ μὴν βεβήνηκας σὺ γ', ἀλλ' οὐκ οἶσθ' ἴσως.

Iam apparet falli Leeuwenum, qui tribuerat Euripidi v. 32:

οὐχ ἐόρακας (ἐόρακα Rav.) πώποτε;

Exit Agathonis servus; affinem Euripides ab aedibus statim abducit, ne famulus eos conspiciat. Quod cum fabulae argumento non esset necessarium — accedunt enim ambo mox ad servum — tritissimum comicis poetis fuit, ut soliloquio aut cantico locus daretur (cf. Ran. 321 sq. Ach. 240 sq. Pac. 233 sq. Lys. 844 sq. Cf. e. g. Plaut. Most. 431 sq. Curc. 676 sq. Aulul. 666 sq.)¹⁴⁾; actores incommodi scaena moventur.

IV.

Sed nunc ad hanc prologi partem pervenimus, quae plurimas difficultates legenti praebet. Agathonis dico episodium. Constare iam nunc inter doctos videtur id antea conceptum atque compositum in prologum perfectum a poeta illatum esse¹⁵⁾. Ob-

¹²⁾ De verbi 'τις' vi hoc loco perspicua cf. e. g. Hom. Odyss. x 552: Ἐλπήνωρ δέ τις ἔσκε...

¹³⁾ οὗτοι Rav. οὕτω Meineke, Coulon coll. Ach. 461. Sed cf. Vesp. 1366. Plut. 64. Soph. El. 137. Plat. Eutyphr. 2 ac.

¹⁴⁾ Εὐφρημεῖν χοή — cf. Pac. 96 sq.

¹⁵⁾ E Thesmophoriazasis priore episodium ab Aristophane ablatum censuit Th. Zieliński (Gliederung 95 sq. Cf. tamen H. Weil, Études sur le drame antique, Paris 1897, 295). Epyllii more idem conformatum aestimat

stupuerunt enim docti, quod iuvenis (v. 134)¹⁶⁾ appellatus est vir triginta quinque annos natus (cf. Aelian. V. H. 13, 4). Iuvenis appellatus est — quid si omnino ab Euripidis affine ignoratur (v. 30 sq.), si artis tragicae initia cepisse poeta dicitur (v. 173 sq.), qui sexto anno ante primum tragoedia vicerat (cf. Athen. 5, 217 a. Plat. Conv. 223 c)¹⁷⁾. Tum haud minimum fuit obstaculum, quod Agathonis episodium vix cum fabula connexum sine ullo actionis detrimento tolli posset. Nam quid rei Agathon cum comoedia nostra esset, mirati quaesiverunt philologi, cum affinis ille defensoris partes susciperet ab ipsoque fabulae initio per scaenam ageretur. Priorem difficultatem ut solvamus, haud opus est Aeliano fidem negare¹⁸⁾. Nam si Agathonem ipsum hoc loco ab Aristophane fictum credamus, non sit, cur nequeat iuvenis appellari poeta effeminatus, mollissimo cultu habitus, imberbis, veste succinctus muliebri, muliebri canens voce¹⁹⁾. Atque appellatus est a viro — affinem dico —, qui numquam eum antea aspexerat. Deinde nihil obstat, ne dici possit ab Euripide — septagenario ferme — artem tragicam inire Agatho dimidia fere aetate minor. Quae tamen omnia cave sequaris, si ἀπορίαν illam fugere velis, qua longa aevorum series laboraverit, cum verus Socrates in Nubibus, verus Euripides in aliis Aristophanis fabulis ficti putarentur. In Agathone Aristophaneo quidem non ipsum hominem cernimus, sed typum — ut dicimus — docti novique poetae invenimus²⁰⁾. Quam personam typicam iam Acharnensibus adiecit comicus, cum Euripidem (vv. 407 sq.) fingeret. Itaque vix melius rem simus tractaturi, si in fabula nostra Agathonem vivum

W. Lange, *Quaestiones in Ar. Thesmophoriazusas*, Diss. Göttingae 1891, 30 sq.

¹⁶⁾ Cf. C. O. Zuretti, *Osservazioni all' Alceste di Euripide ed alle Tesmoforiazuse di Aristofane*, Riv. di filol. 29, 1901, 554 sq.

¹⁷⁾ Cf. W. Rhys-Roberts, *On Aristophanes and Agathon*, The Athenaeum 1899, Nr. 3732, 567. Id., *Aristophanes and Agathon*, Journ. of Hell. Studies 20, 1900, 44 sq.

¹⁸⁾ Cf. Leeuweni Prolegom. ad fabulae edmem — p. IX.

¹⁹⁾ Eodem modo in Persa Plautina Sagaristio parasitus, cum filiam adultam venderet Ienoni, ab hoc „adulescens“ (v. 660) appellatus est.

²⁰⁾ Cf. Süss (*De personis* 24). Rettulit vir doctissimus Agathonem Euripidem Socratem in alazones doctos: optime id de Socrate; non est ita de poetis. Aliud genus poetam doctum atque philosophos comicos i. e. alazones doctos (cf. Metonem Avium, haruspitem Pacis) fuisse duco: similes esse non nego.

comprehendamus quam si Socratem comicum cum Platonis magistro conferamus ²¹⁾).

Ad alteram difficultatem episodii nunc accedamus. Tres sunt rationes quibus Agathonis atque affinis partes in fabulae prologo sunt explicandae: quarum primam psychologiam nuncupamus; secundam dramaticam vocari fas est; tertiae — si gratia sit verbo — scurrili nomen dabitur. Prima ratio his continetur: Euripides muliebris coniurationis nuntio mane accepto preces ad Agathonem ferre statuit, utpote quem maxime idoneum ad partes mulieris suscipiendas putaret. Interim affinem quandam in via conspectum — aut domo etiam surreptum — secum traxit tamquam salutem ex eo sperans, ut hominis summopere perturbati est, qui auxilium petit, licet nesciat, a quo et quo modo ope data usurus sit. Hac igitur psychologia optime prologi inconcinnitas tollitur. Sed esto: subtilitates non curavit noster poeta. Dramaticam rationem adhibeamus. Colloquium illud Euripidis et Dicae-
polidis, quod in Acharnensibus ridemus, fons fuit et origo, ex quibus et Agatho et affinis in mulierem mutatus exstiterunt. Itaque apparet: 1. poetam ante quam de Agathone cogitaverit, affini defensoris officia tribuisse; 2. tum ne risus uberrimam materiam — in iisdem Acharnensibus iam usurpatam — omittat, quae in illo scurrili vestiendi episodio insit, Euripidem affine comitante ad Agathonem pergere et ab hoc primum frustra auxilium petere, deinde vestimenta et ornamenta a poeta docto sumere iussisse. Quod optime etiam improviso illo rei eventu probatur, cum affinis iste Euripidem subito Agathonem mittere et sua opera uti iubeat (v. 209 sq. v. i.) His rationibus adiunguntur tertiae argumenta: notissimum est, quanta fuerint gratia in fabulis Aristophaneis scurrae partes. At Euripides in poetis doctis habitus est: se ipsum in feminarum coetu scurrili more defendere non potuit. Itaque scurrae i. e. primae partes procul ab eo aberant. Idem in Agathone valet. Necesse erat alium scurram exquirere ²²⁾.

V.

Quid si Agathonis episodium compositum est secundum morem poetae tritissimum in aliis quoque fabulis perspicuum? Quid

²¹⁾ Cf. Süss, *De personis* 19. Additur poetis doctis quoque Cinesias Avium (1387 sq.).

²²⁾ Quod negat pro suo iure Guilelmus Lange l. l. 33.

si artissime cum versibus episodii prioris coniunctum est? Quinque sunt fabulae, quibus homo Atheniensis quidam publica aut privata calamitate oppressus virum aliquem potentiorum — vel deum etiam — adit auxiliumque sibi aut patriae ex hoc petit. Quarum prima est Acharnenses iam pridem memorata: adit Dicaeopolis Euripidem (v. 393 sq.): item ante quam poetam ipsum adloquitur, pluribus cum servo huius nugatur, magniloquentiam ac sapientiam famuli stupide miratur, eccyclemate Euripides — eodem modo atque Agatho noster — in scaenam provehitur (406 sq.) Item a sene stupido irridetur (417 sq.)²³⁾ At de sublimi et servi et heri orationibus in utraque fabula persimillimis tacere malo²⁴⁾. Proximus locus est Avium (vv. 60 sq.): iubent Euelpides Pisthetaerusque epopis servum dominum evocare (cf. Thesm. 64 sq.); a quo de vitae erilis condicione pluribus admirantes docentur (vv. 71 sq. cf. Thesmoph. 66 sq. 146 sq.), upupam ipsum hiantibus oribus intuentur (vv. 92 sq. cf. Thesmoph. 96 sq. 134 sq.)²⁵⁾ Quo autem magis mireris, repentine in utraque fabula hoc colloquio actionis consilium mutatur: Athenienses, qui ex epope voluerant exquirere, quaenam urbs felicissima esset, repente inter aves regnum condere statuerunt (vv. 163 sq.) Hic affinis reluctante Agathone se ipsum insperanti Euripidi obtulit (vv. 209 sq.) Ad quos locos accedunt proxime Pacis versus illi, quibus Trygaeus, postquam Iovis famulum — Mercurium dico — adierat repulsamque tulerat — Iovem nempe ipsum peterat, ut patriae calamitatem deo enarraret (vv. 180 sq.) — Pacis liberandae consilium statim cepit (vv. 289 sq.)²⁶⁾. Hic adiungitur quoque Dionysus ille

²³⁾ Cf. Thesmoph. 63: (θεράπων): ἡ που νέος γ' ὦν ἦσθ' ὕβριστής, ὦ γέρον. Acharn. 479 (Eurip.): Ἀνὴρ ὕβριζεν κλέη πηκτά δομάτων. Cf. Thesmoph. 66 sq. Acharn. 396 sq. Vide: Thesmoph. 55 sq.

²⁴⁾ Cf. Acharn. 575 sq. (Lamachus perstringitur).

²⁵⁾ Cf. Av. 102:

Τηρεὺς γὰρ εἰ σὺ; πότερον ὄρνις ἢ ταῶς;
— Ὅρνις ἔγωγε. — Κἄτά σοι ποῦ τὰ πτερά;
— Ἐξεροῦσθε κτλ.

Thesmoph. 134: Καὶ σ', ὦ νεανίσκ', εἰ τις εἴλω. ἐρέσθαι βούλομαι

Ποδαπὸς ὁ γυνίς; τίς πάτρα; τίς ἡ στολή;

141: Σὸ τ' αὐτός, ὦ παῖ, πότερον ὡς ἀνὴρ τρέφει;

Av. 226 sq.: οὗτος... οὐ σιωπήσει; οὐπορ μελωδεῖν παρασκευάζεται.

Thesmoph. 93: σίγα μελωδεῖν γὰρ παρασκευάζεται.

²⁶⁾ Thesmoph. 65: Ἀγάθωνά μοι δεῦρ' ἐκκάλεσον πάση τέχνῃ.

Pac. 195: Ἴθι νυν κάλεσόν μοι τὸν Δί(α).

Ranarum ex Hercule iter ad inferos quaeritans (Ran. 38 sq.) At prologus hic episodii nostri eo est similior, quod aperit Dionysus in illo cum Hercule colloquio, quid sibi velit quaeque sit omnino fabulae *idéa* tum denique comperimus²⁷). Postremo Nubium prologus cum nostro confertur: Strepsiadem dico primum Socratis discipulorum multam doctrinam admirantem (Nub. 133—221), tum magistrum ipsum aggressum²⁸).

VI.

Quae cum ita sint, ad singulas episodii partes transire licet: abscesserunt e media scaena Euripides et affinis: prodit Agathonis

Cf. Thesmoph. 58. 63. 146 sq. Pac. 182 sq. Servum nobilem *Δράματα ἢ Κένταυρος* fabula q. i. praeuisse fragmentum 24 (2, 2, 1056 Mein.) docet: *Ἀνοίγεται τις δόματ' αὐτὸς ἔρχεται...*

Eodem modo in Acharnensibus repentina illa actionis immutatio fit: Dicaeopolis, cum irritam fore spem comperiat comitiis pacem factum iri, Amphitheum statim Lacedaemonem ire ac pacem sibi apportare iubet (vv. 479 sq.)

²⁷) Thesmophoriazasis exponitur res versibus 70—94. Ceterum cf. Thesm. 137 sq.:

..... τί βάρβιτος

λαλεῖ κροκοτῶ; τί δὲ λύρα πεκρυφάλη;

τί λήκνυθος καὶ στρόφιον; ὥς οὐ ξέμφορα.

τίς δαί κατόπτρον καὶ ξίφος κοινωνία;

Ran. 46 sq.:

Ἄλλ' οὐχ οἷός τ' εἰμι ἀποσοβῆσαι τὸν γέλων

δρῶν λεοντήν ἐπὶ κροκοτῶ κεκμήνην.

Τίς ὁ νοῦς; Τί κόθορνος καὶ ῥόπαλον ξυνελθέτην;

cf. fragmentum Daetal. 29 (2, 2, 1042 Mein.) (v. i.)

²⁸) Cf. Thesmoph. 168 sq.:

ταδ' ἄρ' ὁ Φιλοκλῆς αἰσχροῦς ὢν αἰσχροῦς ποιεῖ,

ὁ δὲ Ξενοκλῆς ὢν κακὸς κακῶς ποιεῖ,

ὁ δ' αὖ θεόγυς ψυχρὸς ὢν ψυχρῶς ποιεῖ;

Nub. 355 (de nubium forma ad personas mutanda): *Καὶ νῦν γ' ὅτι Κλεισθένη εἶδον, ὁρᾷς, διὰ τοῦτ' ἐγένοντο γυναῖκες...* Qua in fabula discipulum, non magistrum — mutato igitur rerum ordine — stupidus irridet. Ceterum eodem modo atque id in nostra aliisque supra memoratis comoediis factum est, miratur discipulus — idem servus alibi — mores senis nimis rudes invisumque advenam acriter increpat (Nub. 135: *Ἀμαθής γε νῆ Δ' ὅστις οὐτωσὶ σφόδρα | ἀπερμερίμνος τὴν θύραν λελάκιζας..* Cf. Thesm. 63 (v. s.) Ran. 37 sq. Plut. 57 sq. Vide e. g. Plaut. Truc. 256 sq. Rud. 413 sq.) Atque colloquium ipsum, quo Euripides Agathonem rem omnem exponit, velim conferas cum Euelpidis Pisthetaerique ineptiis, quae versibus 114 sq. Avium leguntur. E tragicorum fabulis velim sumas Menelai ad Theoclymeni aedes adventum (Hel. 437). Qui eodem modo a vetula quadam acerrime increpatur.

servus: sublimioribus verbis silentium poscit (v. 39 sq.)²⁹⁾, erum suum summis laudibus praedicat. Quae cum vix aliquid ad actionem attinerent, eo sunt scripta consilio, ut risus maximus turbato illo personae ἤθρει, quod dicitur, moveretur. Nam magniloquentia ista parum apte cadit ad humillimam servi personam³⁰⁾. Opportunissima autem haec materia est scurrae, ut tumidum servi sermonem irrideat, ridiculis vocabulis interiectis orationem perturbet ipsumque ira succensum omnino loco depellat. Quorum perridiculum est illud βομβάξ primum v. 45 dictum et mox v. 48 βομβалоβομβάξ ineptissime repetitum. Tritissimum id fuit Aristophani, ut scurram vocabulum aliquod perridiculum repetere orationemque alterius turbare iuberet. Usus est hoc artificio Avium loco notissimo, quo Pisthetaerus sortilegum interpellat illo Λαβὲ τὸ βιβλίον (974 sq.) Eiusdem generis est Aeschyleum illud Αηκύνθιον ἀπόλεσε (Ran. 1205 sq.) et τογλαττοθρατ (Ran. 1285 sq.), nostro βομβάξ proximum (cf. Eccles. 221 sq. ὦσπερ καὶ πρὸ τοῦ Plut. 832 sq. Κοιμῶν μὲν οὖν iterata)³¹⁾. Impune haec scurra noster iactavit: eo audacius obscoenis iam servum lacessivit³²⁾. Sed interpellatus est ab Euripide, qui Agathonem evocari iubet. Misso servo summopere Euripides sollicitatur (v. 71: ὦ Ζεῦ, τί δρᾶσαι διανοεῖ με τήμερον cf. Pac. 58. 62): itaque iam facere nequit, quin affini periculum capiti suo imminens aperiat (v. 75 sq.) Notissimum est nusquam ab Aristophane solitum esse fabulae argumentum ipso prologi initio exponi³³⁾. Rem longius i profere-

²⁹⁾ v. 43 sq.: „ἔχεται δὲ πνόςας νήνεμος αἰθήρ, | κῆμα δὲ πόντου μὴ κελαδεῖτω... (46): πτηνὼν τε γένη κατακοιμιάσθω...”

Cf. Av. 777: „πτήξε δὲ φθλά τε ποικίλα θηρῶν, | κῆματα τ' ἔσβεσε νήνεμος αἰθήρη...” Cf. Acharn. 241 sq.

³⁰⁾ Idem est consilium locis Avium atque Acharnensium supra allatis. Petit poeta, ut par servus pari domino adiungatur.

³¹⁾ Non aliena haec novae comoediae fuisse testantur Plautinae fabulae. Cf. e. g. Asin. 921 sq. („Surge amator, i domum.”) Bacch. 626 sq. („Peril!”) Rud. 1211 sq. („Licet.”) 1269 sq. („Censeo”).

³²⁾ Cf. Xanthiae in mystarum chorum cavillationes (Ran. 336 sq. 412 sq. — chori parodo). Miror, quod docti v. 56 γογγυλίζει et γογγυλίας in codice scriptos Porsoni et Engeri coniecturas secuti in γογγύλλει et συνγογγύλας correxerunt. Non fuit enim neglegenda optima, quod sciam, Fritzschii (Ar's Thesmoph. Lipsiae 1838) lectio. Is Hesychii glossa γογγυλεῖν nisus voces illas restituit: γογγυλεῖ, γογγυλήσας cf. Lys. 975) lectionem RV. Codicum consensum temere Cobet sprexit: συργογγύλας (συργογγυλίας codd.).

³³⁾ Cf. e. g. Mazon l. l. 170 sq.

bat — aliter atque id tragicæ erat artis, — ut acrius spectantium studia suscitaret (cf. Ranarum prologum [v. s.] Pacis v. 101 sq.) Quaeri tamen debet, an recto loco argumentum nostræ quoque fabulæ expositum sit. Quod item cum psychologica tum dramatica rationibus optime potest illustrari. Cum omnis Euripidis spes in Agathone posita esset, nimirum ante ipsas tragici aedes ita sollicitus est, ut iam se teneri non posset: rem affini manifestam fecit. Id optime cum fabulæ apparatu convenit: nam cum actor, qui servi partes ageret, idem mox Agathonis personam sumere deberet, supererat tempus aliquod, quod aptissime argumento fabulæ enarrando explebatur³⁴⁾. Quæ comoediæ expositio aliena est a pristino prologorum Aristophaneorum more: nam in Acharnensibus ac Nubibus scurra ad spectatores versus fabulæ argumentum, vel potius actionis condicionem atque consilium dicam, enarrabat³⁵⁾. Quorum simillimi sunt prologi Equitum, Pacis, Avium: exordio fabulæ servi duo diverbio nugantur, tum subito uterlibet ad spectatores respicit et τὸν λόγον καταλέγει³⁶⁾. Iam omnes fabulæ, quæ Avibus succedunt, conformatae sunt ad exemplar prologi nostri, leges actionis scaenicae strenue observant, rem diverbio tantum actorum spectantibus exponunt³⁷⁾.

VII.

Si nunc ad versus singulos transimus, maxime miror, quod adeo docti Fritzsium (adnotatio ad v. 70 in fabulæ ed: ne (p. 21) spreverunt, ut contra viri subtilissima argumenta et codicum auctoritatem — quæ quamvis tenuis aliqua tamen certe in his rebus

³⁴⁾ De actorum partibus v. i. ann. 44.

³⁵⁾ Aeschylea haec exordia licet nuncupare — cf. Agamemnonis prologum — sed cave pluris tragica comoediarum exemplaria facias (cf. Frantz l. l. 6 sq.).

³⁶⁾ „La parade“ Mazon l. l. 171. Quæ exordia comica vera ec præcipua vocari fas est.

³⁷⁾ Sophoclea prologorum forma hic perspicitur. Cf. P. Mazon ibd. Leo l. l. 192. Frantz l. l. 15. An hæc forma re vera perfectior priorique posterioribus Aristophanis fabulis sit, dubito. Paucissimas ex hac ætate comici fabulas habemus; tum coniuncta est artissime prologi forma cum fabulæ indole atque argumento: his igitur illa est imprimis explicanda. Fabularum immutata argumenta prologi speciem mutaverunt: distinctiora sunt argumenta, actio nodos habet, plus ponderis in eadem inest: itaque maiorem vim dramaticam, quæ dicitur, et exordia comoediarum sunt adepta.

est —, versus 70 partem priorem Euripidi, posteriorem Agathonis servo dederint codicis Leydensis lectionem rationesque Bentleyi atque Invernizii secuti. Quem versum secundum codicis notas legendum censeo: *Κηδ. Τί οὖν ἐγὼ δοῶ; Εὐρ. Περιμέν' ὡς ἐξέρχεται...* Respondit enim servus iam v. 69 dominum mox foras exiturum. Inlepide igitur Euripides denuo ex hoc quaereret, quid sibi esset faciendum. Versus optime intellegitur, si affinem interrogantem, Euripidem respondentem facimus. Abiit servus, silent tempus aliquod ambo, denique scurra paulo ante (vv. 64—65) increpitus petere audet, quid sibi nunc rei sit: breviter responsum fert manendum sibi esse. Silet aliquantum Euripides, tum desperatus iam exclamat:

71: ὦ Ζεῦ, τί δοῦσαι διανοεῖ με τήμερον³⁸;

72: Κηδ. Νῆ τοὺς θεοὺς κἀγὼ³⁹) πυνθέσθαι βούλομαι⁴⁰).

Ingemit Euripides:

73: Κηδ. Τί τὸ πρᾶγμα τουτί; τί στένεις; τί δυσφορεῖς;

Summa difficultate v. 80 legitur: miratur affinis, quidnam periculum Euripidi immineat feriis forensibus: *ἐπεὶ τρίτη 'στι, Θεσμοφορίων ἡ μέση...* Cum tres enim dies Thesmophoriorum feriae numeraverint (schol. ad v. 80. Cf. Athen. 7, 307 f), tertius dies idem medius dici non potest. Sed nugas Nauck egit, cum *ἐπείπερ ἐστὶ* (-*ρίτη* ex *ἐπεὶ γ' ἐστὶ* (*ἐπεὶ γ'*) ortum legeret; quod idem in Vesp. 1507 valet). Leeuweni illa coniectura *ἐπεὶ ἐσθ' ἐόρτη, Θεσμοφορίων ἡ μέση* abhorret plane a Graeco sermone⁴¹). Codicis lectionem anteriorem Callimachi aetate fuisse scholium docet. Itaque rursus miror Fritschii divinam eruditionem atque ingenium perspicacissimum facilius a doctis spretum et abiectum (cf. notam ad versum [p. 22] in fabulae editione). Habemus *τρίτη* — *Θεσμοφορίων τῇ μέσῃ* oppositum. Apparet *τρίτην* mensis diem aut nundinum haud dubie significare — is qui sit nescimus, cum vix aliqua de his

³⁸) Cf. Pac. 62. Quae ut Euripidi tribuam — contra Ravennatis quidem auctoritatem —, scholium quoque suadet: *στενάζει φοβούμενος τὰς γυναῖκας...*

³⁹) Rav.: *ἐγὼ*. Quod intolerabile est. Nam cum ingemuerit Euripides inscius, quid sibi hoc die fortuna latura sit, addit scurra: et ego quidem scire velim. Unicum id refugium, nisi Kusterum sequi malimus libri notam falsam esse aestimantem. Sed valde dubito, an Euripides et ὦ Ζεῦ et νῆ τοὺς θεοὺς simul dici possit.

⁴⁰) Interpuxi post versum, ut molestissima haec forma interrogationis obliquae *τί τὸ πρᾶγμα τουτί* tolleretur.

⁴¹) Locus difficillimus ne Zielińskii quidem audacissimis coniecturis (*Gliederung* 82, 1) explanatur.

rebus memoria aetatem nostram tulerit, — qui idem medius Thesmophoriorum dies fuerit ⁴²⁾).

Rem tandem affini Euripides explanavit ⁴³⁾. Exit Agathos ⁴⁴⁾:

95: *Εὐρ. Σίγα. Κηδ. Τί δ' ἐστίν; Εὐρ. Ἀγάθων ἐξερχεται.*

96: *Κηδ. Καὶ ποῖος ἐστίν, οὗτος; οὐκ κεν λούμενος ⁴⁵⁾;*

97: *Ἄλλ' ἢ τυφλὸς μὲν εἰμ'; Ἐγὼ γάρ οὐχ ὁρῶ*

98: *ἄνδρ' οὐδέν' ἐνθάδ' ὄντα, Κυρήνην δ' ὁρῶ ⁴⁶⁾.*

Sequitur Agathonis celeberrimum canticum: quod adeo insolens atque prologo ineptum docti duxerunt, ut non modo licentiosis coniecturis in textum saevirent, sed etiam omnino id loco movere ac mutare studerent: Zielinski (*Gliederung* 88 sq.) parodum id Musarum fuisse censet, quod semichorium Thesmophoriazusis alteris fuerit (v. s.): id a poeta loco imperfecto iteratae fabulae insertum esse. Itaque R. Enger (l. l. 24 sq.) Brunkium secutus (cf. Fritzsche

⁴²⁾ Quaestionem hanc solvendam curaverunt docti, qui de Thesmophoriis scripserunt (P. Arbesmann, *Thesmophoria* RE 6 A, 26 sq. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, 52 sq.): primum tres feriarum dies fuerunt:

I. 11. Pyanepsionis — *Κάθοδος ἢ ἄνοδος.*

II. 12. „ — *Νηστεία ἢ μέση*

III. 13. „ — *Καλλιγένεια.*

Post id adiectus est dies festus unus, qui 10. Pyanepsionis (*Ἀλμιούσια θεομοφώρια*) celebrabatur; itaque *τρίτη* dies medius nuncupari coepit nondum vetere nomine neglecto (*Σήμια* quae 9. Pyanepsionis fiebant post Aristophanis aetatem accesserunt; sin prius — in Thesmophoriis non numerata erant). Quae doctorum opiniones vix cum Aristophanis verbis conciliari possunt.

⁴³⁾ V. 91 legendus est secundum codicem *πότερα φανερόν ἢ λάθρα* (-*ρῶς* Cobet coll. Plat. Legg. 8, 838 b. Xenoph. Anab. 1, 9, 19). Nam *φανερόν* aperte ad prioris versus accusativum spectat: v. 88: *Ἀγάθωνα πείσαι...* 90: *ἐκκλησιάζοντ' ἐν γυναιξὶ χάιν δέγ | λέξονθ' ὑπὲρ ἐμοῦ...* Cf. Nub. 322. Thesm. 1141.

⁴⁴⁾ De actorum partibus vide: Leeuwen, *Fabulae* ed:nem p. 3. Lange l. l. 46. R. Enger, *De histrionum in Ar. Thesmoph. numero*, Progr. Oppeln 1840.

⁴⁵⁾ v. 96: post *οὗτος* Rav. Euripidis notam addit: *ποῖος ἐστίν — ποῦ* 'σθ' Dobree; *Εὐρ. (ὅπου) 'στίν; οὗτος* Meineke. Lectionem codicis haud ita depravatam retinendam duco, si omnes hos versus affini restituam. Euripides ita est attonitus, ut ne verbum quidem proferre posset. At scurra: quinam sit hic, — is, qui invehitur? Nonne plane caecutio: virum quidem nullum video, meretricem ornatam conspicio. Quae exclamationum atque interrogationum praelonga series ansam fortasse librario dedit, ut mediam inter duos actores divideret.

⁴⁶⁾ Cf. e. g. fr. 6 Thesm. alter. (2, 2, 1072 Mein.).

I. I. 32) scholiastae doctrinam aspernatus (schol. ad v. 101) Agathonem cum choro quodam, qui in aedibus poetae abditus cantaret, certantem fecit⁴⁷⁾. Quo nihil pravius conici potest. Afferunt, qui chorum Agathonem canticum cum choro concertantem audiunt, Ranarum παραχορήγημα ἀμυβαίων (vv. 199 sq.)⁴⁸⁾: nili faciunt diversissimum rerum in utraque fabula statum. Contra licet mihi afferre canticum Trygaei bis Pace repetitum (vv. 82—101, 154—172) et imprimis epopis cantilenam (Av. 209—222), qua lusciniā evocatur. Quae nihil ad argumentum attinet, tota composita est ad aures solas spectantium delectandas. Eodem modo Agathonis canticum insertum fabulae est, ut risus quam maximus moveretur. Ridetur poeta doctus, cum poesi suam exercet. Num putet igitur quispiam poetam, cum carmen componat et tragoediam domi privatus agat, id nullo modo sine chori auxiliis facere posse? At perridiculum est spectare hominem illum effeminatum, cum duabus quae dicuntur vocibus modo actoris modo mulierum chori partes agat. Ridetur vox mollis modos inquinatos maximeque ab usu naturali abhorrentes sequens, sonorum discrepantium vaga turba, verborum copia insolens ac perversa⁴⁹⁾. Rectam viam igitur scholiasta ad v. 101 monstrat: διὸ καὶ χορικά λέγει (scil. Agatho) μέλη αὐτὸς πρὸς αὐτόν, ὡς χορικά δὲ (ὡς χορὸς δὲ Wilamowitz). Attulerunt docti ad Agathonis canticum analogā quaedam comica et — dictu horri-

47) Contra iure Lange I. I. 60. Cf. Wilamowitz, *Anal. Eurip.* 155. Andersson, *Quaestiones scaenicae*, Diss. Lund 1878, 8 sq.

48) De Hippolyti Euripideae (v. 58 sq.) similitudine tacere malo: ceterum timeo tragicos et dona ferentes, dum de comoedia agam.

49) Quae magis etiam theatrum risisset, si praesagissent Athenienses illi, quantas turbas canticum hoc infaustum philologis paraturum esset: quod ut formulis diligentissime circumscriberent, vel omnes lectiones codicis docti „correxerunt“. Itaque imprimis retinendas has lectiones puto:

v. 101: Χθονίαϊς | — αὐν editores — cf. scholium.

v. 103: πατρίδι | παρὰ δι Wecklein, Richards, Coulon, πατρίδι Leeuwen.

v. 105: λέγει νῦν | νῦν Dindorf collecto — at contra metri rationem — v. 107.

v. 106: ἄγε νῦν ὀπλιζέ μοῦσαι | ἄγε νῦν ὀπλιζέ μοῦσαι Wilamowitz (v. I.)

v. 114: ὀρνυγόνοισι | — σιν Burges.

v. 125: δοκίμῳ | δοκίμων Schöne.

De metro vide: O. Schröder, *Aristophanis cantica*², Lipsiae 1930, 58—9. Cf. Zieliński, *Gliederung* 88 sq. Recte J. W. White, *The verse of Greek Comedy*, London 1912, 188: „An example of this licentious manner of composition is found in Thesm. 101 ff., a parody that ridicules the effeminate („modern“) tragic poet Agathon“.

bile — tragica (Ranarum carmen amoebaeum, Hippolyti canticum, v. s.), attuli et ego quidem (v. s.), sed illustrandi potius quam argumentandi causa. Et nunc licet Ionis canticum (v. 82 sq.) comparandi gratia memorare⁵¹⁾. Locum tamen nullum invenimus, qui propius ad episodii nostri naturam et consilium accedat: nimirum nullum usquam poetam artem suam exercentem habemus⁵²⁾.

VIII.

Sed ad ipsum iam canticum accedamus necesse est: quod merum autoschediasma apparet, si diligentius rem excutimus:

Τερὰν Χθονταῖς⁵³⁾ δεξάμεναι
λαμπάδα, κοῦραι, ξὺν ἐλευθέρῳ
πατριδί⁵⁴⁾ χορεύσασθε⁵⁵⁾ βοάν.

Quae invocatio Cereris Proserpinaeque sacra esse videtur (cf. v. 280 sq. Ran. 313 sq. 339 sq.) Sed mox a choro interpellatus actor:

Τὴν δαιμόνων ὁ κῶμος
λέγε νῦν⁵⁵⁾. Εὐπίστως δὲ τοῦμὸν
δαιμόνας ἔχεις⁵⁶⁾ σεβίσαι.

ad Latonem Apollinem Dianamque concurrit. Simillimus locus est parodi (295 sq.): Θεσμοφόρῳ primae invocantur, tum repente ad Iovem Dianam Apollinem carmen flectit (v. 312 sq.)⁵⁷⁾. Itaque coryphaeus noster Musam accersit, ut carmine Phoebum laudaret⁵⁸⁾:

Ἄγε νῦν ὀπλιζε⁵⁹⁾ Μοῦσα,
χορσέων ῥύτορα τόξων

⁵⁰⁾ cf. Andersson l. l. 9.

⁵¹⁾ Habet id non spernendam structurae similitudinem: cf. vv. 94 sq. (servorum invocatio) 125 sq. 141 sq. Cf. e. g. Eur. Med. 96 sq. Hec. 59 sq. Troad. 98 sq. Hel. 167 sq. El. 112 sq. Quae cantica prologis continentur aut proxime iis succedunt. Itaque haud scio, an voluerit Aristophanes usum quandam tragicum Thesmophoriazasis perstringere.

⁵²⁾ Proximus locus est Ranarum (v. 1331 sq.), quo poesis Euripidea ab Aeschilo facete perstringitur. De Agathonis arte tragica velim Hesychium ac Suidam s. v. Ἀγάθωνος αἰδησις consulas. Cf. Philodem. de mus. 14, 39 Kemke. Aristot. poet. 1456 a 30. Plut. de mus. 20. Sympos. 3, 1, 1.

⁵³⁾ v. s. ann. 49.

⁵⁴⁾ v. s. ann. 49.

⁵⁵⁾ χορεύσασθαι Rav.

⁵⁶⁾ ἔχει Rav.

⁵⁷⁾ cf. Ziel. Glieder. 84 sq.

⁵⁸⁾ Prooemium sequitur argumenti explanatio.

⁵⁹⁾ v. s. ann. 49. De verbo ὀπλιζε cf. Aesch. Suppl. 92. 683. Audacius verbum adhibitum est: iubetur Musa Phoebum ornare. Optime id ad

Φοῖβον, ὃς ἰδρύσατο χώρας
γύαλα Σιμωννίδι γῆ.

Sibi ipse vice chori respondet:

Χαῖρε καλλίστους ἀοιδαῖς,
Φοῖβε, ἐν εὐμούσοισι τιμαῖς
γέρας ἱερὸν προσέρων κτλ.

In quo cantico ridentur haud dubie numeri et modi: sed et verborum copia et sententiarum figurae et cogitationis cursus optime ad poeseos Agathoniae formam composita videntur; non alio modo perstrinxit Aristophanes Euripideam artem, cum Ranis Aeschylum cantica secundum rivalis morem facere iuberet (Ran. 1285 sq. 1309 sq. 1331 sq.) An Thesmophoriazasis tamen verum aliquod Agathonis carmen malevola imitatione petierit, non liquet. Simili modo atque Ranarum supra laudatis versibus⁶⁰⁾ in formam poeseos depravatam comicus est invectus. Nam quod ad argumentum cantici attineat, tritissimum id est prooemium lyricum, quod vocatur. De industria enim adhibuit comicus noster argumentum pervulgatum, ut planissime novae artis tragicae insolentia in re notissima etiam appareret.

Atque iam dudum querebantur docti de arrhythmia in cantico isto perspicua: quae fortasse eo est explicanda, quod interdum intra versum etiam conticuerit ac silens constiterit Agatho, ut carmen novum meditaretur. Fortasse tibicinio intervalla erant expleta. Quae etsi non sunt spernenda, ostenditur mihi ex alia parte firmitior via: mirandum esset, si scurra noster praeter morem suum

cantici insolentiam cadit. Itaque non est, cur doctorum potius coniecturas quam codicis fidem sequamur. Zieliński (*Gliederung* 88 sq.) cum ad versum 40: ἐπιδημεῖ γὰρ | θῖαςος Μουσῶν... respiceret, versu 107 nisus est, ut doceret canticum Agathonis Thesmophoriazasis priore Musarum parachoregema fuisse. Quae tamen certe falsa sunt. Nam v. 40 tritissimam figuram poeticam conspicio: servus loquitur, qui tumidiorem sermonem appetit. Quid autem de versu 107 tenendum sit, supra scripsimus. Nihil igitur ex utroque versu de Musarum choro colligi potest (cf. ceterum Lange I. 1. 59 sq.) Cf. Ran. 875: ὦ Διὸς ἐννέα παρθέναι, ἀγναὶ Μοῦσαι...

879: ἔλθετ' ἐποφόμεναι δόναμιν

cf. Ran. 674. An ex his item de Musarum choro in fabula agente quidquid coniciamus? Atque ut hanc quaestionem de Thesmophoriazusarum parachoregemati nimis longam denique finiam, haec liceat monere: mirum fuisse, si Agatho in carmine componendo a choro adiutus esset, qui strophas iam perfectas sua sponte poetae suppeditaret.

⁶⁰⁾ Ran. 1321 sq. (— ridentur metra inquinata), 1309 sq. 1331 sq. (— verborum copia insolens perstringitur).

(v. s.) omne tempus in tam longo cantico sileret. Legitur tamen scholium ad v. 129: *ὁλολύξει. παρεπιγραφή τοῦτο· εἰπόντος γὰρ τοῦ Ἀγάθωνος ὁ κηδεστής τοῦ Εὐριπίδου ὁλολύξει εἰς τὴν θηλύτητα αὐτοῦ καὶ μόνον οὐχὶ γυναικῶς εὐχὴν* (cf. v. 130—133)⁶¹. Quod cave editores secutus⁶²) referas ad eam tantummodo affinis exclamationem, quae in v. 130—133 inest: nam scurra iste, cum ad v. 100 haec murmuravisset: *Μόρμυρος ἀνδράπων, ἢ τί διαμυνοῖται*, certe non potuit facere, quin cantante poeta cachinnis, exclamationibus — de gestu iam tacere malo —, ululatu denique, risum denuo moveret⁶³). Itaque haud scio, an audacior sim, si arhythmiam illam⁶⁴) eo excuse, quod numeros aliquot nunc in textu desideratos affinis novo quodam *βομβᾶξ* supplevit⁶⁵).

IX.

Sed iam mittendum est canticum; perstringit senex Agathonem cum irrisoris ac stupidi simul partes agat (vv. 130—172) (cf. Ran. 45). Increpatur ab Euripide, quem in consilio exponendo impedivit (cf. Eq. 35 sq. Av. 225 Ran. 35 sq. Eccl. 144)⁶⁶). Non statim obtemperat scurra, sed tamen socium loqui sinit (v. 176). Quo in episodio alias iam partes agit Euripides: fuit is antea poeta doctus, acerrimus homo. Adit nunc haruspex haruspicem: petivit quondam Dicaeopolis ex eo ipso Euripide (Ach. 284 sq. 405 sq.) opem, cum ab Acharnensibus opprimeretur. Mutatae sunt in nostra fabula eorum partes: alter haruspex similior Dicaeopolidis

⁶¹) Rav. *ὁλολύξεις γέρον* (post v. 129). Correxerit Kuster.

⁶²) Fritzsche I. I. p. 41. Leeuwen I. I. p. 25 nescio, cur parepigrapham hanc fuisse censet: *ὁλολύξει Ἀγάθων*. At non opus fuisset tali parepigrapho.

⁶³) Vox *ὁλολύζειν* enim non solum feminarum ululatum significat (sic Leeuwen I. I. 25), sed etiam „magna voce clamare“ (cf. Eq. 616), „fau-
sto clamore invitare ac favere“ (cf. Pac. 97. Eq. 1327. Aesch. Eum. 1043. Eur. Bacch. 689. Dem. 313, 21) vertitur.

⁶⁴) cf. praecipue vv. 102 sq. 113 sq. 120 sq.

⁶⁵) Certissime post v. 112 et 125.

⁶⁶) V. 138 nullo iure correxit Roscher *δόρα* pro *λόρα* Ravennatis. *Τι δὲ λόρα κεκρονῆται* optime ad priora cadit: 137: *Τι βάροτος λαλεῖ κροκῶν*; Dubito, an v. 141: *Τι δ' αὐτὸς* ex *Σὸ τ' αὐτὸς* profectum sit. Lectionem codicis retinendam, post *ὦ παῖ* interpungendum puto. Omnino argumentis caret Meinekii ad v. 163 coniectura: *καχλίδων*. Codicis *τε καὶ διεκρίων* cum vix in versum recipiatur, potius de Fritschii lectione *διεκλόντ'* cogitandum est (cf. V. Coulon, *Quaestiones criticae in Aristophanis fabulas*, Argentorati 1907, 228 sq.) V. 165 *ἡμπίσχετο* Rav. *ἡμπίσχετο* Elmsley: at saepius imperfectum aoristi formas prope se palitur.

est quam eius poetae doctissimi, quem Acharnensibus atque Thesmophoriazusarum quoque ipso initio conspexeramus. Euripidis calamitate comica oppressi et machinas struentis simillima est Lysistrata, quae magno labore feminas invitas ad consilium suum suscipiendum permovere conatur (cf. Lys. 126 sq.), tum Praxagora mulierum imperitiam castigans (cf. Eccl. 85 sq.).

Brevissime rem Euripides exponit, causas narrat, quibus commotus auxilium ab Agathone expetat, artem scientiam doctrinam utrique „sapienti“ communes memorat. Tum non sine spectantium risu hominis ignaviam perstringit: docet se ipsum defendere non posse, senem barbatum atque canum, virum Athenis vel notissimum esse. Contra Agathonem iuvenem effeminatum, imberbem, dissolutum, ignotum, optime mulieris officiis fungi posse. Itaque si eloquentissime causam dicat, se haud dubiae morti erepturum esse. Vix respondet magnus poeta, tumidiore utitur sermone, „nos“ se ipsum praedicat (cf. vv. 183. 195 sq.) Iam videmus alazonem ignavissimum periculum ipsum timere, amico insidias parare: re vera improvisum Euripidem medio versu (193) interpellat et — quo magis rideamus — seniore poetam ipsius argutiis convincit: nonne ipse dixisti modo aequo animo homini patiendum esse, quidquid fortuna latura esset. Num dicas tibi cariorem quam mihi vitam esse? Tritissimum id comicis erat, ut vinceretur alazon quidam ipsius armis et verbis. Eodem modo captus est idem Euripides a Dionyso (Ran. 1477: *Τίς δ' οἶδεν εἰ τὸ ζῆν μὲν ἐστὶ καθαρὲν κτλ.* cf. 1471: *Ἡ γλῶττ' ὁμώμοκε κτλ.*) Idem tamen Dionysus a Xanthia ipsius dolo vincitur (Ran. 582 sq. cf. 465 sq.) cf. Ecclesiazusis illam vetularum de adolescente altercationem (v. 877 sq.), eadem fabula virum istum, qui bona sua in publicum proferre noluit (v. 855 sq.), vatis episodium et parricidas deceptos Avibus (v. 958 sq. 1353 sq.) Cf. Pac. 1052 sq. (vates alazon circumducitur)⁶⁷⁾. Refutatus est Euripides a poeta doctiore: iam exclamat desperatus se periturum esse (v. 210): sed improvisum venit auxilium, affinis ille conatum audacissimum suscipit. Erat id a poeta initio iam fabulae propositum (v. s.) Itaque putatur a nonnullis (cf. e. g. Lange l. l. 34)⁶⁸⁾ haec

⁶⁷⁾ Optime nimirum cum nostro poeta Euripides ille Ranarum convenit. Cf. praecipue Ran. v. 1469 sq. cum Thesm. 274 sq., Ran. 1477 sq. cum Thesm. 193 sq. Cf. Plut. 76 sq. Nub. 93 sq. Quorum similia in Plautinis etiam fabulis invenias.

⁶⁸⁾ Caret vi, quod vir doctus monuit Euripidis excusationem, cur se

argumenti expositio illo demum loco patefacta insolens et frigida esse. Quod non est ita: eodem enim modo Lysistratae, cum a mulieribus Atheniensibus desereretur, insperatum subsidium a Lampitone Spartana venit (Lys. 142 sq.) In nostra quoque fabula, cum irritae essent Euripidis omnes machinae, mulierum chorus repentine succurrit (Thesm. 1160 sq.).

X.

Suscepit tamen affinis munus ingratisimum: quod mox senem scurrili more pigebit (v. 215 sq. 223)⁶⁹). Inutilis iam nunc Agatho comico esse videtur: primas partes rursus scurra agit. At mutuatus est Dicaeopolis ille Acharnensibus vestes tragicas ab Euripide, quo magis adversariorum iram permulceret. Suppeditat nunc poeta doctissimus Euripidi muliebria vestimenta atque ornamenta, quo facilius affinis iste in mulierem convertatur. Atque uberrimam risus copiam praebet scurra quilibet vestem et naturam mutans ita, ut perridiculi episodii causa et Agatho non solum hoc loco in scaena toleratus, sed omnino in fabulam inductus videatur (s. s.) Quem locum ex Craini Idaeis ab Aristophane peti- tum esse scholiasta ad v. 215 docet⁷⁰). Nimirum tritissimus is omnibus comicis fuerat⁷¹): licet ex ipsius Aristophanis comoediis plura exempla afferre. Quo in genere numerandus est imprimis Dicaeopolis supra dictus⁷²). Ecclesiazusarum argumentum ineptiis constat, quas in feminis virilibus vestibus utentibus ridemus: contra non sine cachinnis loci eiusdem fabulae legentur, ubi viros propriis vestibus destitutos muliebri ornatu praecedere videmus. Per- facetus locus est Avium, quo Euelpides Pisthetaerusque pennis

ipsum defendere non auderet, falsam esse: est enim affinis item barbatus atque canus. Nam Euripidis rationes ad Agathonem valebant. Qui cum recusaret, opus erat et senis auxilio: qui eo potior Euripide fuit, quod certe a mulieribus ignorabatur. V. 196: καὶ γὰρ ἂν μαινοίμεθ' ἂν. ἂν omisit Rav., servavit Suidas. Duplex ἂν adhibuit poeta, ut μαινοίμεθα illud planius exhiberetur. Cf. e. g. Soph. El. 333: ὅσ' ἂν, εἰ σθένος | λάβουμι, δηλώσαιμ' ἂν οἱ αὐτοῖς φρονῶ. Ran. 585: ἂν, εἰ με τόποις, οὐκ ἂν ἀντίποιμι σοι.

⁶⁹) cf. e. g. Ran. 169 sq. 178 sq. Lys. 715 sq. 884.

⁷⁰) ταῦτα δὲ ἔλαβεν ἐκ τῶν Ἰδαίων Κρατίνου. Quae non ad unum ver- sum attinere, sed ad totius episodii argumentum spectare haud perperam a doctis iam dudum est observatum.

⁷¹) Quo in genere eiusdem Cratini Dionysalexander fabula q. i. in- venit.

⁷²) Velim conferas falsos illos legatos argutissime a sene refutatos (v. 110 sq.).

ornati vice avium apparent (v. 800 sq.) Ridendus est Dionysus Ranis vestibus Herculis simillimus, dissimillimus vero naura ac moribus⁷³). Quas tricas ne nova quidem spreuit comoedia: velim modo in memoriam voces Casinam illam falsam, Persam perfidum, Pyrgopolinice acerrime deceptum, quos in Plautinis fabulis spectamus, Eunuchum demum, quo nos Terentius delectat⁷⁴). In nostra tamen fabula id inest praecipuum — idemque fuerat ei fortasse cum Idaeis Cratinea commune —, quod ipsum ornandi scurrae momentum admiramur. Et quo plus rideretur infelix senex, non sine magno labore ac dolore mulier factus est. Libentissime autem scurra vexatus in antiquis spectabatur fabulis: quorum sunt Strepsiades a pulicibus semesus (Nub. 697 sq. 709 sq.), Xanthiae ac Dionysi βάσανοι in Ranis ficti⁷⁵), Dionysi ipsius in remigio labores (Ran. 196 sq.), tum Philocleonis res adversae (Vesp. 143 sq.), idem denique affinis in fabula extrema a Scythia crudelius vinctus⁷⁶).

XI.

Atque clarissime apparent cum ceteris fabulis vicissitudines in singulis etiam versibus⁷⁷). Tonditur scurra: at ἀποξυρεῖν illud saepius iam Aristophani risus ansam dedit (cf. e. g. Thesmoph. 535 sq. Ran. 422 sq. Eccl. 12 sq. 65 sq. 723 sq.): Doloris impatiens vociferatur senex: ἀττάται⁷⁸) item Strepsiades ille iam supra memoratus magna voce clamat, cruciatus et pulicum incursionem miserrime deplorat⁷⁹). Atrocissime a Socrate

⁷³) Cf. v. 494 sq. Quantas turbas moverunt dominus ac servus (i. e. Dionysus ille et Xanthias) vestibus in vicem mutatis! Cf. Aristoph. fr. inc. 78 (2, 2, 1194 Mein.).

⁷⁴) Quo referendum est Amphitruonis quoque argumentum.

⁷⁵) Cf. δοῦλους γλάσσοντας αἰεὶ v. s. Cf. Lys. 845 sq. (Cinesiae labores), 285 sq. (senum ignem portantium molestias). Quo loco oriundae sunt Plautinorum quoque servorum importunitates.

⁷⁶) V. 1001—1007 sq.

⁷⁷) Versum 216 legendum puto: 215: 'Ἄλλ' πρᾶντι, εἰ σοι δοκεῖ | ἢ μὴ δοδῶναι γ' ἑμαντὸν ὄφελόν ποτε (τότε Leeuwen). Testatur scurra: aut numquam me tibi offerre deberem. V. 225: οὐ γὰρ μὰ τὴν Δημήτρα γ' ἐνταυθοῖ μενῶ haud opus erat Porsonio: Δημήτρ' ἔτ' corrigere.

⁷⁸) Nub. 706. Cf. Thesmoph. 1005. Acharn. 1190. 1198. Ran. 57. 649 sq. Cf. e. g. Plaut. Aul. 411, Asin. 588. Merc. 365 (Attatae).

⁷⁹) Cf. Thesm. 222: Τί κέκραγας; ἐμβαλῶ σοι πάτταλον, Nub. 491 sq.

est increpitis: non alio modo in affinem Euripides invehitur⁸⁰). Iam fugae se vult iste mandare (v. 224 sq.): simillimus est Equitum botularius ille, cum Paphlagoni procurrenti resistere nequeat (Eq. 240). Absolvitur demum vetulus: alias atque alias vestes nunc Euripides ab Agathone poscit, ut mulierem novam apte exornet. Statim nobis in mentem venit Dicaeopolis ille tot iam laudatus Euripidem continuo postulans (Ach. 449 sq.)

Quo in loco — vv. 249—265 dico — valde turbatus est personarum ordo: codicis omnes notae teneri non possunt. Videndum igitur est, quo modo hanc quaestionem solvamus. V. 249—251 precatus est Euripides poetam doctum, ut vestes muliebres sibi darentur. Concedit ille (v. 252). Tum stupidus quaerit: *Τί οὖν λάβω;* (v. 252). Respondit igitur Agatho: *Ὁ τι; τὸν κροκωτὸν προῶτον ἐνδύων λαβὼν* (v. 253). Accepto pallio miratur suo more scurra: *Νῆ τήν Ἀφροδίτην, ἥδὲ γ' ὄζει ποσθίου* (v. 254). Interpellatus est tamen ab Euripide: *Σύζωσον ἀνόσας*. Tum idem ad Agathonem versus: *Αἰρέ νυν στορόφιον*. — *Ἰδοῦ* respondet ille et vestimentum porrigit. Induitur: tum denique iam pallio longiore impeditus affinis Euripidem se cingere iubet (v. 256). Itaque mi-

627 sq. Ran. 649. Vide Strepsiadem eundem a filio impio pugnīs caesum — Nub. 1322 sq. (ad v. 1322 cf. Thesm. 241).

⁸⁰) Nub. 780 sq. Thesmoph. 221 sq. V. 232: *ψιλλὸς αὖ στρατεύσομαι* Velsenii coniectura *οὖν* ioco est alienissima: nam haec manifeste dicere vult scurra: quid rursus levis armaturae stipendia faciam? V. 234: *θεῖσθαι* Porson, quamquam codicis lectio *θεάσασθαι* haud prava mihi videtur. V. 235: *Κλεισθένη* Dindorf, *Κλεισθένην* codex. Qua in coniectura profectus est Dindorf Nubium loco (v. 355), quo formam *Κλεισθένην* quam codices afferunt — metrum non patitur. Itaque ceteris quoque locis haud dubitaverunt docti codicum lectiones corrigere. At quod uno loco usus est poeta metri causa forma, quae cum altera promiscue usurpabatur, non est, cur ubique alteram moveamus, alteram restituamus.

V. 241—42: *Οἱμοι τάλας. ἔδωρ, ἔδωρ, ὦ γείτορες,* *

□ — *πρὶν ἀντιλαβεῖσθαι προκτὸν τῆς φλογός.*

Ineptissime *πρὶν ἀντιλαβεῖσθαι τὴν τράμιν μὲν τῆς φλογός* coniecit Coulon: collegit scholium ad v. 246: *τράμις ὁ προκτός*. Iure id ad v. 246 adscriptum est (idem de scholio ad v. 242 confitendum est). Nam *τράμις* est in v. 246, *προκτός* in v. 248: aperte hic variam lectionem petivit comicus. Itaque lacunam in versus initio statuo.

V. 245: *φεῖ* cod., *qῖ* Dindorf. Aptum est *qῖ*; vix tamen puto ex hoc *φεῖ* exstitisse. At optima est Coulonis ad v. 247 coniectura:

μὴ φροντίσης Σάτυρος (ἕτερος cod.) γὰρ αὐτὰ σπογγεῖ.

ror, cur Dobree v. 253 Euripidi tribuerit versu 255 affini relicto⁸¹⁾.

Sed facta est iam mulier: statim Agatho eccyclemate evehitur, ut invitis etiam persuadeatur extra locum, quem modo tractavimus, nullas ei partes a poeta assignatas esse. Restant senes: sollicitatur denuo Euripides: an muliebri voce garrire potes? Periclitabor. Bene est: nunc propera⁸²⁾. Non abit senex: etenim ius iurandum solenne ab Euripide exigit eum se periculis erepturum esse⁸³⁾. Quo loco manifeste poeta ad fabulae exitum respexit. Non est tamen ita, ut poeta facta iam fabula argumentum novarit inepteque hoc loco rem mutatam excusarit. Ex prologi forma haec elici possunt: postquam inventus est Euripides a feminis accusatus, affinem eius mulieris specie ornatum causam poetae dicturum comicus cogitabat. Quibus inventis deliberabat Aristophanes, quonam modo fabulae exitus institueret: non satis fore, si vicisset reus argutissimis *μυχανήμασι* frustratusque esset feminarum minas. Itaque Euripidem finxit senem liberaturum, quem ipse in mala coniecerat. Quod ut apte cum totius fabulae argumento cohaereret, opus erat comico demonstrare non potuisse Euripidem opem affini recusare: religione convictum esse. Cum autem post prologum peractum nulla iam esset potestas una conveniendi actori utrique, prologo affinem cogere Euripidem ad ius iurandum necesse fuit. Quae res psychologicis, quas nuncupavimus, rationibus etiam explicantur: perterritus primo impetu, confusus, rapidissime mulier factus scurra, ad coetum mulierum quam celerrime properare iussus, nunc demum periculum, quod subeat, intellegit. Quid intellegit? Videt, timet, sollicitatur: securum se fore sperat fide ab affine data. Iuratum denique est secundum doctorum hominum morem: non sine sale periuriam tot tra-goediis Euripidis laudatam ridet scurra: non placet aether ille, Iovis

⁸¹⁾ V. 260 iure Euripidi addixit Dobree. Item Kusterum libens sequor versumque 263 totum affini trado.

⁸²⁾ V. 267: (Εὐρ.)Ἦν λαλῆς δ' ὅπως τῷ φθέρματι
γυναικίεις εὖ καὶ πιθανῶς. Κηδ. περιάσομαι.
Εὐρ. Βάδιζε τοίνυν...

Vox *περιάσομαι* ad versus 279 sq. pertinere non posse mox monstrabo. Itaque post v. 268 parepigraphen aliquam (e. g. *όλολόζει* moneam) per-isse puto.

⁸³⁾ De iure iurando comico velim conferas hos Aristophanis locos: Lys. 182 sq. Thesm. 331 sq. Plut. 70 sq. Nostri simillimus locus erit Equitum, quo botularius Paphlagoni resistere solus non audet: quoniam socii sibi fu-

domus, iuratus. Vix omnes di solemniter vocati sufficiunt (v. 269 ad 276)⁸⁴).

XII.

Post v. 276 habemus parepigraphen: ὁλόλυσονσι mulieres scilicet ad Thesmophorium properantes — cf. v. 277—8: ὡς τὸ τῆς ἐκκλησίας σημεῖον ἐν τῷ Θεσμοφορίῳ (-εῖφ Scaliger) φαίνεται (cf. E. Bēthe, *Prolegomena zur Geschichte des Theaters im Altertum*, Leipzig 1896). Alteram parepigraphen in scholio ad v. 277 legimus: παρεπιγραφή ἐκκυκεῖται ἐπὶ τὸ ἔξω τὸ θεσμοφορίον.

Affinem valere his verbis Euripides dixit (v. 279): Ἐγὼ δ' ἄπειμι. Versum senex suscipit (279): ...δεῦρό νυν, ὦ Θραῦτθ', ἐποῦ.

Ἦ Θραῦττα, θέασαι, καομένων τῶν λαμπάδων

ὅσον τὸ χοῦμ' ἀνέρχεθ' ὑπὸ τῆς λυγνύος.

Ἄλλ', ὦ περικαλλεῖ Θεσμοφόρῳ, δέξασθί με

ἀγαθῇ τύχῃ καὶ δεῦρο καὶ πάλιν οἴκαδε

Ἦ Θραῦττα, τὴν κίστην κάθελε, κατ' ἔξελε

τὸ πόπανον, ὅπως λαβοῦσα θύσω ταῖν θεαῖν⁸⁵).

Δέσποινα πολυτίμητε Δῆμητερ φίλη

turi sint, quaerit (Eq. 223 sq.) Cf. ceterum Xanthiae importunam obligationem, quam Ranis vv. 167 sq. ridemus.

⁸⁴) V. 273: τὴν Ἱπποκράτους οἰκίαν edd. vulg. Ὑποκράτους cod. Ὑποκράτους Fritzsche. Qui codicis error eo maioris mihi quidem videtur momenti, quod tritissimum Hippocrates nomen in Hypocraten quendam haud facile transire potuit. Quamobrem retinendam puto Ravennatis lectionem: petivit hic fortasse poeta virum aliquem ignotum mutato in ridiculum nomine.

V. 277: ἔκοπευδε quod ἄπας εἰρημένον est. Ἐα σπεῦδε legit Paulus Maas. Quod licet facile palaeographicis rationibus explicetur, non est, cur codicis lectionem mittamus: optime haec ad versus sententiam convenit.

V. 275: Μέννησο τοῖνυν ταῦθ', ὅτι ἡ φρήν ὤμοσεν,

ἡ γλῶττα δ' οὐκ ὁμώμοκ', οὐδ' ὥρκοσ' ἐγώ.

οὐδ' ὥρκοσ' ἐγώ intellegi non possunt. Itaque suspicor ἡ γλῶττα δ' οὐκ ὁμώμοκ' glossema esse, quod in versum inrepsit pristinumque textum turbavit (fortasse ex Hippol. 612 — ἡ γλῶσσο' ὁμωμοκ', ἡ δὲ φρήν κτλ. profectum).

⁸⁵) τοῖν θεοῖν Cobet, Correxuit idem: Thesm. 948. Vesp. 378, Hirschig Thesm. 1151 τοῖν θεοῖν contra codicum fidem. Τοῖν θεοῖν de Cerere et Proserpina usurpata esse Dittenberger (Sylloge² nr. 20, 38) monet. Sed valet aliquid locorum et codicum consensus. Nam si τοῖν θεοῖν a librariis in ταῖν θεαῖν depravatum esset, cur τὸ θεῶ fortiter fortunam adversam tulerit, mirati quaerimus. Sed est τὸ θεῶ formula ubique sacra (excepto Thesmophoriazusarum loco (v. 594): ὃ πολυτιμῆται θεῶ). Non est igitur, cur nos

καὶ Φερόεφαττα, πολλὰ πολλάκις μέ σοι
 θύειν ἔχουσιν, εἰ δὲ μᾶλλον νῦν λαθεῖν.
 Καὶ τὴν θυγατέρα, Χοῖριον, ἀνδρός μοι τυχεῖν⁸⁶⁾
 πλουτοῦντος, ἄλλως δ' ἡλιθίου ἀβελτέρου,
 καὶ ποσθάληκον νοῦν ἔχειν μοι καὶ φρένας...⁸⁷⁾
 Ποῦ ποῦ καθίζωμ' ἐν καλῷ, τῶν ῥητόρων
 ἴν' ἐξακούω; Σὺ δ' ἄπιθ', ὦ Θοῤ᾽, ἐκποδὼν
 δούλοις γὰρ οὐκ ἔξεστ' ἀκούειν τῶν λόγων.⁸⁸⁾

ad hasce obsecrationes priscas respiciamus lectionesque codicum funditus reprehendamus.

⁸⁶⁾ *θυγατέρα χοῖρον* R. *θυγατέρ' εἰχοῖρον* coniecit Coulon: argutissima est quidem coniectura, cum codicis lectione congruit. Quae tamen an ipse scripserit Aristophanes, valde dubito. Ineptior est hoc loco sententia illa de *θυγατέρι εἰχοῖρω* dura et lectio et sermo. Quo cum loco comparamus scholiorum doctrinam (ad v. 289); ὥς τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κατ' ἐπίκλησιν οὕτω καλουμένης, οἷον βοῖδιον ἢ χοῦσιον ἢ μῦστιον. Ἰσως δὲ τὸ αἰδοῖον τὸ γυναικεῖον αἰνιττεται. Iam apparet scripsisse Aristophanem Χοῖριον affinis „filiae“ nomen perridiculum. Ad quam lectionem respicit manifeste scholii auctor. Repugnat coniecturae metrum divisos illos anapaestos vix patiens: at non ita, ut convinci nequeat. Cf. J. W. White, *The verse of Greek Comedy*, London 1912, 46. Vide Fritzschi quoque ad locum doctissimas observationes. Miror autem, quod suspicati sunt docti Aristophanem hoc versu Choerilen, Euripidis uxorem, significavisse (cf. J. A. Hartung, *Euripides restitutus*, 1, 282 [Hamburgi 1843—44]): ex hoc igitur loco grammaticum quendam collegisse affinem istum Mnesilochum, Euripidis socerum fuisse. Nomen enim nescit codex, scholiis affertur (cf. E. Hiller, *Ueber einige Personenbezeichnungen griechischer Dramen*, Herm. 8, 1874, 449 sq. Zieliński, *Glieder*. 83). At id ne stupidissimus quidem grammatista potuit colligere. Si enim de Choerile virgine nondum desponsa agatur, quo modo senex ille socer Euripidis putari possit? Si autem de eadem iam Euripidis uxore loquatur „mater“, cur ei virum optet? Sexagenarius Euripides in fabula nostra partes agit: nonagenarium Mnesilochum esse oportet. Nil opus est nobis tali vetulo. Atque luce clarius est, cur grammatici seni nostro Mnesilochο nomen indiderint: neminem Euripidis affinem praeter Mnesilochum unum noverunt. Ergo necesse iis erat scurram nostrum eundem Euripidis socerum statuere.

⁸⁷⁾ *πρὸς θάληκον* corrupta in Rav. leguntur. Cf. scholium ad versum. Optime verbum hoc profectum e *πόσθη* et *ληκᾶν* Fritzsche (l. l. 112) explanavit. Vocem sesquipedalem Willemis et Coulon in *πρὸς σαθίσκον* diviserunt (cf. Dindorfii *ποσθαλίσκον*).

⁸⁸⁾ Ob hunc locum inconstantem esse poetam reprehendit Zieliński (*Glieder*. 82): loquuntur enim mulieres de servis post versum 293 (vv. 537. 728): tam inepte comicus fabulas contaminavit. At vide: v. 537: *εἰ δὲ μή, ἤ-μεις | αὐταὶ τε καὶ δουλάρια τέφραν ποθὲν λαβοῦσαι κτλ.* discimus servas vocari in Thesmophorium posse: ibidem famulas adesse ne uno quidem verbo poeta

Magnopere de hoc fabulae loco dissentiunt philologi: dubitant, utrum affinis solus loquatur ficta Thraessae illius persona an re vera cum serva senex veniret et partes mulieris iam non exerceat, sed agat⁸⁹⁾. In hac re dubia ad textum ipsum, quod semper optimum duco — accedamus necesse est. Sed antea animadvertendum est Aristophanem levissime has mutas servorum personas tractavisse solitum. E. g. versus Avium 656—657⁹⁰⁾ licet afferre: servos adloquitur Pisthetaerus; qui Athenis usque dominos secuti sunt: nullo tamen verbo ante locum illum supra laudatum moniti sunt. Eodem modo inducitur in nostra quoque fabula Mania serva (v. 728)⁹¹⁾. (Cf. Manem servum [Lysistr. 908] repente a Cinesia laudatum).

Ac miratus est certe lector, cur priore pagina parepigraphes ad v. 277 mentionem fecerim: docemur Thesmophorium i. e. aram cum signis dearum (πῖραξι) in scaenam evectum esse⁹²⁾. Itaque iam non dubito, quin post v. 276 actores ambo abierint ad Thesmophorium, quod alio atque Agathonis aedes loco esse oportet⁹³⁾. Invecto autem Thesmophorio mutatur scaena: veniunt actores tres: Euripides, vetulus scurra et serva. Qua potitus est Euripides, dum inter pausam scaenicam iter ab Agathonis domicilio ad mulierum conventum pergerent. Ventum est: simul praeco signum contioni dat (v. 278). Urget affinem Euripides, paret is: ipse abit (v. 279). A dextra fortasse parodo proveniunt paulatim et scurra et serva tacens (v. 279—281). Miratur femina falsa fumum permagnum lucernarum et taedarum. At veniunt iam feminae, considunt. Nunc timor scurrae ad-

monet. V. 728 (ὦ Μανία) perturbatione facta et soluta iam contione festiva serva quaedam nominatur. Nihil id ad religionis usum attinere nemo non videt.

⁸⁹⁾ Illud Lange (l. l. 42 sq.) contendit, hoc E. Bethe (*Prolegomena z. Geschichte d. Theaters im Altertum*, Leipzig 1896, 117 sq.) asseverat. Neglexit tamen vir doctus explanare, unde Thraessa illa scaenam ingrederetur. Cf. C. Holzinger, *Ueber die Parepigraphen zu Aristophanes*, Wien 1883.

⁹⁰⁾ Ἄγε δὴ, Ξανθία | καὶ Μανδόρα, λαμβάνετε τὰ στρώματα.

⁹¹⁾ Ἴομεν ἐπὶ τὰς κληματίδας, ὦ Μανία. V. s. ann. 88 cf. Plaut. Amph. 770 sq. Bacch. 799.

⁹²⁾ De parepigrapharum aetate antiquissima summaque auctoritate disseruit Wilamowitz, *Herakles* 1¹, 124 sq.

⁹³⁾ Actionem post v. 279 — ab Euripide inchoatum, ab affine continuatum — suspensam credere non possum

est: ambiguis vocibus ad aram deas precatur (v. 282—3), libat (284—285)⁹⁴). Non sine sale perstringuntur feminarum deprecationes (286—291) a dis petentium, ut generos sibi divites ac stultos parent. Quaerit denique vetula nostra locum, ubi ipsa consadat (292—93), misit servam (294—295), considit. Venit mulier praeco: incipit fabulae parodus.

XIII.

Si nunc quaerat quispiam, quid de forma et structura prologi, quem modo perscrutati sumus, tenendum sit, necesse est videamus imprimis, quanam partes prologi secerni possint. Divisit Mazon (l. l. 70 sq. al.) omnes Aristophanis prologos in partes tres: prima est, qua spectatoris studium rei nescii sustentatur; altera fabulae expositio continetur; postrema actio inchoatur. Confessus est tamen vir doctissimus Thesmophoriazuserum prologo ordinem illum valde esse turbatum (l. l. 128: „*Le prologue typique que nous connaissions s'est donc cette fois assez sensiblement modifié*“). At ego quidem facere non possum, quin in ceteris quoque fabulis prologum „typicum“ turbatum esse videam. Nam si argumentum totius fabulae spectamus, discernendae nobis sunt duae prologi partes: quarum una est prologus genuinus i. e. fabulae expositio, altera actione inchoata, producta, confecta etiam nonnumquam (cf. e. g. Acharnensium, Pacis, Avium prologos) constat. Quam partem prologum supplementarium vocare fas est. Itaque et nos eam partem fabulae, quae vv. 1—100 continetur a ceterisque episodiis cantico Agathonis clare dividitur, prologum Thesmophoriazuserum genuinum esse ducimus; iam quae sequuntur (v. 130—208 repetuntur modo ea quae prima parte exposita sunt) actionem fabulae usque ad nodum perducunt. Et haud facile invenires prologum, qui nostro esset perfectior: nam ita sunt hoc omnia absoluta, quae spectatorem novisse oportet, ita clare exordium ab argumenti summa discernitur, tam prope extremo prologo res ad summum venit discrimen, ut dici possit re vera hoc fabulae exordio omnia diligentissime esse parata, quae post parodum agenda essent.

⁹⁴) Opinatus est Zieliński (*Gliederung* 81) haec Nestia fieri non posse, quod hoc die ieiunia hominibus et deis esset (cf. Av. 1519). Atque clarum est id ad hostias tantummodo spectare: molam et farream dis spondere nemo prohibebatur.

Si ab hac interiore materia exordii respiciemus, in quinque episodica solvitur exterior prologi forma. Primum est iter perface-tum ad Agathonem, quo de personis fabulae docemur. Alterum, docti istius servi tricis a primo divisum, argumentum et actionis consilium affert. Inter quod et sequens episodium Agathonis can-ticum cadit. Agathone recusante mutatur Euripidis affinis in mu-lierem: quae *κατασχευή*⁹⁵⁾ quartam prologi partem explet (usque ad v. 209). Postrema erit affinis et Thraessae parodus.

XIV.

Quae cum ita sint, quaerendum est nobis, cuiusnam fabulae exordium proxime ad nostri prologi apparatus accedat. Facillime Ranarum exordium nominatur⁹⁶⁾ mirum quantum Thesmophoria-zusarum simile. Itaque utriusque fabulae convenientiam hac tabella exprimi fortasse licebit:

Thesmophoriazusae:

- I. Exordiantur fabulam affi-nis (scurra) et Euripides (poeta doctus, quem alazo-nis esse simillimum supra monuimus). V. 1 sq.
- II. Pergit Euripides iter scur-rae permolestum (v. 1—25).
- III. Exit Agathonis servus (v. 39—69).
- IV. Ad Agathonis aedes fabu-

Ranae:

- I. Exordiantur fabulam Xan-thias (scurrae partes te-nens) et Dionysus, alazoni cuilibet proximus. V. 1 sq.
- II. Frustra de itineris incom-modis et oneribus Xanthias queritur (v. 1—37)⁹⁶⁾.
- III. Vocat Herculis famulum Dionysus (v. 38)⁹⁷⁾.
- IV. Consilium inferos adeundi

⁹⁵⁾ Sin ad argumentum totius fabulae respiciemus, simillima est co-moediae nostrae Acharnenses: opprimitur a feminis ob facinora impia ad-missa Euripides, Atrox periculum Dicaeopolidi ab Acharnensibus imminet, quod pacem fecit. Defendit se ille veste mutata: eodem fere refugio utitur poeta doctus. Carent agone qui vocatur utraque fabula: defensiones illae agonum loco utrobique habentur. Atque Avium prologus haud dissimilis Thesmophoriazusarum exordii videtur: cf. itinerum molestiae, ad aedes epopis adventum, fabulam ibidem plane expositam, viatores miratos, ser-vum doctissimum cett. (v. s.)

⁹⁶⁾ Cf. Thesm. 26: *Βάδίζε δευρή και πρόσχεζε τὸν νοδὸν...* | *Ὅρῳ τὸ θ ἑ-ρ ο ι ο ν, τοῦτο;* Ran. 35: *καὶ γὰρ ἐγγὺς τῆς θ ὁ ρ ας* | *...εἰμι τῆσδ', οἱ προῶτά με | ἔδει τραπέσθαι.*

⁹⁷⁾ Servus in scaena nullus conspicitur: nullus tali personae ad Her-culem locus erat.

lae argumentum exponitur.
Rem scurra facetiis turbat
(v. 70—100).

V. Ridetur a scurra Agathonis
habitus (v. 130—175).

VI. Poeseos doctrina ab Agathone explicatur (v. 145—172).

VII. Agatho cantat (v. 101—129).

VIII. Affinis imprudens Euripidi se offert (v. 209—212).

IX. Affinis gemens depilatur (v. 215—248).

X. Adit affinis Thesmophorium. Paratur parodus (v. 277—294).

Herculi Dionysus aperit: ille salsis narratiunculis itinera fratri perscribit (v. 38—163).

V. Non potuit risum Hercules tenere, cum fratris apparatus ineptissimum conspiceret (v. 42—48) ⁹⁸⁾.

VI. Mysticorum secreta ridet Hercules (v. 136—164) ⁹⁹⁾.

VII. Ranarum chorus (v. 209—268).

VIII. Xanthiae consilium mortuus ille frustratur: quae pollicitus erat, subeundum est (v. 167—179).

IX. Dionysi in remigio labores (v. 221—268). Scurrarum timores (v. 271—312).

X. Cf. Empusae episodium et v. 312—315, quibus parodus paratur ¹⁰⁰⁾.

Quid si Ranarum exordium item in quinque partes dividitur. Prima iter ad Herculem est (v. 1—37). Altera Herculis et Dionysi colloquium amplectitur (v. 38—165). Tertia ad Acheruntem migratio scurrilis continetur (166—207). Quam excipit Dionysi navigatio (208—268). Postremo viatorum errores ante Plutonis aedes ipsas numerantur (269—312). Quibus omnibus perpensis prologum i. e. fabulam ipsam comoediis non dubito addicere, quae posteriore aetate a poeta compositae erant.

XV.

Atque iam saepius occurrit nobis fabulam hanc indagantibus quaestio illa celeberrima, utrum genuinam habeamus comoediam

⁹⁸⁾ cf. e. g. Thesm. 137 sq. Ran. 45 sq. v. s.

⁹⁹⁾ Eiusdem generis sunt facetiae, quibus alia ad inferos itinera (i. e. mortis varia genera) narrantur.

¹⁰⁰⁾ Eidem generi sunt addendi versus: Acharnensium 195—203 (cf. 245—279), Equitum 240—247, Avium 263—309.

an Thesmophoriasasas¹⁰¹⁾ auctas et aliis episodiis contaminatas¹⁰²⁾. Iam id me assecutum esse spero prologum fabulae nostrae in personarum specie, argumento, actione, facetiis secundum sincerum poetae morem conformatum: conceptum igitur, non contaminatum esse; actionem et argumentum ad dramaticas psychologicasque rationes apte cadere. Tum ostendi omnes nodos, quibus totius fabulae convincitur argumentum, prologo inchoatis esse: exordium artissime cum ceteris comoediae partibus cohaerere; episodica prologi a reliqua fabula secerni non posse. Comperimus autem aliunde Thesmophoriasasarum prologum alienissimum a nostro fuisse¹⁰³⁾. Calligenia dea proloquebatur. Quae quo modo cum nostro exordio coniungi possit, plane nescio. Sequitur necessario alienam a nostra comoediam fuisse Thesmophoriasasas. Itaque et hac dissertationiuncula fortasse evincitur, quod et aliis argumentis probatum¹⁰⁴⁾, numquam tamen satis argumentorum habere videtur¹⁰⁵⁾.

¹⁰¹⁾ Athen. 1, 29 a: 'Ἀριστοφάνους τὰς δευτέρας Θεσμοφοριαζούσας Δημήτριος ὁ Τροιζήνιος Θεσμοφοριασάσας ἐπιγράφει.

¹⁰²⁾ Cf. Zieliński, *Glöderung* 79—109.

¹⁰³⁾ Schol. Thesm. 299: Καλλιγένειαν δαίμων περὶ τὴν Δήμητραν, ἣν προλογίζουσιν ἐν ταῖς ἐτέραις Θεσμοφοριαζούσαις ἐποίησεν. Photius Lex. 308, 4 (Nab.): Καλλιγένειαν Ἀπολλόδορος μὲν τὴν γῆν, οἱ δὲ Διὸς καὶ Δήμητρος θυγατέραν Ἀριστοφάνης δὲ ὁ κωμικὸς τροφοόν. cf. quoque fragmentum 12 (2, 2, 1084 Mein.), quod e prologo petitum videtur: ὥς διὰ γε τοῦτο τοῦτοπος οὐ δόναμαι φέρειν | σκεδὴ ποσάδια καὶ τὸν ὄμον θλίβομαι.

¹⁰⁴⁾ Cf. e. g. Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, Berlin 1893, 2, 343 sq.

¹⁰⁵⁾ Atque ut dissertationem iam omni puncto claudamus de personarum indole pauca sunt monenda. Est igitur affinis tota fabula scurra, licet altera comoediae parte aliquot locis a Critylla, tum a sagittario adiuvetur (nihil in hac re exhibet W. Süss, *De personis* cett.) Est Agatho poeta doctus verus; haud dissimilem famulum habet. Euripides primo docti poetae partes agit — cf. eius ad Agathonem sublimem orationem —, plerumque cauti illius officio fungitur, qui calamitate aliqua oppressus machinis suis sese servare vult.

TENDENCJE ROZWOJOWE JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

napisał

JAN SAFAREWICZ ¹⁾

Obejmując w Uniwersytecie Jagiellońskim tę katedrę, z której niedawno jeszcze przemawiał Jan Rozwadowski, zdaję sobie dobrze sprawę z odpowiedzialności, jaka na mnie przez to spada. Byłoby też z mej strony lekkomyślnością, gdybym sądził, że potrafię Rozwadowskiego całkowicie zastąpić. O jednym tylko mogę zapewnić: to, że dołożę wszelkich starań, by godność tej katedry i godność Jagiellońskiej Wszechnicy nie została uszczuplona. O ile mi się to uda, o ile mi starczy sił na to — przyszłość tylko pokazać może.

Za chwilę rozpocznę wykład o tendencjach rozwojowych języka łacińskiego. Zanim jednak przejdę do właściwego tematu, chcę wskazać, w jakim stopniu prace Rozwadowskiego przyczyniły się do współczesnego zobrazowania historii języków włoskich. Gramatyce łacińskiej poświęcił Rozwadowski wiele swych prac i nie będę tu ich wyliczał. Zwrócę raczej uwagę na jeden artykuł, z którego tytułu nie można się nawet domyślić, że chodzi o łacinę, ale który wywarł wielki wpływ na dalsze badania nad łaciną i którego wartość ukazuje się dziś wyraźniej niż kiedykolwiek. To artykuł, zatytułowany *Zu den slavischen Iterativa*, opublikowany w 4 tomie czasopisma *Indogermanische Forschungen*. Rozwadowski udowodnił tu, że czasowniki łacińskie typu *cēlāre* reprezentują formację odziedziczoną bezpośrednio z prajęzyka. — Wartość tej pracy szczegółowej nie polega na objaśnieniu drobnego faktu językowego. Artykuł Rozwadowskiego zapoczątkował szereg badań, które doprowadziły do wniosku, że łacina zachowała dużo prajęzykowych cech nader archaicznych, nieraz bardziej archaicznych niż te, które charakteryzują sanskryt, czy język grecki. To stanowisko ugruntowało się w nauce powszechnie dopiero w ostatnim dziesięciu lat. Rozwadowski był więc tu, jak w wielu innych dziedzinach językoznawstwa, prekursorem nowych myśli. Nie zdziwi też nikogo, że zaczynam mój wykład wstępny od złożenia hołdu pamięci wielkiego uczonego, jakim był Jan Rozwadowski.

—————

Język łaciński jest jednym z niewielu języków indoeuropejskich, których historię można śledzić na przestrzeni długich wieków i któ-

¹⁾ Wykład inauguracyjny, wygłoszony 20 stycznia 1937 r. w Uniwersytecie Jagiellońskim.

rych historię istotnie znamy. Jakkolwiek bowiem niektóre inne języki, należące do tej samej indoeuropejskiej rodziny, ukazują się w tekstach starszych niż łacińskie; jakkolwiek niektóre z nich żywe są aż do dnia dzisiejszego, to jednak odtworzenie ich dziejów nasuwa tak znaczne trudności, że przeważnie badania językoznawcze ograniczają się w tej dziedzinie do zobrazowania pewnych tylko okresów ich rozwoju, co nie pozwala jeszcze ustalić ciągłej linii ewolucyjnej na przestrzeni dłuższego okresu. Właściwie w położeniu lepszym niż łacina jest tylko język grecki, który znamy z epoki starszej niż język Rzymian i którego historię od starożytności możemy śledzić nieledwie krok za krokiem aż do naszych czasów. O wiele gorzej przedstawia się co do tego już choćby indoirañska grupa językowa, choć powszechnie wiadomo, jaką rolę w rozwoju językoznawstwa odegrało zaznajomienie się z sanskrytem. Niestety, w historii języków tej grupy brak ciągłości, która jedynie pozwala na możliwie pewne oświetlenie poszczególnych faktów i która daje możliwość ustalić tendencje rozwojowe języka. Jakie trudności nastęrcza ta gałąź indoeuropeistyki, to wynika już choćby z faktu, że pierwsza w ogóle próba przedstawienia całkowitej historii języków indoaryjskich ukazała się dopiero w roku 1934²⁾.

Mówiąc o historycznym badaniu łaciny mam oczywiście na myśli nie tylko ten okres rozwoju języka, który się określa nazwą starożytności klasycznej. Gdybyśmy bowiem byli zmuszeni ograniczyć się w badaniu do faktów, których dostarczają teksty łacińskie, przekazane ze starożytności, trudno by było mówić o jakichś tendencjach rozwojowych, o jakichś szerszych uogólnieniach pod tym względem. W epoce bowiem historycznej język łaciński uległ niewielkim stosunkowo zmianom. Na szczęście metoda porównawcza pozwala przesunąć początek historii łaciny o wiele wstecz, odsłaniając nie tylko praindoeuropejski punkt wyjścia, ale i pewne dalsze etapy rozwojowe, które doprowadziły stopniowo do stanu, znanego z pomników. Z drugiej znów strony historia języków romańskich, tych dalszych stadiów ewolucyjnych języka łacińskiego, stawia nam przed oczami późniejsze zmiany, jakich w średniowieczu i w nowożytnej już epoce doznała łacina. Żywe wreszcie języki romańskie dostarczają materiałów dostępnych dziś bezpośredniemu badaniu w terenie.

Tak pomyślne warunki pracy w zakresie historii języka łaciń-

²⁾ Jules Bloch, *L'indo-aryen du Vêda aux temps modernes*, Paris 1934.

skiego doprowadziły, rzecz prosta, do tego, że dziś jest to dziedzina indoeuropeistyki najlepiej chyba zbadana w szczegółach; a w każdym razie zbadana w wystarczającym stopniu, by można już było przystąpić do ujęcia tych szczegółów w syntezę, do wydobycia tendencji rozwojowych tej gałęzi językowej.

Gdy się mówi o pewnych tendencjach, działających w języku na przestrzeni wieków, to należy przede wszystkim sprecyzować, co się przez to rozumie. Określam terminem *tendencja* pewien spłot przyzwyczajęń, dotyczących fonetyki, morfologii i składni danego języka, rozpowszechnionych w społeczeństwie, które się tym językiem posługuje. Nie sądzę, by te przyzwyczajenia mogły być dziedziczne w znaczeniu biologicznym, tj. by były wrodzone; w każdym razie nie potrafiłbym, jak dotąd, przytoczyć wyraźnego na to dowodu. Jestem jednak tego zdania, że przyzwyczajenia można dziedziczyć w znaczeniu socjologicznym, tj. że młodszy przejmuje je od starszych, aby potem przekazać je znów młodszemu od siebie pokoleniom — przejmuje jednak drogą obcowania ze starszymi, nie zaś drogą naturalnego dziedziczenia.

Takie ujmowanie tendencji rozwojowych języka wiąże bardzo ściśle zmiany językowe ze zmianami, jakie zachodzą w społeczeństwie. Tendencje dawne wygasają z chwilą, gdy zmienia się społeczeństwo, które się posługuje danym językiem. W praktyce zjawisko takie dochodzi do skutku wtedy, gdy pewien język rozszerza się na ludy obce, używające poprzednio zupełnie innego języka: w tym obcym bowiem społeczeństwie istniały już uprzednio inne, właściwe mu przyzwyczajenia językowe, które nie łatwo dają się zastąpić nowymi.

Aby ustalić tendencje rozwojowe języka łacińskiego, należy się wobec tego zastanowić z początku nad tym, jakie zmiany zachodziły w społeczeństwie, które się łaciną posługiwało. Okazać się bowiem może, że zmiany te były bardzo znaczne, że wobec tego w ogóle o ciągłości tendencji mówić nie można.

Jest rzeczą niewątpliwą, że ludność mówiąca językiem indoeuropejskim jest w Italii elementem napływowym: to warstwa najeźdźców, posuwająca się na półwysep falami, od północy ku południowi. W tej chwili mało nas obchodzą szczegóły tych najazdów. Ważny jest ten tylko czynnik, że indoeuropejskie ludy najeźdźcze mówiły przeważnie językami bardzo blisko między sobą spokrewnionymi, mianowicie, różnymi dialektami tej samej grupy italskiej. Gdzie leżała wspólna praojczyzna tych ludów, to kwestia uboczna;

nawiasowo tylko dodamy, że zdaniem niektórych uczonych wspólna językowa italska jest dopiero wynikiem współżycia poszczególnych ludów indoeuropejskich już na terenie Półwyspu Apenińskiego³⁾. Nas tu jednak obchodzi jeden tylko szczegół: to mianowicie, jak powiedziałem, że język najeźdźców indoeuropejskich musiał być na ogół dość jednolity, a więc i przyzwyczajenia językowe, tendencje panowały na ogół podobne we wszystkich odgałęzieniach indoeuropejskich języków Italii.

Niestety, nic nie umiemy powiedzieć o tym, jakie ludy siedziały w Italii przed przybyciem tam indoeuropejskich zdobywców. Pozbawia nas to możliwości stwierdzenia, w jakim stopniu zmieniło się społeczeństwo indoeuropejskie w chwili zdobycia historycznych siedzib na Półwyspie Apenińskim. Oto pierwszy punkt niepewności.

Dalszy etap historii języka łacińskiego, to jego rozwój na obszarze Latium. Wkraczamy już tu w epokę historyczną, jakkolwiek dla językoznawstwa jest to wciąż jeszcze okres przedpomnikowy. Historia jednak daje nam tutaj tę przynajmniej negatywną wskazówkę, że o żadnych większych migracjach nic nie słyszymy. Po tem nastaje rozszerzanie się języka Rzymu na Italię. Tu mogłyby się już uwidocznąć obce wpływy ludności, zamieszkującej półwysep poza niewielkim obszarem Latium, tj. poza właściwym rodowitym terenem języka łacińskiego. Ale większość ludności Italii to ludy blisko spokrewnione językowo z Rzymem, ludy, mówiące dialektami osko-umbryjskimi. Przejmując język łaciński ludy te nie wprowadziły zatem jakichś całkowicie obcych tendencji rozwojowych. Unifikacja językowa Italii nie mogła wywołać zmiany w ogólnym kierunku ewolucji języka łacińskiego.

Zupełnie inaczej ma się sprawa z rozpowszechnianiem się łaciny poza Półwyspem Apenińskim. Wszędzie, gdzie ten język przyjęto, zastąpił on język całkowicie obcy: celtycki, germański, nieraz w ogóle nieindoeuropejski, jak np. na Półwyspie Pirenejskim, a zwłaszcza w Afryce. Wszystkie te obce ludy, które przejmowały łacinę, miały swe własne systemy fonetyczne, morfologiczne i składniowe, swe przyzwyczajenia językowe całkowicie odrębne od przyzwyczajeń ludności Italii, nic też dziwnego, że i tendencje rozwojowe na różnych obszarach ukazały się różne.

Jakże było tymczasem z Italią? Pod względem językowym

³⁾ V. Pisani, *Studi sulla preistoria delle lingue indeuropee*, Roma 1933, str. 70.

złatynizowana Italia stanowiła na ogół całość dość jednolitą i pozostała taką przez czas długi, jakkolwiek różne ludy z końcem starożytności przelewały się przez nią i zostawiały w niej większy lub mniejszy kontyngent swej ludności. Z naciskiem jednak trzeba podkreślić, że żaden z tych najazdów nie stworzył w Italii większego społeczeństwa, zachowującego przez czas dłuższy poczucie swej odrębności. Społeczeństwo jako takie poczuwało się do rzymskiej jedności i to poczucie było czynnikiem, który przetapiał wszystkie elementy napływowe w jedną całość i łączył z ludnością dotychczasową. Można śmiało powiedzieć, że język Italii i społeczeństwo Italii nigdy nie przestało kontynuować tradycji Rzymu. Elementy obce, których napływ był przecież stały, pod względem struktury społeczeństwa nie odegrały tak wielkiej roli, by można było mówić o wyraźnym ich wpływie na tendencje rozwojowe języka. Z tego względu — przynajmniej dla interesującego nas zagadnienia — ewolucja języka włoskiego będzie miała wartość kontynuacji dawnych tendencji, podczas gdy w innych językach romańskich, opartych na niewątpliwie obcym substracie, dawne tendencje rozwojowe łacińskie mogły ulec zastąpieniu przez tendencje, które charakteryzowały wyparte miejscowe języki zromanizowanych prowincji.

W ten sposób, chociaż w historii języka łacińskiego nie możemy przeprowadzić całkiem jednolitej linii rozwoju od epoki prajęzykowej aż po dzień dzisiejszy, to jednak tyle przynajmniej można osiągnąć, że począwszy od hipotetycznego języka ogólnoitalskiego aż do współczesnego języka włoskiego tradycja językowa jest na obszarze Italii nieprzerwana. Jaki substrat tkwi pod warstwą ogólnoitalską, tego już dociec nie umiemy.

Ta tradycja językowa nie jest, ściśle biorąc, językiem łacińskim: zaczyna się ona wcześniej, niż powstało społeczeństwo rzymskie, dziś zaś nosi ona nazwę języka włoskiego. Zatrzymujemy jednak nazwę łaciny ze względu na to, że właśnie w postaci łaciny tradycja językowa italska ujednolajniła się, stała się narzędziem kultury zorganizowanego społeczeństwa.

Przejdziemy teraz do omówienia w szczegółach tendencji rozwojowych tak zdefiniowanego nieprzerwanego kontynuowanego języka łacińskiego.

Bardzo łatwo ustalić, zestawiając kolejno stan praindoeuropejski ze zrekonstruowanym stanem italskim i potem archaicznym łacińskim, klasycznym, z t. zw. łaciną ludową, wreszcie z różnymi etapami rozwoju języka włoskiego — bardzo łatwo, powtarzam,

ustalić linie rozwojowe poszczególnych elementów składowych języka. Zestawienia te dadzą jednak dopiero surowy materiał, który trzeba jeszcze sklasyfikować i poddać ocenie. W każdym bowiem języku można stwierdzić istnienie tendencji charakterystycznych i niecharakterystycznych. Niecharakterystyczną będzie ta, która w mniejszym lub większym stopniu jest właściwością wszystkich języków świata — lub przynajmniej znacznej ich części. Ograniczając się do języków indoeuropejskich stwierdzimy w ten sposób, że np. tendencja do asymilacji stykających się spółgłosek, do dysymilacji ukazujących się w bliskim sąsiedztwie spółgłosek podobnych, do redukcji wygłosu, do zastępowania syntetycznej konstrukcji morfologicznej przez konstrukcję analityczną — że są to cechy, właściwe wszystkim znanym językom indoeuropejskim. Jeżeli więc te ogólne tendencje wykryjemy również w rozwoju łaciny, to nie będzie to jeszcze wystarczającą charakterystyką ewolucji tego języka. Dopiero wykrycie takich tendencji, które obce są innym językom indoeuropejskim, albo przynajmniej które rzadko spotykają się gdzie indziej — dopiero to doprowadzi nas do wytkniętego celu.

Tendencje rozwojowe mogą iść w dwu kierunkach: albo ku konserwacji stanu dawnego, albo też ku wprowadzeniu zmiany. W obu tych kierunkach można szukać tendencji charakterystycznych. Jeżeli np. w większości języków indoeuropejskich geminaty zostały usunięte, w łacinie zaś i w dzisiejszym języku włoskim geminacja spółgłosek jest żywotnym składnikiem systemu fonetycznego, to musimy uznać zachowanie stanu dawnego pod tym względem za cechę charakterystyczną ewolucji języka łacińskiego.

Dla przedstawienia tendencji rozwojowych łacińskich musimy zatem szukać takich innowacji lub takich wypadków zachowania stanu dawnego, które są istotnie charakterystyczne dla tej jedynie gałęzi językowej.

Dotąd ⁴⁾ nie posiadamy takiej charakterystyki języka łacińskiego, która by ujmowała rozwój na całej przestrzeni — od praitalskich początków aż po dzień dzisiejszy. Krótkie uwagi mamy oczywiście rozsiane po różnych podręcznikach, ograniczają się one jednak albo tylko do łaciny starożytnej, albo też do romańskiego okresu jej rozwoju. Ten brak wykazuje wartościowa zresztą praca Edwarda Hermanna: *Eine Charakteristik des lateinischen Lautsystems*, wydana w r. 1919 w Getyndze, która nie wychodzi poza

⁴⁾ Ustępy wydrukowane petitem nie były wygłoszone w czasie wykładu.

starożytność, jak i piękna synteza Meilleta: *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paryż 1933 (3. wyd.). Tak samo zbyt jednostronnie ujmując zagadnienie ze stanowiska romanistycznego Mohl w dotąd cennym dziele *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paryż 1899, w którym stara się powiązać rozwój romański z tendencjami rozwojowymi starożytnych języków italskich. Mohl nie był jednak, niestety, indoeuropeistą i dlatego nie mógł dać całkowitego obrazu historii łaciny, o co mu zresztą nie chodziło. Szkic rozwoju łaciny poklasycznej dał Niedermann w czasopiśmie *Neue Jahrbücher* w r. 1912, później W. Baehrens w rozprawie *Skizze der lateinischen Volkssprache*, z r. 1929; obaj ci autorzy zwracają jednak uwagę głównie na takie tendencje, jak asymilacja, dysymilacja, zmiana konstrukcji składniowej syntetycznej na analityczną, a więc na zjawiska, które przeciwstawiają istotnie łacinę ludową łacinie literackiej, ale które nie są charakterystyczne dla rozwoju języka łacińskiego w porównaniu z innymi językami indoeuropejskimi.

Przechodzę wreszcie do samych tendencji rozwojowych łacińskich. Jak już wspomniałem, dane historyczne nakazują rozpatrzeć z osobna ten okres rozwoju, który poprzedził zróżniczkowanie się dialektyczne języków italskich i ten, na który przypada współzycie wyodrębnionych już poszczególnych języków italskich na terenie Półwyspu Apenińskiego.

Pierwszy ten, starszy okres obfituje w daleko idące przekształcenia natury fonetycznej i morfologicznej. — Cały system fonetyczny ulega przeobrażeniom. Oto najważniejsze.

W prajęzyku indoeuropejskim istniały trzy odrębne szeregi głosek: samogłoski, spółgłoski i sonanty, t. j. głoski, które zdolne były pełnić funkcję i zgłoskotwórczą i niezgłoskotwórczą, zależnie od warunków fonetycznych, w jakich się ukazywały. Były to głoski *i, u, r, l, m, n*. Języki italskie usunęły prawie całkowicie ten trzeci szereg głosek, ograniczając użycie głosek *r, l, m, n* do funkcji spółgłoskowej. Jedynie *i* i *u* grają jeszcze w systemie fonetycznym italskim rolę podwójną.

W zakresie spółgłosek zaszły też znaczne zmiany. Spółgłoski aspirowane, które w prajęzyku indoeuropejskim stanowiły system równoległy do spółgłosek nieaspirowanych, zostały z języków italskich całkowicie usunięte. Na ich miejscu powstał równie bogaty system spirantów. A więc zamiast prajęzykowych głosek *bh, dh, gh, gʰh*, ukazały się spiranty *f, p, x, xʰ*, które później uległy dalszym jeszcze przeobrażeniom.

W zakresie morfologii zmiany były nie mniejsze. Dawna alternacja samogłosek, która stanowiła jeden z czynników charakteryzujących poszczególne formacje, i która zachowała się dość wiernie

np. w języku greckim, przestała prawie całkowicie grać rolę w systemie morfologicznym italskim.

Zwłaszcza jednak podkreślić należy brutalne uproszczenia, jakie wprowadziły języki italskie w system fleksji. Cały dawny system indoeuropejski, w którym właściwie każdy prawie wyraz miał odrębną, sobie właściwą fleksję, uległ zniszczeniu. Normalizacja posunęła się tu bardzo daleko, prowadząc oczywiście do różnych innowacji. Wystarczy porównać system koniugacji czasownika łacińskiego z systemem greckim, by przekonać się, jak bardzo uproszczony jest system italski. Większość archaicznych czasowników greckich posiada sobie właściwe formy poszczególnych czasów i trybów: w łacinie włączono ten bogaty system prajęzykowy w dość sztywne ramy czterech koniugacji. Normalizacja w tej dziedzinie nie jest wyłączną cechą języka łacińskiego; obserwujemy ją również w innych dialektach italskich, jakkolwiek szczegóły systemów poszczególnych języków wykazują dość znaczne różnice.

Zmiany, jakie uwiaryściły się w tym pierwszym okresie rozwojowym grupy italskiej, zdradzają pewne cechy, które umożliwiają wyciągnięcie wniosków natury historycznej: zmian tych nie można zaliczyć do grupy przekształceń asymilacyjnych lub dysymilacyjnych; są to przekształcenia niezależne od warunków fonetycznych otoczenia — o ile chodzi o fonetykę —, a zrywające całkowicie z dotychczasowym systemem — o ile chodzi o morfologię. Ten charakter spontaniczny zmian pozwala przypuszczać, że przyczyną ich była zmiana ludności, mówiącej językami italskimi. Innymi słowy, można w tych przekształceniach doszukiwać się wpływu substratu. Usprawiedliwia to poprzednio już wysuniętą hipotezę, że ludność indoeuropejska, która z północy napłynęła do Italii, nie wyparła dawniejszych mieszkańców półwyspu, lecz tylko narzuciła im swe formy organizacji społecznej, a razem z tym swój język. Wymienione tu przekształcenia przypadałyby zatem na okres rozpowszechniania się języków indoeuropejskich na obszarze Półwyspu Apenińskiego.

Dla ustalenia dalszej linii rozwojowej języków italskich ma to stwierdzenie wielką wartość: odkąd bowiem substrat preitalski zaczyna wpływać na przyniesione dialekty indoeuropejskie, również i nowe tendencje rozwojowe muszą uwiaryścić się w historii języka łacińskiego i dialektów pokrewnych. Odkąd więc wymienione przed chwilą zmiany ustaliły się w systemie językowym italskim, zaczyna się w rozwoju tej grupy językowej zupełnie nowy okres rozwoju.

Jakież charakterystyczne tendencje nadają językom włoskim jako całości jednolite piętno? Trudno tu, oczywiście, wyciągać daleko idące wnioski bez zagłębiania się w ścisłą analizę językoznawczą szczegółów. Z konieczności wpada się wówczas w niewiele mówiące ogólniki. Zdaje się jednak, że przecież pewne stałe tendencje odkryć można istotnie.

Charakterystyczną cechą języków włoskich jest zwłaszcza fonetyczne uwidocznianie granicy wyrazowej i granicy zgłoskowej.

Uwidocznianie granicy wyrazowej przejawia się w t. zw. samodzielności fonetycznej wyrazu. Nie będę tu poruszał szeroko omawianego zagadnienia, w jakim stopniu wyraz, który jest jednostką przede wszystkim psychologiczną, może być również jednostką ściśle językową. Przedstawię tylko fakty, i to zwłaszcza łacińskie, które pod tym względem nie dopuszczają chyba żadnej dyskusji. — Od czasów Gauthiota⁵⁾ już powszechnie wiadomo, jak wielką rolę odgrywa we wszystkich językach indoeuropejskich końcowa granica wyrazu. Są to już dziś w językoznawstwie rzeczy całkiem elementarne. Ale w językach włoskich nie tylko końcowy składnik wyrazu, lecz również i początkowy gra rolę zupełnie odrębną. Oto zjawiska językowe, które o tym świadczą.

1. W początkowych zgłoskach wyrazu samogłoski krótkie nie są podatne na takie zmiany, jakie się często dokonywają w zgłoskach środkowych i końcowych. Dotyczy to zwłaszcza synkopy samogłosek krótkich: nie zachodzi ona w zgłoskach początkowych, choć częsta jest w innych miejscach wyrazu. Zestawienie greckiego $\delta\epsilon\varsigma\tau\epsilon\rho\acute{o}\varsigma$ z łacińskim *dexter*, oskim *destrst* 'dextra est', umbryjskim *destram-e* 'in dextram' nie tylko unaocznia, jak wielkie zastosowanie miała synkopa w językach włoskich, lecz również wskazuje, że pierwsza sylaba wyrazu działaniu tej tendencji nie ulegała.

2. Spółgłoska *s*, która w środku wyrazu i w pozycji końcowej ulega przeróżnym zmianom, w początku wyrazu utrzymuje się niezmieniona: obok łacińskiego *sacer* stoi oskie *sakrim* 'hostiam', umbryjskie *sacre* 'hostiam'.

W łacinie szczególnie wartość zgłoski początkowej odbiła się w innych jeszcze procesach fonetycznych, które nie dokonały się już w dialektach osko-umbryjskich. Tak zwana łacińska apofonia jest wynikiem zmian, które dotknęły wyłącznie tylko zgłosek środ-

⁵⁾ R. Gauthiot, *La fin de mot en indo-européen*, Paris 1913.

kowych, nie naruszając początkowych: obok *faciō* z *-a-* mamy *cōnficiō* z *-i-*. — Odziedziczone z epoki praitalskiej spiranty zachowują się w łacinie w początku wyrazu bez zmian, ulegając jednak przekształceniom w pozycji środkowej: greckiemu *φέρω* odpowiada łacińskie *ferō* z *f-* na początku, ale greckie *νεφέλη* ma w łacinie odpowiednik w postaci *nebula* ze spółgłoską *-b-* w środku wyrazu.

Granica wyrazu jest więc w italskiej grupie językowej zjawiskiem fonetycznym; wymienione tu fakty nie pozostawiają żadnej w tym względzie wątpliwości.

Co się tyczy granicy zgłoskowej, to niezależność fonetyczna sylaby jest oczywiście znacznie mniej widoczna, niż niezależność wyrazu. Ale też jest to zjawisko bardziej charakterystyczne niż niezależność wyrazu. Następujące fakty językowe przemawiają moim zdaniem za podanym przed chwilą ujęciem.

1. Łacina bardzo ściśle odróżnia zgłoski otwarte od zamkniętych. Samo przez się, co prawda, zjawisko to nie jest jeszcze dowodem, ponieważ metryka stwierdza również odróżnianie sylab otwartych i zamkniętych we wszystkich archaicznych językach indoeuropejskich⁶⁾. Ale w języku łacińskim wiążą się z tym już bardzo wcześnie zmiany fonetyczne, a co ważniejsza, odróżnianie zgłosek otwartych i zamkniętych przetrwało aż do późnej epoki rzymskiej, kiedy rytm przestał już od dawna być iloczynowym.

2. Grupy spółgłoskowe, rozkładające się między dwie sylaby, mają skłonność do zachowywania poszczególnych elementów głoskowych w stanie niezmiennym. O tym świadczy bardzo częste w łacinie zjawisko rekompozycji, t. j. przywracania wyrazowi etymologicznej jego postaci dźwiękowej. Zwłaszcza zaś charakterystycznym na to przykładem jest wtórne udźwięcznianie spółgłosek w wyrazach takich, jak *actus*: grupa *-gt-*, ubezdźwięczniona już z pewnością w prajęzyku indoeuropejskim, w jakiejś przedhistorycznej epoce rozwoju łaciny przybrała tu znów postać etymologicznie uzasadnioną *gt*, lub może **t* (ze słabym bezdźwięcznym *k*), skąd już w wyniku dalszego rozwoju *actus*.

3. Zachowanie geminat aż do epoki współczesnej świadczy o tym, że pomimo asymilacji stykających się spółgłosek granica zgłoskowa utrzymała się w stanie na ogół niezmiennym.

⁶⁾ Wbrew temu, co niedawno jeszcze pisał w czasopiśmie *Glotta* A. Schmitt (*Glotta*, 23, 1934-35, str. 80-95).

4. Wreszcie częsta w łacinie, a zwłaszcza w dialekcie oskim anaptyksa, t. j. wtrącanie samogłoski w grupę spółgłoskową, jest również objawem tendencji do uwidocznienia granicy zgłoskowej.

Jest jeszcze jedna niezmiennie charakterystyczna cecha rozwoju języków italskich: to tendencja do przekształcania dźwięcznych spółgłosek zębowych w *r*. Taka zmiana jest w ogóle zjawiskiem dość rzadkim w rozwoju poszczególnych języków; toteż dokonywanie się jej w różnych dialektach italskich należy uznać za objaw działania wspólnej tym dialektom tendencji. Oto fakty.

1. W języku łacińskim międzysamogłoskowe *z* (powstałe z *s*) przekształca się jakoś w IV w. przed Chr. w *r*: to powszechnie znany proces rotacyzmu. W tym samym zapewne czasie także zjawisko odbywa się w dialekcie umbryjskim; por. np. łac. gen. pl. *mēnsārum*, umbr. gen. pl. *pracatarum* 'saeptarum', gdzie końcówka przypadkowa zawiera *-r-* powstałe z dawnego *-s-*.

2. Drugi fakt: w łacinie *z* przed dźwięcznym *g* przekształcało się w *r*: *n.ergō* obok litewskiego *mazgōti* 'myć'.

3. Trzeci wypadek. W dialekcie umbryjskim w epoce przedchrystusowej międzysamogłoskowe *d* przekształca się w głoskę, której artykulacja nie jest dokładnie ustalona, ale która jest czymś zbliżonym do *r*: umbr. *pēri* 'pede'.

4. W tym samym mniej więcej czasie łacińskie *d* w pozycji przed spółgłoskami wargowymi przekształca się w *r*: archaiczne *arfuise* 'adfuise'.

5. Rzecz bardzo ciekawa, że w dialektach południowej Italii, która w starożytności nie brała udziału w wymienionych przed chwilą przekształceniach, zaszła później zmiana bardzo podobna: łacińskie interwokaliczne *d* rozwinęło się w gwarach południowo-włoskich w *r* (por. neapol. *pere* ≤ *pedem*). Cała więc Italia, w różnych co prawda epokach, uległa działaniu tej samej tendencji, którą ogólnie można nazwać tendencją do rotacyzmu.

Zmiany, które przedstawiłem, są cechą wspólną całej Italii. Teraz przejdziemy do tych właściwości, które Italię pod względem dialektycznym różniczkują.

Poprzednio doszliśmy do wniosku, że zmiany ogólnoitalskie każą przypuszczać wpływ substratu na przyniesione do Italii języki indoeuropejskie. Dalsze dzieje języków italskich pozwalają stwierdzić nowy jeszcze szczegół: oto substrat preitalski na Półwyspie Apenińskim nie był zapewne jednolity. Bo chociaż w najstarszej epoce zmiany językowe wszędzie postępują równolegle, to jednak

już wcześniej zaczynają się sobie przeciwstawiać pod względem linii rozwojowej dwa obszary półwyspu: północny, który schematycznie można nazwać umbryjskim, i południowy — oski. Łacina z Rzymem zajmuje centrum i w centrum właśnie widać skrzyżowanie się tendencji południowych i północnych. Jakkolwiek bowiem dialekty umbryjskie bliższe są początkowo oskim niż łacinie, to jednak w ogólnych tendencjach ewolucyjnych język Rzymu wyraźnie zajmuje stanowisko pośrednie między północą a południem.

Zanim przedstawimy szczegóły, zwróćmy uwagę na fakt, że dwoistość rozwoju językowego Italii nie jest właściwie objawem działania sprzecznych tendencji, lecz tylko objawem różnej szybkości działania na obu obszarach tych samych w zasadzie tendencji. Różnice, które zaznaczają się silnie w starożytności, nieraz wyrównują się w rozwoju romańskim. Bądź co bądź jednak, jeżeli wziąć pod uwagę samą tylko starożytność, to różnica między północą a południem Italii ukaże się w pełnym świetle. Przedstawię teraz szczegóły.

Następujące procesy fonetyczne łączą łacinę z obszarami północy.

1. Monoftongizacja dwugłosek *ei*, *ou*, *oi*; dwugłoski te w dialekcie oskim zachowują się bez zmian.

2. Zanik końcowego *s*, spotykany sporadycznie w umbryjskim, sporadycznie też ukazujący się w pewnych warunkach w łacinie, obcy jest całkowicie dialektowi oskiemu.

3. Rotacyzm interwokalicznego *s* jest, jak mówiłem, wspólną cechą łaciny i dialektu umbryjskiego. W dialekcie oskim ze zjawiskiem tym w starożytności się nie spotykamy. *(dyspersja północna)*

Oto przykłady. 1. Oskiemu *preivatud* 'reo' odpowiada łacińskie *prīvātus*, umbryjskie *prever* 'singulis'. — Forma gen. sg. rzeczowników o osnowie na *-u-* kończy się w dialekcie oskim na *-ous*, np. *castrous* 'capitis'; w łacinie to samo pierwotnie zakończenie ukazuje się w postaci *-ūs*, np. gen. sg. *tribūs*; w dialekcie umbryjskim w wyniku przekształceń fonetycznych powstało zakończenie *-ōr*, gdzie *-ō-* kontynuuje dawne *-ou-*, np. gen. sg. *trifor* 'tribus'. — Dwugłoska *oi*, zachowana w postaci *ūi* w oskim *mūfīnikū* 'communis', w łacinie i w dialekcie umbryjskim przekształciła się w *u*; por. łac. *ānus* (st.-łac. *oīno* 'unum'), umbr. *unu* 'unum'.

2. W łacinie archaicznej zanik końcowego *-s* po samogłosce krótkiej jest zjawiskiem pospolitym; przykładu dostarczy tu choćby napisowe *tribunos militare* 'tribunus militaris', CIL I² 49. W dialekcie umbryjskim znajdujemy przykłady na zanik *-s* po samogłosce długiej, tak np. w voc. pl. *Ikuvinu* = *Ikuvinus*, z dawnym zakończeniem *-ōs*.

3. Obok cytowanych już poprzednio form gen. pl. łac. *mēnsūrum*,

umbr. *pracatarum* 'saeptarum' postawić można oską formę gen. pl. *egmazum* 'rerum' ze spółgłoską z nie przekształconą w r w końcówce.

Teraz wskażę fakty, które uwidoczniają związek łaciny z południem Italii.

1. Dwugłoska *ai*, która na północy wcześniej ulega monoftongizacji, w łacinie i w dialekcie oskim utrzymuje się w starożytności w stadium pośrednim *ae*.

2. Dwugłoska *au* ulega monoftongizacji w umbryjskim, podczas gdy łacina i dialekt oski zachowują ten dyftong bez zmiany.

3. Grupa spółgłoskowa *ct* (wtórnego pochodzenia), zachowana w łacinie i w dialekcie oskim, ulega zmianie w dialekcie umbryjskim, dając *it*.

Przykłady. 1. Umbryjskiemu *kvestur* 'quaestor' odpowiada łacińskie *quaestor*, oskie *kvaissur* 'quaestor'; łaciński abl. sg. *praesente* ma odpowiednik oski w postaci *praesentid*.

2. Umbryjskie *turuf*, *toru* 'tauros' można zestawzić z łac. *taurus*, osk. *tavogu*.

3. Łacińskiemu rozkaznikowi *agitō* odpowiadają w dialektach formy synkopowane: oska *actud*, umbryjska *aifu*; grupa spółgłoskowa *-gt-*, która w łacinie ukazuje się w postaci *-ct-*, widoczna jest np. w łacińskim imiesłowie *actus* do czasownika *agō*.

Tych przykładów wystarczy, by uwidocznili różnice rozwojowe północnych obszarów Italii i południowej jej części. Pośrednie stanowisko łaciny wyraźnie tu występuje.

To stwierdzenie rzuca światło na pewne szczegóły rozwoju samego już języka łacińskiego z epoki starożytności klasycznej. Od dawna zauważono, że w zmianach fonetycznych łaciny widoczne są pewne niekonsekwencje. Z niewykrytych powodów ewolucja poszczególnych głosek ulega rozszczępieniu, wydając dwojaki rezultat. Sądę, że zjawisko to przynajmniej częściowo da się wyjaśnić tym właśnie pośrednim stanowiskiem języka Rzymu — pomiędzy obszarem północnym i południowym. Dla zilustrowania przypomnę tu dzieje niektórych dwugłosek łacińskich.

1. Dwugłoska *au* utrzymuje się w łacinie bez zmian, w niektórych jednak wyrazach już od bardzo dawnej epoki na jej miejscu ukazuje się *ō*: *ōricula*, *cōlis*, *Clōdius*. To wahanie zostaje z pewnością w związku z różnicą rozwoju na północy i na południu Italii: w dialektach umbryjskich *au* przekształca się w *ō*, w oskich utrzymuje się bez zmian.

2. Dwugłoska *oi* przekształca się w łacinie w pewnych warunkach w *ū*, w innych częściowo utrzymuje się w postaci *oe*. Ale są wyrazy, które nie dadzą się dopasować do warunków przekształcenia *oi* w *ū* i *oi* w *oe*; tak np. obok normalnego *mūnīre* wyraz *moenia*, wbrew oczekiwaniu, zawiera dyftong utrzymany. Znowuż można się tu dopatrywać wpływu dialektów sąsiednich: dialekt umbryjski należy do tych, w których *ū* jest traktowaniem normalnym dawnego *oi* w zgłoskach niekońcowych, dialekt oski zaś utrzymuje dwugłoskę *oi* niezmienioną.

Czy różnica, jaka dzieli północ Italii od południa, odzwierciedla różnice substratu preitalskiego? Jest to rzeczą prawdopodobną, zwłaszcza dla starszych etapów rozwoju języków italskich: różnice bowiem między dialektami umbryjskimi a oskimi bardzo wcześnie dochodzą do głosu. Niestety jednak ów substrat jest dziś dla nas zupełnie nieznany i mało jest nadziei na to, by się udało kiedykolwiek zbadać, jakim językiem, czy też raczej jakimi językami mówiła ludność preitalska Półwyspu Apenińskiego. Na jeden tylko szczegół należy zwrócić uwagę: różnice językowe, które dzielą Italię na część południową i północną, są w pewnej zgodzie — niezupełnie zresztą ściśle — z antropologicznym podziałem ludności półwyspu. W każdym razie południe Italii stanowi pod względem struktury antropologicznej całość dość jednolitą, która przeciwstawia się znacznie mniej jednolitej północy, różnej rasowo od południa. Pozwala to wyciągnąć ten przynajmniej wniosek, że substrat preitalski nie był jednolity również i pod względem językowym, i że różnice językowe między północą a południem Italii pochodzą z tej odległej epoki. Są to jednak, jak dotąd, tylko hipotezy, nie dające się sprawdzić na podstawie faktów historycznych.

Dochodzimy już do końca. W ewolucji języka łacińskiego, a raczej tego języka, którego łacina jest jednym z etapów rozwojowych, nie można stwierdzić zupełnie jednolitej linii rozwojowej. Wyraźnie zaznacza się w pewnej chwili zerwanie dawnej tradycji językowej praindoeuropejskiej i można przypuszczać, że ten przełom wiąże się z przybyciem indoeuropejskich Italczyków do nowych siedzib na Półwyspie Apenińskim. Odtąd zaczyna się nowy rozwój języków italskich, początkowo dość jednolity, a w każdym razie o pewnych jednolitych tendencjach rozwojowych. Dominującymi czynnikami są wówczas: tendencja do uwidocznienia fonetycznej samodzielności wyrazu i do zaznaczenia podziału zgłosko-

wego. — Dość wczesnie jednolity rozwój ulega rozdzieleniu wskutek nierównej szybkości dokonywania się zmian na różnych obszarach, przy czym północna część przeciwstawiać się zaczyna południowej, centrum zaś, w którym znalazł się Rzym, bierze udział częściowo w tendencjach północy, częściowo idzie razem z rozwojem południa, i stąd to w historii łaciny tak trudno doszukać się wyraźnej jednolitej linii rozwojowej.

ISTOTA I ROZWÓJ OSOBOWOŚCI HORACEGO¹⁾

napisał

KAZIMIERZ KUMANIECKI

I.

Kwintus Horatius Flaccus urodził się w r. 65 w Wenuzji w Apulii jako syn wyzwolenca. Ciężkie to były czasy. Dzieciństwo poety i wczesna młodość upływa w okresie walk politycznych w Rzymie, których wynikiem miało być zawalenie się gmachu rzeczypospolitej. Umilkły wprawdzie echa walk Mariusza i Sulli, ale oto zawiązuje się spisek Katyliny, w trzy lata później Cezar, Pompejusz i Krassus podają sobie ręce celem opanowania republiki. Jeszcze w kilka lat później, przebiegają przez Rzym bandy Klodiusza, werbowane przez stronnictwo popularów i bojówki Milona z pod znaku konserwatywnego. Pompejusz sprawuje władzę nadzwyczajną, jako konsul sine collega. Szesnaście lat ma Horacy, kiedy Cezar przekracza Rubikon, by wszcząć bratobójczą wojnę z Pompejuszem. Horacy w tym czasie pobiera naukę w Rzymie, bo mądry ojciec, który własną pracą uciulał sobie jaki taki majątek, nie chce posyłać syna do prowincjonalnej szkoły. Skończywszy naukę u retora 20-letni Horacy, jak prawie wszyscy zamożniejsi Rzymianie tych czasów, udaje się do Aten, powiedzielibyśmy — na wyższe studia. Równocześnie z nim studiuje brat Cicerona Kwintus, studiują Bibulus i Messala. Mieszkają zapewne w państwowym instytutcie efebów, pędząc bez troski życie studenckie. W tym to czasie słucha Horacy wykładów Akademii, zapoznaje się z nauką Stoi i Epikura, która miała później tak wielki wpływ wywrzeć na jego światopogląd i twórczość. Ale niedługo trwa to filozofowanie. Jak grom spada wiadomość o zamordowaniu Juliusza Cezara. Morderca jego Brutus zbiera w Azji legiony w obronie republiki, z drugiej zaś strony stają spadkobiercy testamentu politycznego Cezara, Marek Antoniusz i młody Oktawian. Magiczne słowo wolności wdzierą się do izb studenckich; młodzi chwytają za broń i śpieszą pod znaki Brutusa. Horacy, choć syn wyzwolenca, dostaje dość wysoką rangę wojskową, zostaje trybunem wojskowym. Przychodzi do starcia pod Filippi. Pułki Brutusa rozbite, zwycięzcą na polu zostaje Antoniusz. Ho-

¹⁾ Wykład inauguracyjny w dniu 12 marca 1937 na Uniwersytecie J. P. w Warszawie.

racy, niezbyt dobry zresztą żołnierz, opuszcza plac boju; z podciętymi skrzydłami wraca do domu. Pośród konfiskat, zarządzonych przez Oktawiana, pada ofiarą także majątek jego ojca; Horacy musi myśleć o środkach utrzymania i znajduje wreszcie skromną posadę scribey kwestorskiego. Kiedyś po latach, wspominając te czasy, powie Horacy, że właśnie ubóstwo skłoniło go do pisania wierszy. W rzeczywistości jednak był to głos Muzy, za którym poszedł. Pierwsze wiersze Horacego — to jamby czyli epody. Są to wiersze, pełne zjadliwych i ostrych osobistych inwektyw. Nowość ich na gruncie rzymskim, o czym z dumą wspomina Horacy, polega na tym, że są przeniesieniem na grunt rzymski poezji wielkiego jambografa greckiego Archilocha. Nam, patrzącym się z dzisiejszego punktu widzenia na ten fakt literacki, nie wydaje się on może specjalnie ważnym. Ostatecznie cała historia literatury rzymskiej, to właściwie historia przeszczepiania gatunków literackich greckich na grunt italski. To samo robili również inni poeci rzymscy, np. Wergiliusz w bukolikach. Nowość polega jednak na tym, że Horacy odwraca się od modnej wówczas w Rzymie poezji aleksandryjskiej, a zwraca się do klasycznej poezji greckiej, której przedstawicielem jest Archiloch. Temu hasłu: „Z powrotem do klasyków!“ miał Horacy pozostać wierny przez całe życie. Lecz i to nie byłoby jeszcze tak wielką nowością, gdyby nie ten ważny fakt, że w zbiorze jambów znajdują się dwa utwory — siódmy i szesnasty. Pierwszy z nich pochodzi z r. 39, kiedy groziła ponownie wojna domowa między Oktavianem a Sextusem Pompejuszem. Pełen lęku Horacy rzuca rozpaczliwe pytanie: Dokądże, dokąd pędzicie, zbrodniarze? Widocznie mści się na Rzymianach bratobójstwo, stojące u progu legendarnej historii Rzymu. Bitwa pod Filippi zostawiła w duszy Horacego głęboki wstręt do wojen domowych i lęk przed nieznaną przyszłością. W drugim zaś utworze, w epodzie 16, przerażony poeta wzywa Rzymian, żeby poszli za przykładem Fokejczyków, żeby opuścili Rzym i wywędrowali gdzieś w odległe kraje. Ta ucieczka od życia, pełnego walk bratobójczych i namiętności, ta głęboka troska o przyszłość narodu, krwawiącego się w walkach bratobójczych, oto rysy, które dzielą Horacego od poetów poprzedniego pokolenia, od Katullusa, Kalwusa, Bibakulusa czy Cynny, którzy, naśladowując poezję aleksandryjską, uprawiali albo czysto osobistą lirykę, jak Katullus, albo układali eleganckie, gładko brzmiące epilia, a poezję traktowali jako ludicum czyli igraszke. Dlatego też

w ich rękach poezja rzymska, chociaż nabrała lekkości, elegancji i powabu, z języka tylko była rzymską ale z ducha grecką. Prawdziwie rzymską poezję miało stworzyć dopiero następne pokolenie, Horacy i Wergiliusz, a hasło powrotu do klasyków greckich, rzucone przez Horacego, miało wyzwolić rodzime elementy poezji narodowej. Tak tedy Horacy już przez swoje jamby ukazuje się nam jako przedstawiciel nowego pokolenia. Równocześnie z jambami pracuje Horacy nad zbiorem satyr, odnawiając ten gatunek, stworzony niegdyś przez Lucyliusza. O ile jamby kipią temperamentem młodości, ale poza kilku utworami nie dają nam wglądu w zapatrywania i światopogląd poety, o tyle w satyrach odzwierciedlił się z dobitną jasnością jego sposób myślenia a nawet tryb jego życia, wydarzenia zarówno wielkie, jak i małe. Widzimy go, jak idzie przez Via Sacra, nagabywany przez natrętów, którzy chcą za jego pośrednictwem poznać Mecenasa (Sat I, 9), obserwujemy jego skromne życie w domu czynszowym w Rzymie, towarzyszymy mu, gdy idzie sam na targ kupić sobie nieco grochu na zupę (Sat I, 6, 114) i amforę taniego wina, jesteśmy przy nim, kiedy spożywa tanią kolację na równie tanich talerzach z cyny (Sat I, 6, 118). Skromne to życie niskiego urzędnika, ale oto co najważniejsze: Horacy był z tego życia zadowolony. Uważał je za wygodniejsze od życia senatora, który, ruszając w drogę, wlecze za sobą cały orszak sług i niewolników (Sat I, 6, 108). Nie zazdrości bogatym i możnym tego świata, wie dobrze, że bogactwo do szczęścia nie prowadzi. Opowiadali mu o tym filozofowie stoicy i epikurejscy w Atenach, ale przede wszystkim sam to widzi w Rzymie, a to rzecz najważniejsza. Żadna bowiem prawda nie jest tak głęboka jak ta, którą się samemu przeżyło.

Iluz to on widzi dookoła siebie dorobkiewiczów, którzy coraz to nowe bogactwa zdobywają, a spokoju duszy znaleźć nie mogą. Hasło, które rozlega się od stołów bankierskich i od forum argentarium: pieniądze, pieniądze, to człowiek! — jest temu arystokracie ducha równie wstrętne jak ongiś Pindarowi. Z uśmiechem pobłażania patrzy na sforę wyrosłych z pod ziemi karierowiczów, a namnożyło się ich wielu od czasów Cezara, który dał wyzwolencom prawo zasiadania w senacie. Horacy wie dobrze, że jest synem wyzwolenca, a przy tym ceni wyżej zasadę Epikura *λάτρε βιώσας* niż pełne kłopotu życie publiczne. O ileż to przyjemniej studiować dzieła filozofów greckich, budować

swój własny światopogląd i być niezależnym! Nic dziwnego, że w tych właśnie latach najczęściej odpowiadała Horacemu filozofia Epikura, skoro charakter jego nawskróś refleksyjny, dążący do pogłębiania samego siebie, stawiał przed nim jako ideał: życie spokojne, kontemplacyjne, wśród stosu książek i rozmyślań. Zupełnie zdecydowany światopogląd Horacego ujawnił się także w jego stosunku do popularnej stoickiej filozofii. Pełno było wtedy w Rzymie jej reprezentantów, znanych właśnie z satyr Horacego²⁾: z długimi brodami, z kijami żebraczymi, nie obmyci i brudni, przebiegali ulice i zaułki Rzymu, głosząc ewangelie enoty i ubóstwa. Trafiali łatwo do serc zbiedzonego proletariatu rzymskiego, bo też niewątpliwie nieśli ulgę sercom biedaków, nauczając, że jedynie mędrzec jest bogaty. Niewolnicy także garnęli się do ich nauki, głoszącej, że tylko mędrzec jest wolny naprawdę. Dla chorych znowu pociechą był wyznawany przez nich paradoks, że prawdziwy mędrzec nie może popaść w chorobę. Horacego raził niewątpliwie zewnętrzny wygląd tych filozofów, a przesada i natęczywość, z jaką głosili swoje teorie, była mu wstrętna. Jeśli Horacy w satyrze II 2 występował przeciw luksusowi w jedzeniu i pićiu, a jako ideał głosił: *vivere parvo*, tzn. skromne życie, to nie czynił tego z tych samych pobudek, co stoicy, którzy z pogardą odrzucali wszelką przyjemność w jedzeniu, twierdząc, że jedzenie jest tylko potrzebne do życia, ale nie powinno służyć do zaspokajania przyjemności. Uśmiechał się Horacy, spoglądając na to rygorystyczne i zbyt nieżyciowe stanowisko moralistów cynicznych. Sam zaś, jako prawdziwy epikurejczyk, twierdzi, że proste jedzenie sprawia największą rozkosz. Jednak proste jedzenie to nie jedzenie niechlujne, jakie wysławiają stoicy, dolewający starego octu do sałaty. Unikanie przesady w jakimkolwiek kierunku jest więc już teraz w latach trzydziestych istotną cechą charakterystyczną umysłowości Horacego. Zbyt wiele miał temperamentu południowego i poczucia realnego życia, żeby się nie śmiać z żebraczego filozofa, którego tłum dzieci z krzykiem wytyka palcami na ulicy, a który sam siebie nazywa królem królów (Sat I, 3, 133). Raziło go również zbyt potępienie przez cyników błędów ludzkich i przesada w ich traktowaniu, jak i niezwykła ich arogancja i pewność siebie (Sat I, 3). Uśmiech politowania wywoływał na jego ustach moralista cyniczny Dama-

2) Por. R. Heinze, *Die Augusteische Kultur*, Leipzig-Berlin 1930, 58.

zyp (Sat. II, 3), który sam będąc niezupełnie spełna rozumu, wygłaszał z pewnością siebie paradoks stoicki, że wszyscy ludzie szaleją. Za długo wreszcie było Horacemu wysłuchiwać kazania Damazyppa, więc woła do niego: Większy szaleńcze, zlituj się nareszcie nade mną mniejszym! Ta awersja Horacego do przesadnych paradoksów stoickich utrzymała się bardzo długo. Jeszcze po dwudziestu latach, kiedy dojrzał już był w filozofii stoickiej ziarna prawdy i kiedy się do niej przekonał, nie mógł się powstrzymać od żartu na temat ideału mędrca stoickiego. Pierwszy swój list poetycki, pisany w r. 22, kończy takimi słowami: Mędrzec od jednego Jowisza jest mniejszy, on jeden bogaty, wolny, piękny, król wreszcie królów, obdarzony specjalnym zdrowiem, chyba że się zakatarzy. (Epp. I 1, 106 nn.). W tym okresie, kiedy Horacy, jako źle płatny scriba kwestorski, przebywał w Rzymie, zdarzył się fakt, który miał mieć dla jego życia bardzo doniosłe znaczenie. Na wiosnę roku 38 koledzy po piórze Wariusz i Wergili wyrobili Horacemu audiencję u Mecenasa. Zbliżenie nie nastąpiło szybko; dopiero po dziewięciu miesiącach wezwał Mecenasa Horacego do siebie. Odtąd też stosunek, łączący ich z sobą, coraz więcej się pogłębia. Wyjaśnienie charakteru tej przyjaźni nie będzie trudne, gdy uświadomimy sobie, że Mecenasa był naturą pokrewną Horacemu. Choć Mecenasa, pozostawiony przez Augusta jako szefa bezpieczeństwa miasta Rzymu, wykazał na stanowisku publicznym wielką sumę energii i talent organizacyjny, niemniej w rzeczywistości był naturą słabą, miękką, o podkładzie neurastenicznym. Również, jak Horacy, był on wyznawcą filozofii epikurejskiej. Chorobliwie troskliwy o swoje zdrowie, fałdami płaszcza zakrywał sobie głowę przed przeziębieniem. Widzimy go, jak idzie przez ulicę Rzymu w towarzystwie dwu eunuchów, oczywiście nie w todzie lecz na sposób orientalny w barwnej tunice³⁾. Bo przecież on nie Rzymianin, lecz wywodzi ród swój od królów etruskich. Nie wiemy, jak odnosiła się do niego stara arystokracja rzymska, ale możemy się spodziewać, że chyba niezbyt entuzjastycznie patrzyła na tego zniewieściałego i oddanego wygodom życia orientalizującego człowieka. Mecenasa, choć sprężysty i energiczny, kiedy tego od niego żądano, w gruncie rzeczy hołdował epikureizmowi. Człowiek o niebywałym darze orientowania się w ludziach, nie otaczał się bynajmniej, jak inni Rzymianie w tym czasie, wielką ilością towarzyszy i klientów, lecz dobierał sobie nie wielu,

³⁾ Por. Th. Birt, *Horaz' Lieder und römisches Leben*, Leipzig, I, str. 155.

ale prawych i moralnie i intelektualnie wysoko stojących przyjaciół. Najlepszy dowód, że Horacego nie odrazu przyciągnął do siebie, lecz dopiero po dziewięciu miesiącach. Choć sam jako poeta — bo pisał także wiersze — był bardzo zmanierowany i w poezji hołdował, podobnie jak w życiu, nieumiarkowanemu, wybujałemu azjanizmowi, umiał ocenić kunsztowną prostotę ód Horacego i spiżową rzymskość heksametrów Wergiliusza. Był to, jak widać, człowiek pozbawiony jednostronności i mający otwarte oczy na rozmaite możliwości ekspresji poetyckiej. Przyjaźń swą do Horacego zadokumentował Mecenasa, dając poecie to, o czym Horacy od dawna marzył: oto około roku 33 otrzymuje Horacy od Mecenasa w podarunku małą posiadłość ziemską w górach sabińskich. Nie była to oczywiście żadna willa w rodzaju tych, jakie budowali sobie zamożni panowie rzymscy, żeby móc wyjechać na lato ze zgiekliwego Rzymu. Był to niewielki kawałek pola, *modus agri non ita magnus*. Tylko częścią tej posiadłości zawiadywał sam Horacy przy pomocy ośmiu niewolników, a reszta była wydzierżawiona chłopom⁴⁾. Od dawna marzył Horacy o takim małym folwarku, znużony niewygodami wielkomiejskiego życia, tęsknym okiem spoglądał ku wczesnym latom swojej młodości, gdy jako mały chłopiec przebywał wśród cudów natury na folwarku ojca swego w rodzinnej Apulii. Toteż chwila powrotu na wieś jest mu szczególnie droga: „To było moim marzeniem — woła na wstępie słynnej satyry II 6 — Bogowie mi to dali, dobrze jest! O nic więcej cię nie błagam, synu Mai, jak o to, żebym ten dar miał na zawsze“. Również do otrzymanej wsi niemal się modlił: (Sat. II 6, 60) „O wsi, kiedyż cię nareszcie ujrzę i kiedyż danym mi będzie pośród ksiąg prastarych, wśród snu i godzin odpoczynku pędzić słodkie zapomnienie życia pełnego niepokoju... Kiedyż nareszcie zasiądę przy stole, gdzie mi podadzą bób i kapustę, omaszczoną dość tłustą słoniną!... O noce i uczty prawdziwie boskie, kiedy będę spożywał wieczerzę w moim własnym domu...“ Pod wieczór po uczcie toczy się pogawranki z prostymi wieśniakami; nie są to plotki wielkomiejskie o tym, jaki dom kto zbudował, albo o tym, jak tańczy modny aktor, lecz o tym, co jest dobre, co złe, jaka jest natura dobra, czy ludzie zdobywają szczęście przez bogactwo, czy dzięki cnocie. Takie to rozmowy toczą się wśród prostych ludzi, nie znających jeszcze złośliwości i intryg wielkiego miasta; pełni zaufania do siebie i dobroci rozprawiają na tematy ogólne. Tam, w Sabinum,

⁴⁾ Por. Th. Birt, o. c. I, p. 41.

zatrzymało się jak gdyby koło historii; za czasów starego Katona chłopci italscy zszedłszy się razem pod wieczór wiodli ze sobą podobne gawędy. Tam spokój i zapomnienie, tam życie godne Epikura! Zetknięcie się z ziemią, z prostym wieśniaczym ludem i przyrodą nie pozostało jednak bez wpływu na kształtowanie się osobowości Horacego. Myśl jego zwraca się ku odległemu dzieciństwu, kiedy to, jako młody chłopiec, biegał po lasach Apulii, pełnych faunów i satyrów. W uszach szumią mu jeszcze fale ukochanej rodzinnej rzeki Aufidus. Tutaj, w Sabinum, znajduje to samo: gaje oliwne, przez które także Faunus przebiega, źródło Banduzji o przeczystej wodzie w której króluje nimfa. Oto na skalach Ustyki widzi boga Bakchusa i jego thyjady. Kiedy był małym chłopcem, zabłąkał się w lesie i zasnął, ale oto z woli bogów, z woli Muz zjawiają się święte gołębie i śpiącego nakrywają liśćmi wawrzynu i mirtu. Tak od wczesnego dzieciństwa był pod szczególną opieką bogów. I tutaj, w Sabinum, grozi mu śmiertelny wypadek. O kilka kroków od niego w lesie upada drzewo. Nie jest to przypadek. Jak ongiś święte gołębie ocaliły małe dziecko przed wilkami, tak teraz bóg Faunus cudem uratował dojrzałego poetę od śmierci. Pamięć tej świętej chwili dorocznie, w rocznicę 1 marca, (od III. 8) będzie czcił pobożny poeta ofiarą, bo też w zetknięciu się z przyrodą przebudziła się dawna wiara, którą zatracił w Atenach, a później w zgiełku ruchliwego wielkiego miasta. Nie w długich poematach, jakby to może zrobił poeta nowoczesny, ale w krótkim, zaledwie 16 wierszy liczącym, utworze opowiada o tym nawróceniu Horacy w odzie I 34: Skąpym ja byłem czcicielem bogów... lecz teraz muszę z powrotem żeglować, na dawne powracać szlaki, albowiem ojciec Jowisz, często błyskotliwym ogniem rozdzielający chmury, na czystym i pogodnym niebie, przejechał na huczących koniach i szybkim rydwanie, od którego wstrząsnęła się ziemia i błędne rzeki i Styks i straszna siedziba znienawidzonego Tajnaru i krańce ziemi, trzymane przez Atlasa!'' Wiadomo, że epikurejczycy właśnie, jako dowód słabości i nieingerencji bogów w sprawy ludzkie, podawali właśnie okoliczność, że Jowisz nigdy nie grzmi, ani nie rzuca piorunów wtedy, kiedy niebo jest pogodne (por. Lukrecjusz VI 400 i Heinze do I, 34.). Tak to, jak w latach dziecińczych, tak i teraz, zapełnia się przyroda bogami i tym najwyższym Jowiszem, władcą piorunów i rządcą całego świata, jak i tymi mniejszymi: faunami i satyrami. W lasach pływają driady, w górach Bacchus wiodzie swe korowody. Faun strzeże kóz i owiec poety, dlatego w grudniowej porze modli się do niego pobożny poeta: przez

moje pola, rozstłonecznione łany stąpaj łagodnie. Stary ołtarz dymi zapachem ofiary. Chłopi zawodzą religijne tany, kozy, chronione przez boga, nie boją się zielonych węzów, a bóg na górach Ustyki wygrywa na piszczałce swe pieśni. Bogowie mnie strzegą — woła pełen religijnego uczucia poeta — bogom miła jest moja pobożność i Muza. (Od I, 17, 13). Tak to Horacy z człowieka miejskiego, którego psychice odpowiada więcej niedowiarstwo, stał się człowiekiem wsi, a w zetknięciu się z przyrodą odżyła w nim dawna wiara w boskość otaczającego go świata, choć na pewno nie w naiwnej formie dawnej dziecięcej religijności.

W tych samych mniej więcej latach wyrobiły się ostatecznie poglądy polityczne Horacego. Niewątpliwie wpływał tutaj Mecenasa, przyjaciel i doradca Oktawiana. Faktem jest, że z końcem lat trzydziestych sympatie Horacego przechyliły się na stałe na stronę przyszłego cesarza Augusta. Nie jest to dziwne dla nikogo, kto pamięta, z jakim wstrętem i z jakim lękiem odnosił się Horacy do ustawicznych walk domowych, które krwawiły republikę rzymską. Jeszcze w roku 39, kiedy nie znał Mecenasa, w patetycznej epodzie siódmej wydał Horacy okrzyk bólu na widok zbliżającej się wojny domowej. W latach trzydziestych wszystkim światlejszym obywatelom było jasne, że jedynie Oktawian może położyć kres długoletnim rozterkom. Już w młodym Oktawianie widział Wergiliusz przyszłego zbawcę. Kiedy groziła wojna z Antoniuszem, cała Italia stanęła po stronie Oktawiana. Antoniusza, uległego wpływowi Kleopatry, uważano za narodowego wroga. A to, że rzymski żołnierz musi służyć kobiecie i jej eunuchom, uważano za narodową hańbę. Orientalny sposób życia Antoniusza wzbudzał niechęć i odrazę. Tak tedy wojna między Oktawianem i Antoniuszem była prowadzona pod hasłem: Wschód albo Zachód. Horacy z Mecenasem biorą udział w wyprawie Oktawiana. W dzień zwycięstwa pod Akcjum siedzą obaj przy winie. Ale Horacy nie wznosi jeszcze okrzyku triumfu, wie dobrze, że ostateczne zwycięstwo jeszcze nie odniesione. Z tęsknotą myśli o dniu, w którym szczęście będzie zupełne. Wtedy należą starego Cekuba, przeznaczonego na dni odświętne, wtedy radość będzie zupełna (ep. 9.). Ciekawy jest ten utwór właśnie ze względu na to, że napisany bezpośrednio po zwycięstwie i przez to, że wśród ogólnej radości, jaka niewątpliwie musiała zapanować w obozie rzymskim po ucieczce Antoniusza i Kleopatry, Horacy nie wznosi okrzyku: *Io triumphe*, lecz z troską patrzy w przyszłość. Oto właśnie owa równowaga ducha, którą w innych odach zachwala, a którą należy za-

chować nie tylko w chwilach przykrych, lecz także w chwilach radości. Jest w tym także pokora, bojaźń religijna. Ten utwór prowadzi nas do polityczno-religijnych ód Horacego. Nie sposób je tutaj wszystkie omawiać, chciałbym jedynie zaznaczyć, że nie są one tak, jak to niektórzy jeszcze niedawno utrzymywali, pisane na rozkaz Augusta, lecz że wypłynęły ze szczerego uczucia religijnego i patriotycznego, którego zaczątki widzimy w utworach, pisanych przed poznaniem się z Mecenase. Znużonemu w walkach domowych narodowi August, sprowadzający pokój w ówczesnym świecie rzymskim, musiał się wydawać oswoobodzicielem i zbawcą. Kiedy po odbyciu triumfu Oktawian w roku 28 w mowie, wygłoszonej w senacie, postanowił wycofać się z życia publicznego, senat nie chciał się na to zgodzić. Lęk ogarnął wtedy Horacego na myśl, co dalej będzie. Zewsząd grożą zewnętrzni wrogowie, a wśród nich najniebezpieczniejsi są Partowie. Kto ich powstrzyma? Jeśli August ustąpi z życia publicznego, czyż nie nastąpi znowu era wojen domowych? Kiedy zamordowano Cezara, wylał Tybr, oburzony na zbrodnię. Potem nadeszła bratobójcza bitwa pod Filippi, bogowie oczywiście odwrócili się od swego narodu. Nawet Westa nie słuchała prośb swych świętych dziewic. Jakiegoż boga wezwie naród na ratunek zagrożonemu państwu? Któż zmaże poprzednie zbrodnie wojen domowych? Z głębi serca płynie modlitwa: Zjaw się Apollinie, augurze i ty Wenus uśmiechnięta, albo ty, Marsie, nasz protoplasto, zwróć na nas łaskawe oko! (od I 2, 30 nn.). Bojaźń przed gniewem bogów i pokora przewija się przez wszystkie ody religijne Horacego. Kiedy August w roku 26 bawił w Hiszpanii i zamierzał przepłynąć do Brytanii, pisze Horacy odę do bogini Fortuny: (Od I 35) Błagam cię, strzeż Cezara, wyprawiającego się do Brytyjczyków, mieszkających na krańcach ziemi. Ale zaraz w następnych wierszach ogarnia go lęk na myśl, że bogini może nie wysłuchać jego prośby. Przerażeniem ogarnia go wspomnienie zabójstwa Remusa przez brata, zabójstwo, stojące u zarania dziejów Rzymu, przerażają go zbrodnie współczesnego pokolenia, wojny domowe zbrodnicze, zniszczenie świątyń. Cóżemy zostawili nietknięte? Czy są ołtarze, których by oszczędziła młodzież nasza? (Od I, 35, 35 nn.). Myśl, że niereligijność poprzedniego pokolenia była powodem odwrócenia się bogów od Rzymu, że upadek religii ściągnął na Rzymian gniew bogów, myśl ta była wspólna pokoleniu Horacego. Rozumiał ją przede wszystkim August i świadomie dążył do odnowienia religii państwowej. Po zwyciężeniu

Kleopatry powstało w sercach Rzymian uczucie wdzięczności dla bogów, którzy uratowali Rzym przed zalewem wschodnim. August dążył zupełnie świadomie do przywrócenia blasku dawnej religii: W roku 28 na podstawie uchwały senatu przedsięwziął odnowienie starych świątyń rzymskich w liczbie 82, jak również świętych miejsc w rodzaju luperkalu. Działalność jego szła także w kierunku reorganizacji dawnego kultu⁵⁾ i odnowienia dawnych kolegiów kapłańskich. Sam był najwyższym pontifeksem, a od dawien dawna należał do kolegium augurów i decemwirów, był *frater arvalis*, *sodalis*, *fetialis*, jak sam wyznaje w *monumentum Ancyranum*. Kiedy w roku 32 groziła wojna z Kleopatrami, jako *fecjal*, wskrzesił dawny obrządek religijny przy wypowiedaniu wojny. Zbudowanie nowych świątyń, jak świątynia Marsa Mściciela, który dopomógł do odniesienia zwycięstwa pod Filippi i świątyni Apollina na Palatynie, są również dowodem religijnych dążeń Augusta. Było w tym wszystkim jakieś nowe technienie, był jakiś powiew nowych, szczęśliwszych czasów. Po długich burzach nastąpiła chwila ciszy, chwila jak gdyby porachunku sumienia. Ludzie światlejsi spoglądali wstecz na prawie stuletni okres rozterek domowych. Jakże to możliwe, żeby naród rzymski, ten wielki naród, który opanował cały świat, mógł tak nisko upaść? Zaczęto doszukiwać się przyczyn. Pierwszą widziano w zaniedbaniu kultu religijnego i upadku wiary. I cesarz August to widział i historyk Liwiusz i poeta Horacy. Religię i poczucie moralności, zagubione w ostatnim wieku, trzeba było z powrotem do życia pobudzić i ożywić. Drugi powód widziano w upadku życia rodzinnego: w mnożących się rozwodach, w rozluźnieniu obyczajów i w gwałtownym spadku liczby urodzin. Temu starał się zapobiec mądry August przez ograniczenie prawa dziedziczenia dla bezdzietnych. Słynne to *leges Iuliae* z r. 18 *de adulteriis et de maritandis ordinibus*. Trzecią przyczynę widziano w gwałtownym dążeniu do zbytków i w zniewieściałości współczesnego pokolenia. Za zło narodowe uważał chciwość już Salustiusz, w niej też główną przyczynę zła widział Liwiusz. Rzeczywiście proces tworzenia się wielkich latyfundiów, który rozpoczął się po wojnach punickich i zmiana struktury ekonomicznej Rzymu, który z małego prowincjonalnego miasta stawał się wielkim emporium handlowym, oraz wzrastające skutki taniości materiału ludzkiego zatrudnianie niewolników przy ro-

⁵⁾ Por. Georg Wissowa, *Religion und Kultur der Römer*², München 1912, p. 73 nn.

botach rolnych prowadziły nieuchronnie do zaniku małej i średniej własności rolnej i do wymierania elementu chłopskiego, który stanowił istotny element ustroju społecznego pierwotnego Rzymu. Było to niewątpliwie klęską narodową, że w ogromnym imperium rodzimy element italski zaczął zanikać i rozplywać się w różnobarwnym tłumie elementów greckich, syryjskich, egipskich i azjatyckich. Rezultat był taki, że po bitwie w lesie teutoburskim, w której zostały wyróżnione trzy legiony, August tylko z największą trudnością mógł tę lukę zapełnić, a później, kiedy powiększono liczbę legionów do 26, był zmuszony zaciągać do wojska nawet niewolników i wyzwolenców⁶⁾. Temu wyludnianiu się Italii i zanikowi elementu rzymskiego starał się August zapobiegać z jednej strony przez swoje prawa małżeńskie, z drugiej przez kolonizację wojskową. Ta druga metoda nie była zresztą nową, od czasu Grakchów ponawiano te próby ustawicznie. Przyczynę zła widziano w rosnącym kapitalizmie i łączącej się z nim niechęci do prostego i twardego życia przodków. Tak ujmował to zjawisko zatroskany o przyszłość ojczyzny Liwiusz, a poeta Wergili swymi georgikami wspierał plany rolne Augusta. Choć oczywiście wysiłki te nie mogły na trwałe zahamować procesów ekonomicznych, trudno przecieżyć, żeby Lukullus żył, jak jego pradziadek Cyncynat i trudno, żeby społeczeństwo kapitalistów stało się z powrotem społeczeństwem chłopów i pasterzy, jednak w chęci reform odczuwa się gwałtowne pragnienie zapobieżenia rozkładowi wewnętrznej struktury społecznej, czuje się chęć reorganizacji dawnej res publica i dawnej virtus Romana, która ongiś doprowadziła Rzym do stanowiska, dominującego w ówczesnym świecie. Mówiłem już, że Horacy w latach trzydziestych z odrazą odnosił się do dorobkiewiczostwa i z uśmiechem pobłażania patrzył na nową klasę kapitalistów rzymskich, nie widział jednak w nadmiernej chciwości zysku zła narodowego, jako epikurejczyk uważał to dążenie po prostu za głupotę. W odzie III 24 jego stanowisko jest głębsze i odpowiada stanowisku Salustiusza i Liwiusza. Nieumiarkowane dążenie do bogactw nie wydaje się mu już tylko słabością ludzką, lecz wprost nieszczęściem państwowym. Inaczej trzeba wychowywać młodzież (Od. III, 24, 51). „Wyrwać należy z korzeniami elementy przewrotnej żądzy zbytku — woła podniesionym głosem — i zbyt delikatne umysły młodzieży należy kształtować surowszym wychowaniem“. Tak tedy ideał epikurejskiego spokojnego życia został zamieniony na

⁶⁾ Por. R. Heinze, *Die Augusteische Kultur*, Berlin-Leipzig 1930, p. 46.

ideał stoickiego ponos. Stąd krok już tylko jeden prowadzi do słynnych „rzymskich ód“ Horacego, III 1—6. Ody te, zajmujące naczelne miejsce w poezji Horacego, są zwrócone do młodzieży: Po-przestajcie na tym, co jest wystarczające, nikt i tak nie uniknie śmierci, pocóż więc dążyć do zbytku? „Ściśliwe ubóstwo niech się uczy znosić chłopiec w twardej służbie wojskowej“. W szóstej z tych ód zwraca się tymi słowy do Rzymian: „Za zbrodnie przodków, choć niewinny, zapłacisz Rzymianinie, dopóki świątyń nie odnowisz“; bo-jaźń bogów uczyniła Rzym wielkim; nie takim to było dawne społeczeństwo rzymskie, jak dzisiejsze, pogrążone w upadku moralnym, wstrząśnięte upadkiem życia rodzinnego, skażone cudzołóstwem, (od. III 6, 33). „Nie z takich to młodzież zrodzona rodziców, krwią punicką zabarwiła morze, ...lecz męskie pokolenie wieśniaczej młodzieży“. Smutną refleksją kończy się ten utwór: „My jesteśmy gorsi od ojców, a wkrótce jeszcze gorsze wydamy pokolenie“.

Na wstępie do ód rzymskich Horacy z dumą powiada o sobie, że śpiewa pieśni, dotąd nie słyszane, dla dziewic i chłopców: *carmina non prius audita virginibus puerisque canto*. Miał świadomość, że stworzył coś nowego, po raz pierwszy bowiem w Rzymie zdarzyło się, że poeta ujął lutnię, by głosić hasła wychowania narodowego. Tak to Horacy z epikurejczyka stał się wyznawcą trudu stoickiego, z poety osobistego poetą państwowym. Tę samą niemal drogę przebył on, co Wergili, który od bukolik czysto osobistych, od miękko brzmiących wierszy w stylu neoteryków zrzucił w georgikach z siebie szaty greckie, by z nieporównaną pięknnością wyrazić piękno rodzime Italii i sławić stoickiego boga i opatrność stoicką w przyrodzie, a potem w Eneidzie stworzył ideał pobożnego Eneasza, który przez lądy i morza, idąc za przeznaczeniem, dąży do Italii. Pobożność Eneasza polega na biernej uległości wobec woli bogów, na wcielaniu w czyn zasady stoickiej *επεισθαι θεῷ*. Tak to obaj ci poeci zaczęli działalność swą w sferze działania dawnej szkoły poetyckiej neoteryków, a skończyli jako poeci religijni i narodowi. Wzięli język łaciński w spuściznie od poprzedniego pokolenia, miękki i śpiewny i zdolny do wyrażania najsubtelniejszych uczuć, ale zanedo miękki, a przede wszystkim pozbawiony głębszej idei, pławiący się w wyrażaniu osobistych uczuć i zanedo kunsztowny i tkliwy, żeby mógł być klasycznym. Zostawili go zarówno dalekim od pierwotnej italskiej chropowatości jak i od wydelikaczonej i powiewnej Muzy neoterycznej. Że zaś mogli się stać poetami klasycznymi, o tym zadecydowała przede wszystkim ich wewnętrzna postawa. Neoterycy — to

literaci, jakich wydaje prawie każde pokolenie, dla których piękna fraza i słodko brzmiący spadek heksametru jest rzeczą najistotniejszą. Wdzięki formalne i cyzelowanie wiersza aż do granic miękkości i elegancji — to cel ostateczny. Wergili i Horacy — to nie literaci lecz poeci. Wergili już w zaraniu swojej młodości chciał rzucić poezję i retorykę i poświęcić się filozofii. Brzydził się samym pustym dźwiękiem słów: „Idźcie stąd precz ode mnie, puste słoje retoryki!” (Catalepton 5). Że mimo to został poetą a nie filozofem, to dlatego, że urodził się poetą. Podobnie i Horacego trudno było zmusić do pisania poezji dla samej tylko poezji. Jeśli sobie uświadomimy, że w przeciągu siedmiu lat napisał zaledwie 88 ód, to jasnym się stanie, że pisał je tylko wtedy, kiedy miał coś do napisania. Tak, jak Wergili w utworze młodzieńczym brał rozbrat z retoryką, tak Horacy w pierwszym liście poetyckim żegna się z poezją i nawraca do filozofii (ep I 1, 10): „Wiersze i inne igraszki odkładam, cały pochłonięty jestem tym, żeby dojść do tego, co jest prawdziwe i co przystoi”. I Wergili i Horacy odrzucili więc pusty dźwięk słów, dlatego też poezja ich nie była jako miedź brzękająca. Oba dążyli do pogłębienia samych siebie i do ujęcia świata, który ich otaczał. W walce wewnętrznej zdobyli te wartości, które ich językowi łacińskiemu nadały cechę klasycyzmu. Język ich nie był tak, jak u neoteryków, środkiem, wypowiadającym tylko osobiste uczucia, lecz stał się potężnym organem, w którym wypowiedziało się całe pokolenie: jego troski i nadzieje, cała legenda augustowskiego Rzymu. Choć przebyli tę samą drogę od poezji osobistej do narodowej, jest pewna między nimi różnica. Wergili o umysłowości konstruktywnej, uniwersalistycznej, od bukolik poprzez georgiki do Eneidy wznosił się w coraz szerszych kręgach do ujmowania wszechświata panteistycznego i historii Rzymu, jako celowej realizacji planu Opatrzności Bożej. Można rzec, że rzucił pomost między realną historią państwa rzymskiego a dziejami wszechświata, rządzonego pronoją stoicką. Horacy, obdarzony naturą bardziej trzeźwą i mniej sentymentalną, potrafił poszczególnym nastrojom i chwilowym uczuciom nadać formę klasyczną i ogólnie ludzką, przemawiającą do wszystkich pokoleń i wieków.

Ody Horacego — to zjawisko literackie pierwszorzędnej doniosłości, to stworzenie w literaturze rzymskiej odpowiednika do starej liryki greckiej. Ody Horacego różnią się zarówno od największego poprzednika w liryce rzymskiej Catullusa, jak i od elegików Tibulla i Propercjusza przede wszystkim swoją refleksyjnością.

Nie ma tu gwałtownych wybuchów miłości, są raczej pełne umiaru przemówienia miłosne. Starszy poeta jak gdyby z wyrozumiałością traktuje swoje i innych zapędy miłosne. Miłość nie jest dla niego gorącą namiętnością, jak u Properejusza, która spala i niszczy, lecz łagodnym i miłym prawem natury. Rzadko występuje w jego utworach Amor, ów uskrzydłony bóg, ulubieniec elegików. Venus i to Venus decens jest jego bóstwem⁷⁾. Z radami starszego człowieka zwraca się wreszcie do ukochanej podobnie, jak z radami zwraca się do swych przyjaciół: „Ktokolwiek kocha złoty środek“ itd. (od. II, 10,5) „Pamiętaj Deliuszu zachować równowagę umysłu, zarówno w szczęściu jak w nieszczęściu“ (od. II 3). „Kryspie Salustiuszu, srebro schowane w chciwej ziemi nie ma powabu, chyba że rozumne użycie blasku mu doda“ (od. II, 2). Lecz z poza tego tonu refleksyjnego przebiega często nuta melancholii. Z nadeżdżającą wiosną, kiedy pola pokrywają się łąkami, kiedy budzą się rzeki z lodowego snu; gdy cała przyroda cieszy się z życia, Horacemu przychodzi myśl o śmierci. Ten łagodny, powolny i refleksyjny charakter poety był właśnie powodem stworzenia w literaturze rzymskiej gatunku ód. Elegia, modna w tych czasach, wyraźnie nie odpowiadała Horacemu. Sama forma dystychu elegijnego, tak odpowiednia do wyrażania gwałtownych i falujących uczuć, nie mogła być odpowiednim naczyniem dla nastrojów refleksyjnych, które wymagają formy opanowanej; dlatego sięgnął Horacy do starej liryki greckiej. O ile kompozycja elegii Properejusza jest jak gdyby odśrodkowa, każdy dystych dodaje myśl nową, tworząc wrażenie szybko płynącej i czasem zbyt daleko od swego źródła toczącej się rzeki, o tyle kompozycja ód jest zamknięta w sobie i klasyczna. Inny temperament stoi na progu elegii, inny na progu ody. Dowodem na to, że postawa psychiczna Horacego znajduje rzadziej odpowiednik, niż postawa psychiczna elegików, jest fakt, że przez całą starożytność Horacy nie znalazł kontynuatorów, elegicy zaś bardzo wielu. Kto czyta satyry i ody Horacego, odnosi wrażenie, jakoby Horacy był naturą chłodną, trzeźwą i mało uczuciową. W rzeczywistości jakże błędne jest to pojmowanie, przeciw któremu dopiero w nowszych czasach wystąpił Ryszard Heinze⁸⁾. Na żywy temperament wskazuje już burzliwa młodość, kiedy jako młodzieniec ruszył na bój pod Filipi. Na żywy temperament wskazują również młodzieńcze jamby, wreszcie wyznania

⁷⁾ Por. Th. Birt, o. c. I, 102.

⁸⁾ R. Heinze, Die Augusteische Kultur, p. 128 nn.

samego poety, który mówi o kipiącej młodości i określa się sam, jako człowiek irasci celer — szybki w gniewie (ep. I 20, 25), lecz skłonny do zgody. Była więc to natura sangwiniczna, niezmiernie pobudliwa, typ fizyczny południowca, małego wzrostu o smagłej cerze (por. Epp. I, 20, 24). Jakżeż inny ten obraz od tego pojęcia, jakie wyrabiają sobie o nim zwykle czytelnicy ód, uważający go za człowieka chłodnego i zrównoważonego. W rzeczywistości daleko było Horacemu do owej równowagi umysłu, tak zachwalanej w odach; błyszczy ona przed nim jako cel niedosiężony. Dowodem tej rozterki wewnętrznej, która go często napada, są jego listy poetyckie a zwłaszcza I księga, pisane w latach 22—18. Zaraz w pierwszym z nich wspomina o tym, jak to zbyt często zmieniają się jego nastroje: „czego pragnąłem, tym teraz pogardzam, czym niedawno pogardzałem, do tego teraz tęsknię“. W liście 8 do przyjaciela Albinovanusa Celsusa, pisanym w Sabinum, skarży się, że nie może znaleźć sobie spokoju: (Epp. I, 8, 11) idę za tym, co mi zaszkodziło, uciekam przed tym, co wiem, że mi pomoże, mam zmienną naturę (ventosus): będąc w Rzymie, tęsknię za Tivoli, będąc w Tivoli tęsknię za Rzymem. W liście do Bullatiusa, który bawi w Azji, pyta się go, czy odpowiadają mu sławne miasta azjatyckie i czy miałby ochotę pozostać tam na stałe. Lebedus to miejscowość samotna; „tak bardzo chciałbym tam żyć, z dala od ludzi, zapomniawszy o swoich i zapomniany przez nich. Z daleka patrzyłbym na szalejące morze“ (Epp. I, 11, 9 nn.). Jak widzimy, jest to nastrój nowoczesnego człowieka, przyroda ma być kościelką wzburzonej duszy: Nastroje, które później dopiero w romantyzmie dojdą do głosu. Ale Horacy jest doskonałym analitykiem samego siebie, wie, że nastrój idzie za nastrojem, że, gdyby był w Lebedus, pewnie by znów tęsknił za Rzymem. Niespokojna dusza nigdzie nie zazna spokoju, a człowiek, obdarzony równowagą umysłu, wszędzie będzie czuł się dobrze. Analizuje on sam siebie i widzi zmiany, jakie zaszły w nim od czasów młodości. Dawniej pisał wiersze i bawił się z przyjaciółmi dobrze w Rzymie, teraz przekonał się do życia wiejskiego i do filozofii. Mimo dążenia do zdobycia równowagi ducha, które jest istotną cechą osobowości poety, napadają Horacego chwile neurastenii. W liście 15 zapytuje swego przyjaciela Numoniusa Wale o warunki utrzymania w jednym z kąpielisk zimnych w Welii albo w Salernum. Chce opuścić chwilowo swoje Sabinum, tęskni za towarzystwem. I nagle w jednym, pełnym autoironii, zdaniu jak gdyby zaprzecza całej swej filozofii: „Wychwalam ja rzeczy małe i życie

skromne; (tuta et parvola) skoro brak mi pieniędzy, wcale odważnie znoszę życie umiarkowane, lecz skoro tylko lepiej mi się powodzi, wtedy wam przyznaję rację, wasz tryb życia chwałę, bogacze, którzy kapitały lokujecie w błyszczących willach". W ostatnich więc słowach przyznaje się Horacy do chwil słabości. W tej głębokiej analizie samego siebie, w tym zdawaniu sobie sprawy z różnorodności i słabości swojej natury, w tym ustawicznym sondowaniu i zagłębianiu się w siebie jest Horacy unikatem w literaturze starożytnej. Dlatego właśnie, że był takim, nie pozostał wiernym żadnej szkole filozoficznej. Starając się stworzyć swój własny światopogląd, nie szedł ślepo za jednym nauczycielem: nullius addictus iurare in verba magistri (Epp. I 1 14), lecz prawdy, głoszone przez filozofię grecką, starał się sam przeżyć i wartość ich życiową na sobie samym sprawdzić. Czyż można lepiej scharakteryzować jego walkę wewnętrzną i oscylowanie między ideałem stoickim a hedonistycznym, jak jego własnymi słowami (Epp. I 1, 16 nn.): „Raz staję się czynnym i zanurzam się w fale publicznego życia, prawdziwej cnoty strażnik i rygorystyczny towarzysz, raz znów potajemnie uciekam do nauki Arystypa i staram się rzeczy podporządkować sobie a nie siebie rzeczom". Dlatego też w tych latach — a miał już wtedy pod pięćdziesiątkę — żegnał się z poezją i resztę życia chciał poświęcić rozmyślaniom filozoficznym i pogłębieniu samego siebie. Właśnie w tym czasie napisał jednak obie księgi Listów, z których pierwsza jest najwymowniejszym świadectwem ówczesnych walk i przeżyć poety, a w drugiej jest zawarty sławny list do Pizonów czyli tak zwana ars poetica, najdojrzałszy owoc rozważań Horacego. Bo mimo tego, że idzie tu Horacy za źródłem greckim, jest ten utwór wyrazem najgłębiej odczutych osobistych jego przekonań. W tym też czasie powstaje IV księga ód, zawierająca zaledwie 15 utworów. Horacy rzeczywiście w tych latach pożegnał się z poezją: 15 ód na 10 lat to chyba bardzo niewiele.

Znał Horacy swoją naturę, jej dwoistość i słabość, ale nie zwątpił nigdy w możliwość opanowania samego siebie. Wśród walk i rozterek wewnętrznych wierzył, że uda mu się osiągnąć w końcu ową upragnioną równowagę ducha. W dawno ciągnącym się sporze w filozofii greckiej *el didaktōn ē āgetē*, czy można cnoty się nauczyć, stanął wyraźnie po stronie tych, którzy odpowiadali na to pytanie twierdząco: „Zazdrosny, popędliwy, gnuśny, pijak i rozpustnik, nikt z nich nie jest tak dziki, żeby nie mógł złagod-

nieć, jeśli tylko cierpliwie podda się filozofii“ („culturae“) — oto hasło, głoszone przez Horacego w I liście poetyckim (Epp I 1, 38—40).

Tak tedy pełne rozterek wewnętrznych i walki było życie Horacego. W odach zwróconych do przyjaciół i zalecających równowagę ducha, przekonywał o jej potrzebie nie tylko przyjaciół, lecz także i samego siebie, starając się ukoić podszepty pełnego niepokoju serca.

Jeżeli dziś chylimy czoło przed Horacym, to nie jako przed chłodnym i pełnym umiaru mędrce, który głosi hasła złotego środka i pogody ducha, jak to czyniły poprzednie pokolenia. Dziś wiemy dobrze, że ciężkie walki staczał sam z sobą, nim doszedł do upragnionego zwycięstwa, nim dotarł do owego animus aequus, który ukazuje się każdej duszy jako ideał. W tej walce o światopogląd, w rozterce wewnętrznej, w dążeniu do pogłębienia jest on nam szczególnie bliski i do każdego z nas podobny. Nie łatwo bowiem, lecz z ciężkiej walki i przewyciężenia samego siebie wyrósł klasyczny i pełen umiaru dorodny kwiat jego poezji.

ATTYCKI LECYT BIAŁO-GRUNTOWANY

(Własność Zakładu Archeologii klas. we Lwowie. Inw. nr 69)

Napisal

J. STARCZUK

Lecyt, który mam zamiar poniżej opisać, wysoki na 18,5 cm, ma formę na ogół proporcjonalną. Wylew naczynia w formie tulipanu o czarnym, słabo lśniącem kolorze wernikсовym, zlewa się łagodnie ze znacznie węższą szyjką, rozszerzającą się z kolei ku grzbietowi. Ucho z zewnątrz pociągnięte jest matowym, bardzo słabo połyskliwym werniksem, a wewnątrz jakby pomalowane

brunatno-żółtawą farbą, również matową; chodzi tu raczej o bardzo rozcieńczony werniks. Tą samą farbą pomalowano także szyjkę i grzbiet, przy czym najpierw na biało-szarawej powłoce grzbietu wykonano ornament kreskowy przy pomocy ciemniejszego werniksu, następnie zaś całość pociągnięto wspomnianą farbą żółtawo-brunatną. Brzusiec naczynia cylindryczny zwęża się bardzo nieznacznie ku dołowi, a przy przejściu w stopkę zaokrągla się owalnie. Stopka ma formę małego dysku o ukośnej zmniejszającej się ścianie bocznej. Dół brzusca i górna ściana stopy pomalowane są lśniącem werniksem, natomiast bocznicą i spód stopki wygładzone i szare, nie zostały powleczone farbą.

Naczynie nasze złożone zostało poprawnie z kilku kawałków, które — wyłączwszy stopkę — są z tego samego materiału tj. z gliny szarawo-różowawej. Stopka natomiast wykonana została osobno i z inaczej wypalonej gliny, która wewnątrz, jak to wykazuje odłamany kawałek stopki, ma kolor jasnoszary. Wprawdzie sklezione cząstki, szczególnie brzuśca, wykazują odmienny ton bieli, ale przebijające przez białą powłokę smugi powstałe przy wykonywaniu naczynia na kole garncarskim, zupełnie organicznie łączą się na wszystkich płaszczyznach, a dalej podobnie organicznie łączą się części dekoracji tak, że nie może być mowy o falsyfikacie. Cały brzusiec lecytu, a zdaje się, także część grzbietu były pociągnięte bardzo cienką warstwą białej powłoki, dolna zaś część ponadto werniksem. Górna część brzuśca ma między czterema obiegającymi pasami pojedynczy meander biegnący w prawo na przestrzeni mniejszej niż połowa obwodu lecytu; szerszy pas u dołu otacza całe naczynie tuż powyżej czarnej płaszczyzny. Kolor ornamentu, bardzo zresztą wytartego, występuje w tonacji od głęboko szarej do złotawo-żółtej. Przedstawienie na przedniej części brzuśca proste i ubogie. Kobieta idąca w prawo niesie przed sobą kosz. Na prawo grób o dwóch stopniach z prostokątną stelą, zakończoną u góry trójkątem. Rysunek kobiety wykonano wernikсовym konturem w żółtawym tonie, przechodzącym u dołu (przy nodze) w ton czarny. Delikatny kontur otacza twarz, ramię i draperię. Charakterystyczne są u kobiety duże piersi i biodra. Twarz o pięknym profilu i oku w profilu potraktowano konturowo, włosy wykonane w masie farbą żółto-czerwonawą z widocznymi kreskami ciemnoczerwonymi. Draperia, tj. chiton bez rękawów jest malowany bladoczerwoną farbą, bardzo możliwe, czerwienią z odcieniem fioletowym, jakby na to wskazywała zachowana przy piersi plama barwna. Kosz i stela narysowane pobieżnie farbą jasnożółtawą, następnie, zdaje się, wzmocnione są jeszcze kontury werniksem ciemniejszym. Koloryt dekoracji jest jednak na ogół matowy.

Przy oznaczaniu chronologicznym naszego zabytku musimy wyeliminować stopkę, ponieważ nie mamy pewności, czy pochodzi ona z tego samego czasu, co właściwy lecyt. Natomiast wielkość i forma brzuśca i górnej części naczynia oraz sposób dekoracji dają nam pewną wskazówkę czasową, szczególnie zaś dekoracja prowadzi nas ku lepszej orientacji. Nie jest ona mianowicie sylwetowa, ale wykonana przy pomocy konturów, która to cecha stylowa wskazuje na II połowę V wieku jako czas powstania naszego lecytu. Nasz lecyt

należałby więc do szeregu drobnych lecytów, które wybitny badacz tych naczyń A. Fairbanks zalicza do klasy VII, grupa D, seria 2. Wysokość lecytów, należących do tej kategorii wynosi od 0,15—0,26 m. Mają one zazwyczaj szereg kresek na grzbiecie i dekorację wykonaną podobnie, jak na naszym lecycie, tj. posiadają zwykle tylko jedną postać w profilu i to postać kobiecą.

Starożytność niedużo nam mówi o lecytach. Arystofanes wspomina w *Ekklesiazduszai*, w. 996 o malarzu *ὁς τοῖς νεκροῖσι ζωγράφει τὰς ληκυθίδους*. Otóż lecyty służyły nade wszystko zmarłym, o czym mówi tak forma lecytu, jak i dekoracja. Bardzo wąski otwór naczynia wskazuje, że było ono przeznaczone na oliwę lub drogie olejki, którymi nacierano ciało nieboszczyka. Przedstawienia zaś na lecytach to potwierdzają, a nawet każą się domyślać, że stawiano je na nagrobkach i dawano do grobów. To stwierdzają także wykopaliska. Przedstawienia na lecytach mówią nam nie tylko o przeznaczeniu tych naczyń, ale także dają pewne wyjaśnienia, odnoszące się do śmierci i do tego wszystkiego, co wraz z nią następuje. Widzimy na lecytach często przedstawione łożo śmierci, a obok płaczących żałobników widzimy, jak Hypnos i Thanatos składają ciało nieboszczyka do grobu, jak Charon przyjmuje nieboszczyka nad brzegiem Acherontu. Częste są na lecytach przedstawienia odwiedzin grobu, jak na naszym lecycie. Spotykamy kobiety przynoszące w koszu wstążki, wieńce, kwiaty dla ozdobienia grobu, jabłka granatu, winogrona, potrawy, przedmioty używane za życia, w darze dla nieboszczyków. Odwiedziny grobu nie ograniczały się jednak do ozdabiania go i przynoszenia darów nieboszczykowi. Obrazki na lecytach przedstawiają zazwyczaj postacie zasmucone, ocierające łzy, płaczące, rozmawiające. Wśród nich nierzadko siedzi lub stoi przy nagrobku heroizowana postać nieboszczyka. Grób był zatem dla starożytnych Greków niejako miejscem styczności między światem ziemskim i podziemnym, był miejscem, gdzie przebywała dusza nieboszczyka w formie półduchowej, półcielesnej, takiej, jak ją sobie wyobrażano po śmierci.

Literatura: University of Michigan Studies Humanistic Series vol. VI. Arthur Fairbanks, *Athenian Lekythoi*, New York 1907 ss. 302 nn., zwłaszcza ss. 317—320. Lucy T. Shoe, *A Box of Antiquities from Corinth*, *Hesperia* I, 1932 ss. 81 n. Waller Riezler, *Weissgrundige attische Lekythen* I. Muenchen 1914, ss. 2—24 i dalej *passim*.

PODEJŚCIE DO TEKSTU

napisał

STANISŁAW WÓJTOWICZ

Wer fremde Sprachen nicht kennt, weiss nichts von seiner
eigenen. Goethe.

Dwa i pół roku żmudnej pracy, tak ze strony nauczyciela jak i uczniów, poświęcane są nabywaniu odpowiednich wiadomości leksykalnych i gramatycznych po to, aby uczeń uzbrojony w taki arsenał wiedzy, przystąpił do przejęcia myśli, kryjącej się w tekście autorów. Przez cały ten czas praca była wyłożona raczej w kierunku przekładu z języka polskiego na łaciński niż odwrotnie — aż tu nagle kierunek się zmienia i ma się zaczynać proces odwrotny — odczytywanie myśli i przyswajanie ich sobie w odpowiedniej szacie języka ojczystego. Wraz ze zmianą prądu zmienia się też oblicze klasy i ocena na korzyść jednych a niekorzyść innych. Praktyka bowiem w tym wypadku wskazuje na to, że jedna grupa uczniów, dająca sobie dotychczas radę z częścią gramatyczną, odtąd zaczyna kuleć — i odwrotnie na wierzch wypływają tacy, co do których małe nauczyciel rokował nadzieje. Sam znałem z swej praktyki ucznia, który na stopniu niższym doskonale robił postępy w gramatyce łacińskiej, wypracowania jego z języka polskiego na łaciński były zawsze dodatnie, a odkąd zaczął się proces odwrotny, uczeń coraz bardziej w pracy ustawał, klasę ósmą powtarzał i mimo to nie uzyskał świadectwa dojrzałości; nawiasem mówiąc uczeń ten robił wrażenie łyżwiarza, który doskonale holendrował na prawą nogę, ale na lewą nigdy się nie mógł nauczyć. Z drugiej strony widziałem też uczniów inteligentnych ale leniwych, którzy wskutek tego na niższym poziomie nauczania języka łacińskiego słabe robili postępy w części gramatycznej i leksykalnej, ale odkąd zmienił się charakter wypracowań pisemnych tj. zaczęto pisać z łaciny na język polski, inteligencja ich okazała się jaskrawszą i zaczęli górę mieć nad pilnymi ale mniej zdolnymi uczniami.

Z chwilą opanowania elementów gramatyki i odpowiedniego zasobu słówek, zmienia się praca nie tylko uczniów, ale przede wszystkim nauczyciela. Nie byle jakich wysiłków wymaga ta wstępna praca od nauczyciela i nie byle jakiego sprytu, by podejść i zakraść się w umysły uczniów. Inaczej będzie postępował nauczyciel przy wstępnym Neposie czy Cezarze, inaczej przy Cycleronie i Liwiuszu, inaczej przy Tacycie. Już przy nauczaniu elementów gra-

matycznych będzie miał nauczyciel sposobność wyrobienia w uczniu świadomości pewnych zbieżności i podobieństw w języku łacińskim i obudzi w nim pewną dozę ostrożności i podejrzliwości, z jaką trzeba przystępować a właściwie podchodzić do tekstu. Borykanie się z tekstem łacińskim jest pewnego rodzaju walką z przeciwnikiem, a bez walki nie ma zwycięstwa. Uczeń parający się parę lat samodzielnie na ławie szkolnej z takim przeciwnikiem łatwiej sobie da radę później z przeciwnościami życia. O tej walce czytamy w *Metodyce* Mirtyńskiego takie słowa: „To właśnie łamanie się z trudnościami przekładu, to żmudne poszukiwanie wyrazu w języku ojczystym i jego konfrontacja ze sposobem wysławiania się w języku obcym, jest najbardziej płodnym momentem dla ich kształcenia“. Odnośnie do metod, jakimi nauczyciel w tej pracy posługiwać się może, czytamy w tejże *Metodyce*: „Dydaktycy niemieccy wymieniają różne sposoby podjęcia do tekstu i następujące przydatne w tej mierze metody: kombinacyjną i konstrukcyjną, analizę, konstrukcję i syntezę, realną analizę zdania i tłumaczenia słowo w słowo. Syntetyczną lub kombinacyjną nazwiemy metodę, która stara się uchwycić treść bez uprzedniej analizy jego struktury formalno logicznej. Analityczna metoda polega na dochodzeniu do treści zdania przez rozłożenie całego układu gramatyczno logicznego na poszczególne części bez oglądania się na treść zdania tak długo, dopóki nie załatwi się z jego budową“. Następnie poddaje Mirtyński krytyce wszystkie te metody i omawia je szczegółowo. Nie moim zatem zadaniem znane te rzeczy rozrzucać tu na nowo.

Na najniższym stopniu, w II półroczu klasy III wskazaną byłaby analiza zdania, zwłaszcza tam, gdzie jest dłuższy okres, składający się ze zdań podrzędnych, o treści nieco zawilej. Gdzie tego nie ma, uczeń może odrazu przystąpić do przekładu, pamiętać bowiem należy, że analiza jest środkiem, nie celem. W ogóle na tym stopniu przekład szkolny z łaciny na polski powinien być nade wszystko dokładny, dosłowny aż do granic, poza którymi zaczyna się niezrozumiałość lub wadliwa polszczyzna; niemiecki język określa to tak: „so wörtlich wie möglich, so frei, als unbedingt nötig“. Wstępną pracę nad tekstem tak określa L. Ingber w art. „Humanistyczne pogłębienie metod nauczania języka łacińskiego“ (*Eos* XXXVII. 1936 zes. 3): „Nauczyciel odczytuje głośno pewien ustęp czytanki; gestem, tonem podkreśla owe momenty treściowe, które są istotne dla danego ustępu; tu i ówdzie określa nieznany lub zapomniany przez uczniów wyraz odpowiednim synonimem; czasami,

o ile to jest możliwe — posługuje się odpowiednimi pomocami szkolnymi dla objaśnienia treści ustępu. Teraz dochodzą do głosu uczniowie. Człowiek wytracony ze snu jakimś hałasem, pochodzącym z domu, czy z ulicy, odzyskując świadomość, pyta się zaraz „co się stało?” — a później dopiero będzie pytał o sprawcę i okoliczności uboczne. W zdaniu łacińskim także najważniejszą jest w tym wypadku czynność i pierwsze pytanie powinno być „co się tu dzieje?”. Kiedy uczeń uświadomi sobie tę najważniejszą część zdania, jaką jest orzeczenie, to ma już potężny wyłom w murze dokonany, bo tekst łaciński jest jak stary mur, który mamy zburzyć. Po zrobieniu tego wyłomu i jeszcze drugiego — „kto jest sprawcą” tej czynności tj. podmiotu, następne części muru, których przedtem nie można było ruszyć, sypią się same bez znacznych wysiłków. Tak samo zresztą postępujemy w walce z przeciwnikiem, gdy chcąc go pokonać, wyszukujemy jego słabe strony i od tych zaczynamy. Przeciwnicy tłumaczeń dosłownych nawet na tym stopniu podnoszą zarzuty, że na tym cierpi poprawność językowa i stylistyczna, chociaż sami przyznają, że najpierw idzie tzw. tłumaczenie pierwsze (robotnicze), nieobowiązujące, a dopiero później można ustalić stylistycznie poprawne. Czyżby zatem u nich już ta pierwsza próba miała gotową szatę stylistycznie i literacko poprawną? W przesadzie posuwają się do tego, że nie uwzględniają strony biernej w języku polskim. Zapominają widocznie, że, jak wszędzie, tak i tu musi być powolna ewolucja, że pierwszy przekład, to ścinanie drzew w lesie, a do lasu nikt się z heblem nie wybiera lecz z siekierą, że droga do poprawnego przekładu, to droga „per aspera ad astra” — a w końcu, że także „errando discimus”. Grupy uczniów pracujące przy ustaleniu przekładu, to grupy różnych rzemieślników, poczynając od zwykłych drwali a skończywszy na fachowych mistrzach stolarskich.

Tak to zatem pierwsze próby przekładu tekstu muszą obracać się koło takich pytań, które gramatyka niemiecka ubrała heksametrem w tzw. „Chrie”:

„Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?”. Pytania takie są także na porządku dziennym na ustach sędziego śledczego; dopiero po wyczerpujących odpowiedziach na te pytania i po zeznaniach świadków może mieć należyty sąd o sprawie. Podnieść jednak może ktoś zarzut, że orzeczenie zawodzi czasem — a w zdaniach eliptycznie ujętych nawet jest opuszczone. W takim razie trzeba inaczej podejść do tekstu. Przecież i Pytia delficka wypowiadała luźnie zestawione słowa, nawet bez związku logicznego

i orzeczenia, a dopiero kapłani układali je w rozumne heksametry i łączyli je w całość logiczną. Niechże więc i uczeń zabawi się w tego kapłana i niech w tym wypadku po przetłumaczeniu wyrazów, które są mu bez wątpienia znane, ujmie myśl tym razem nie w heksametr, ale w zdanie prozą zrozumiałe. Jeżeli zdanie składa się z dziesięciu mniej więcej wyrazów, z pewnością będzie znał około czterech do pięciu. Tych kilka słów znanych, luźnie ze sobą zestawionych, będzie brzęczało natrętnie koło jego ucha i przyczyni się wreszcie do obudzenia jakiejś myśli. Z mojej praktyki znam taki przykład, że w zdaniu: „Adherbalis appellandi copia non fuit“ (Sall. Bell. Jug. c. 22) trudnością w zrozumieniu dla ucznia był wyraz „copia“. Wtenczas poleciłem uczniowi przełożyć to zdanie na język polski z równoczesnym umieszczeniem tego wyrazu w brzmieniu łacińskim. Wyglądało to tak: „Nie była *copia* wezwania Adherbala“. Momentalnie uczeń zastąpił wyraz „copia“ wyrazem „sposobność“.

Taki byłby sposób postępowania ze zdaniem prostym, niezłożonym. Ale co robić z dłuższym okresem? Analiza i tu potrzebna, o ile sobie uczeń bez niej nie poradzi. Proponuję, przynajmniej z początku trzymać się następujących wskazówek, które podaje autor „Ludus Latinus“ t. II.:

1) Czytając zdanie łacińskie, czytaj powoli, wyraźnie, starając się już w czasie czytania pochwycić treść zdania, 2) Jeżeli ci jakieś słowo nieznane, staraj się jego znaczenie wydobyć z treści lub z podobnych znanych ci słów. 3) Jeśli nie napotkasz na żadne trudności, przetłumacz w możliwie najlepszej szacie języka ojczystego. Jeśli ci jeszcze myśl niejasna, daj przekład najpierw dosłowny, roboczy, a później po zrozumieniu podaj literacki. 4) Kiedy inny kolega tłumaczy, przysłuchuj się uważnie i rozważ, jakie poprawki możnaby zaproponować.

W większej ilości zdań, w trudniejszym okresie postępuj tak: a) Oddziel zdanie główne od pobocznych. Te ostatnie poznajemy po zaimkach względnych albo spójnikach i często są w *coniunctivie*. W zdaniu głównym zobacz — co się dzieje — czym kto jest — potem „kto?“. Wyrazy wyszukane bezwzględnie przełoż — w końcu całe zdanie główne, b) W zdaniach pobocznych tłumacz najpierw zaimek względny — ewentualnie spójnik, a następnie orzeczenie. Często zobaczysz, że podmiot już w samym orzeczeniu jest zawarty. Pytaj się dalej siebie samego o tak zwane dopełnienia — kogo, komu, czym, skąd, dokąd, kiedy, jak długo, odkąd, dlaczego, w jaki

sposób. Już po pierwszych pytaniach okaże się, że rozumiesz całe zdanie i możesz przetłumaczyć. Dalsze pytania będą zbędne. c) Po załatwieniu się z każdym z tych zdań w ten sposób, uszereguj je myślowo, w jakim porządku należy je tłumaczyć“.

Tak można jednak postępować, jeśli okres nie jest zbyt długi i da się przełożyć niemal przy tej samej ilości zdań, z zachowaniem nawet tej samej interpunkcji. Budowa jednak długich okresów łacińskich często nie jest zgodna z duchem języka polskiego i my musimy ograniczyć się do większej prostoty stylu. Jak postępować z takim okresem, nie od rzeczy będzie przypomnieć trafne uwagi w gramatyce Krasnowolskiego, które podam w streszczeniu: „Niektórzy łaciniści autorowie używają tak obszernych okresów z bogatą ornamentyką zdań podrzędnych, że lepiej jest przy przekładzie dzielić okresy takie na części, przy dowolnej zmianie interpunkcji. Dla zrozumienia myśli i jasnego ujęcia ich w odpowiednią szatę języka ojczystego w takich okresach z wielką ilością zdań podrzędnych, nie nadających się do przekładu dosłownego, możemy niektóre zdania podrzędne zamieniać na główne i skracać je zapomocą rzeczowników. Czasem trzeba połączyć je spójnikami, mając na względzie hypotaksę, czasem wstawić czasownik, którego w tekście nie ma, czyli poczynić zmiany. Mając na uwadze, że starożytni rzadziej od nas używali średników i kropek — lecz raczej przecinków, możemy ułatwić sobie spolszczenie łacińskiego okresu zapomocą prostej zamiany w odpowiednich miejscach tekstu, przecinka na średnik lub kropkę“. Pół biedy, jeśli okres zbudowany jest z krótkich zdań parataksą. Te mogą być przełożone bez zmian, bo i w języku polskim mają swój cel zdania krótkie, urywane, nieraz eliptyczne i anakolutowe.

Aby nie popaść w jałową jednostronność formalizmu językowo logicznego, należy wcześniej przechodzić do metody syntetycznej lub kombinacyjnej, ewentualnie łączyć obydwie. Obok wiadomości realnych, historycznych, gramatycznych, wielce pomocną może tu być intuicja, o której tak pisze Ingber (Eos XXXVII. 1936 zesz. 3): „Trudności formy pokonuje często intuicja. Przekład przestaje być mozolnym biedzeniem się nad czymś nieznanym, albowiem myśl opanowała formę. Przez intuicję uczeń kształci myślenie, stronę wyobraźniową i uczuciową, a to są przecież fundamentalne pierwiastki humanizmu“. Intuicja jednak tam może mieć zastosowanie, gdzie jest oparcie o odpowiedni zapas słówek. W związku z zapasem słó-

wiek łączy się należyte użycie słownika, któremu poświęcę parę uwag.

Użycie słownika ogólnego poleca się wprowadzić już od II. półroczu klasy III., w miejsce gotowych, drukowanych preparacji ze zwrotami, umieszczonych na końcu czytanki. Pominąwszy takie uwagi, że nie może być mowy o użyciu słownika, kiedy uczeń szuka wyrazu „didici“ pod — didico — opperiens — pod operio — lub miesza „legam“ z accus. legem —, to ekonomia czasu szukanych słówek wymaga zaznajomienia uczniów przede wszystkim z porządkiem alfabetu łąć. i ze znajomością skrótów. Do słownika powinien uczeń się zwracać w razie istotnej konieczności tj. wtedy, kiedy z tekstu nie może się w żaden sposób domysleć znaczenia danego słowa. Częste zagłędanie do słownika przerywa i rozprasza myśli i staje się kulą u nogi. Słownik jest do pewnego stopnia apteką i trzeba umiejętnie dobierać lekarstw, bo nadmiar ich, nieumiejętne dobieranie lub nadużywanie mogą pacjenta uśmiercić. Ileż to razy widzi się, jak uczeń wszelkie myślenie spycha na słownik, zagląda tam nawet aby się tylko upewnić w jakimś znaczeniu, jednym słowem nadużywa go czyto z lenistwa czy z wrodzonej nieporadności. Słownik to magazyn rozmaitych przedmiotów, ale trzeba z góry wiedzieć, po co się do tego magazynu idzie. Aby uczeń należycie korzystał ze słownika, musi przedtem wiedzieć, o czym mowa, pojmować przynajmniej w zarysach treść; w przeciwnym razie zamiast mu pomóc, sprowadzi go słownik na boczne tory myślenia, zwłaszcza jeśli jedno słowo obejmuje czasem rozpiętość większą, posuniętą do jednej strony. Taki wielki zasięg znaczeń, podanych np. pod wyrazem „res“, to skład jakiegoś starego żelaziwa, które należy dopiero przetopić w ogniu, nadać mu nową formę i przeznaczyć do odpowiedniego użytku. Już przed tą czynnością, kto chce korzystać z tego żelaziwa, musi z góry przyjść z wytkniętym celem i wiedzieć, jaki sprzęt z niego będzie mu potrzebny i do czego. Nieporadność ucznia w dobieraniu wyrazów w słowniku przypomina nieporadność klienta nie umiejącego sobie dobrać w składzie galanterijnym odpowiedniego kapelusza lub krawatki. Uczeń powinien wiedzieć, o czym w ogóle mowa, gdyż inaczej będzie na ślepo wybierał znaczenia, jakie mu się nawiną pod rękę. Powinien przekładać raczej czyniąc od wyrazów znanych, bo z wyrazami jak z ludźmi — jeśli ich nie znamy, nie rozmawiamy z nimi. Jeśli z jakim wyrazem nie może sobie dać rady, niech go na razie opuści, a idzie do znanych — później sam wyraz zdejmie ze siebie maskę. Inne słowa obok szu-

kanego stojące, lepiej rozwiążą jego język niż słownik, a nawet okaże się wówczas zbyteczne zaglądanie do słownika. Tak zatem już dawno słyszeliśmy, że słowo nabiera znaczenia dopiero w kontekście, jak kółka i sprężyny oddzielnie niczym nie są, a złożone razem, poruszają mechanizm.

Jako wadę dotychczasowych słowników należy podnieść to, że za dużo mają wyrażen martwych, niecodziennych, nie związanych z życiem potocznym, których uczeń nie używając w domu ani na ulicy — nawet nie rozumie. Za wiele jest tych „napawam“ i innych prefensjonalnych, napuszonych, które nie mają prawa obywatelstwa w języku żywym. Te znaczenia przyciemniają tylko myśl zawartą w tekście, wprowadzając niepotrzebny zamęt. Przy słowach „*imbutus his rationibus*“ ciężko ucznia oderwać od „napawam“, bo tak jest w słowniku, a przecież w języku codziennym i literackim wyraz ten jako odświętny prawie nie jest używany. Do tej kategorii należą też wszystkie „zaiste“ — „nawiedza mnie“ itd. Unikajmy archaizowania, bo te wyrażenia utrudniają zrozumienie i mają swe miejsce w przekładzie ks. Wujka ze zrozumiałych względów.

Wprawdzie są przeciwnicy zadawania słówek naprzód, ale gdyby to się odbywało od czasu do czasu i uczniowie byliby naprzód poinformowani o treści danego ustępu — mogłoby to przynieść korzyść.

Uczeń ma czasem cały magazyn wiadomości, ale nie wie, w jakiej chwili i co z niego wydobyć. Pod tym względem przypomina tego, który przenosząc się z mieszkania na inne, nie orientuje się, gdzie umieścił przedmioty codziennego użytku, a nie mogąc ich znaleźć, kupuje nowe. Praktyka szkolna wykazuje, że uczniowie ulegają również jakiejś masowej psychozie zwłaszcza, jeżeli jeden powie głupstwo, które paraliżuje wysiłki umysłowe innych. W zdaniu, które także cytuje Mirtyński, „*Hannibal Antiocho fugato veritus, ne dederetur, quod sine dubio accidisset, si sui potestatem fecisset, Cretam ad Gortynios venit, ut ibi, quo se conferret, consideraret*“, zdawało się, że pewną trudność stanowić będą wyrażenia — *se conferret* — i *consideraret*. Tymczasem wbrew oczekiwaniom przełamali to bez pomocy słownika, natomiast przy wyrazie „*sui*“ jeden szepnął „*swoi*“ i wszystko zepsuł; sprawa utknęła na martwym punkcie tam, gdzie nauczyciel najmniej się tego spodziewał. Wówczas napisano na tablicy to zdanie, w którym ten nieszczęsny wyraz się znajdował: „*si sui potestatem fecisset*“; najpierw przełożyli uczniowie „*si fecisset potestatem*“ i zostało „*sui*“. Jeden mówi, że od „*suus*“ — swój —

więc „swojego ja“, a inny się znalazł, który wziął to za zaimek zwrotny i dodał „ipsius“. Po co to nadmieniam? Oto trzeba czasem kazać uczniowi książkę zamknąć, bo wzrok jego jest zmęczony — niech mu z pomocą na przemian przyjdzie słuch. Kiedy indziej znów inaczej działa na niego tekst drukowany, inaczej przez niego pisany atramentem — inaczej ołówkiem, inaczej napisany przez nauczyciela na kartce, inaczej na tablicy. Niekiedy wystarczy odczytanie jeszcze raz przez nauczyciela tekstu i zaakcentowanie odpowiednim tonem danego wyrażenia, a zrozumienie przychodzi.

Obok ignorancji z zakresu gramatyki lub leksykografii, największą przeszkodą w opanowaniu tekstu jest brak bystrej obserwacji, pewna ośpałość umysłowa i niedopatrzenia. Do tej kategorii błędów zaliczają się takie *curiosa* jak „*signum ex aere*“ — posąg z powietrza — i inne, a wypracowania szkolne na ten temat są niewyczerpanym źródłem humoru w sali konferencyjnej.

Z większej swobody może korzystać tłumacz poezji. Tu można zachować charakter artystyczny tekstu i wyrazić myśl autora dzięki omówieniom i uzupełnieniom. Przekład dosłowny nieraz bywa niezrozumiały a nawet dziwaczny. Ale i tu nauczyciel we wstępnej pracy, zdążającej na razie do zrozumienia może i powinien wyzyskać różne momenty podejścia do tekstu, aby tylko zaostriżyć obserwację. Robotę ma do połowy ułatwioną, o ile ma przed sobą uczniów pochodzenia wiejskiego. W czasach przedwojennych, kiedy frekwencja wsi była znaczniejsza, nauczyciele nie podchodzili tak do tekstu jak dziś i nie zadawali sobie tyle trudu, a mimo to mieli lepsze rezultaty pracy. Obok innych względów może i dlatego, że uczeń taki przychodzący ze wsi, może nie tak rozwinięty jak z miasta, przynosił jednak ze sobą dużą dozę zaostrojonej obserwacji, którą nabył w ciągłym obcowaniu z naturą. Ten prosty i zdrowy sposób myślenia i wyrażania się chłopca z nad Tybru, nie odbiega wiele od sposobu wyrażania swych myśli chłopca z nad Wisły.

Wiele słów łacińskich nie ma odpowiednika w słowniku ani w mowie literackiej, za to często można je znaleźć w gwarze regionalnej. Gwarą taką, nota bene, przekładać nie można, ale pomocną może być ona przy pierwszym zrozumieniu i objaśnianiu. Przykładów jest wiele, ale trzebaby je wprost na lekcji notować, żeby z nich zrobić większą wiązanke. W I eklodze Wergiliusza spotykamy się ze słowami: „*pueri, submittite tauros*“. Słownik wprowadzie mówi, „podpuszczać“ — ale jak? Chłopiec ze wsi wie, że rolnik cielę po urodzeniu jedno przeznaczają na sprzedaż rzeźnikowi, a drugie

„przysadza“ tj. do krowy, aby ssało dalej i chowało się w zagrodzie. Horacjuszowe „indocilis pauperiem pati“ przełożyłby „nienauczny“. U Owidiusza „in nova fert animus mutatas dicere formas“ — trudno przełożyć — fert animus — a przecież spotykamy wyrażenie „gdzieś go lichy „niesie“, a Reymont wyraża się: „rozkosz go unosi“. Tłumaczenie zatem „nawiedza mnie natchnienie“ w tym wypadku jest chybione — raczejbym powiedział „ochota mnie zbiera“. Często znajdujemy wyraz „caput“ gr. *zága* w znaczeniu osoby np. u Horacjusza „desiderium tam cari capitis“; w języku sądowym i na wsi spotykamy wyrażenie: „spadek po zmarłej głowie“. Nauczyciel musi silić się na różne sposoby podchodzenia i to zależnie od uczniów, jakich ma przed sobą. W Wielkopolsce składnia accusatiwu cum infin. nie powinna sprawiać wiele trudności, bo uczniowie znają dziwoląg językowy „widziałem go iść“. U Owidiusza w opisie potopu znajdujemy: „nec vires fulminis apro“ (scil. prosunt). Słownik na końcu czytanki objaśnia „vires fulminis“ — kły u dzika — tylko nie wiadomo, co oznacza „kły“ — czy „vires“ — czy „fulminis“ — a przecież wystarcza powołać się na śląskie „pie-ruńska siła“. Ten sam pierwiastek regionalizmu da się zastosować także w objaśnianiu, w treści. Kiedy Wenus w I. ks. Eneidy Wergiliusza udziela synowi Eneasza informacji dotyczących się losów Dydony i budującej się Kartaginy, z niezrozumiałych powodów nagle urywa i dziwnie kończy swe opowiadanie słowami: „Sed vos qui tandem“, co nie ma umotywowania logicznego, ale kto zna wieś, wie, że taki brak logiki, przerywanie i niekończenie opowiadania jest na porządku dziennym na wsi.

Prof. Zieliński mówi, że filologowi wszystko przydać się może, że powinien posiadać wiedzę niemal encyklopedyczną — a przynajmniej nieco się rozumieć na każdej gałęzi wiedzy, aby niczego nie zostawił w niejasności i różnymi sposobami wkładał się w umysły uczniów. Znałem nauczycieli o głębokiej wiedzy i rozległej, a jednak nie zdołali przelać tego na swych uczniów, bo do tego trzeba dodać wyrobienie życiowe, spryt, to, co Cycero określa wyrazem „natura“; żeby jedno z drugim się złączyło, mało komu przypada w udziale. Do wypowiedzenia tych słów upoważnia mnie sąd tegoż Cicerona w „Pro Archia poeta oratio“ § 15., który i do nauczycieli można odnieść. Brzmi on tak: „Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse sine doctrina et naturae ipsius habitu prope divino per se ipsos et moderatos et graves exstitisse fateor; etiam illud adiungo, saepius ad laudem atque virtutem naturam sine doc-

trina quam sine natura valuisse doctrinam. Atque idem ego hoc contendo, cum ad naturam eximiam et illustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere“.

Zdążając do końca, dołączam następujące dezyderaty: 1) Na niższym stopniu mniej dbajmy o przekład literacki, większą wagę przykładając do zrozumienia. Za zrozumieniem pójdą i słowa odpowiednie, bądźmy pomni zasady starego Katona: „rem tene, verba sequentur“. 2) Ponieważ gotowe preparacje drukowane, podające całe zwroty, psują naszą pracę, gdyż wartość posiada tylko to, co zdobyte nakładem woli i wysiłku, proponuję od II półroczu klasy III wzwyż, wprowadzić obok dotychczasowej czytanki (ale bez gotowej preparacji), odpowiednie teksty, jakie wydaje Filomata po bardzo niskiej cenie. Program mógłby tylko ustalić danych autorów na daną klasę.

3) Ponieważ słowniki dotychczasowe nie odpowiadają zupełnie potrzebom życiowym języka polskiego swym doбором wyrażen, proponuję opracowanie nowego słownika, dostosowanego językiem żywym do dzisiejszej lektury gimnazjalnej i przyszłej licealnej.

Ponieważ przekład idealny, literacki, jest w szkole niemal nieosiągalny, a dosłowny kryje niebezpieczeństwo barbaryzmów w języku ojczystym, trzeba dążyć do tego, aby uczeń po opuszczeniu gimnazjum i przyszłego liceum, spotkawszy się kiedyś z tekstem łacińskim mniej przekładał, a więcej rozumiał i pieścił ucho dźwiękiem słów, zwłaszcza, o ile mu wpadnie w rękę utwór poetycki. Jeśli ten ideał osiągnie, powie kiedyś o swym nauczycielu klasyku wraz z św. Ambrożym: „aperiebat scripturas et ignis exibat et penetrabat corda audientium“.

OCENY I SPRAWOZDANIA

Z problemów nowej stylistyki.

Smereka Ioannes, *Studia Euripidea*. (De sermone. De vocabulorum copia. De elocutionis consuetudinibus. De genere dicendi sive „stilo“). Vol. I. (Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie I, 7, 1). Leopoli 1936, 8°, str. 260.

Podtytuł książki, zestawiony z jej treścią, uczy, że mamy przed sobą dopiero połowę całego studium nad stylem Eurypidesa. Wiadomo, jak trudno jest wydawać sąd o pracy, która nie leży przed nami w całości. To, co się w pierwszej części wydaje czytającemu niejasne lub czego w niej nie znajduje, autor zamierza może objaśnić lub dać w części drugiej. Główne rezultaty autor odkłada zwykle do zakończenia całości. Z tym zastrzeżeniem spróbujemy zdać sprawę z I części książki dra Smereki.

Jak słuszna, autor poprzedza swoje studium przeglądem dotychczasowych badań nad językiem i stylem Eurypidesa. Badania te są skąpe i nikłe, lista prac obejmuje przeważnie rozprawy podrzędne i programy gimnazjalne itd. Stylem poety zajmowano się najwięcej w latach 1881—90. Przegląd ten uczy, jak pilną potrzebą naukową było wyczerpujące studium nad stylem tego wielkiego poety.

Jakże wyglądały do niedawna badania stylistyczne nad pisarzami greckimi? Oto zbierano zwykle te wyrazy, wyrażenia, figury i inne objawy, które czytającego uderzały jako rzadsze, mniej zwykłe. Przykładem mogą być spostrzeżenia stylistyczne Blassa nad mowcami greckimi. Oczywiście nie dawało to bynajmniej wszechstronnego obrazu właściwości stylistycznych pisarza. Był to wybór subiektywny. Jeszcze i książka Nordena *Die antike Kunstprosa* niewiele odbiega od tego typu. Zwrot przygotował się powoli.

W nowszych czasach objawił się na polu badań stylistycznych, zwłaszcza w Niemczech, ruch bardzo ożywiony. Jest to zrozumiałe dla tego, kto zna rozwój badań językowych w ostatnim 50-leciu. Fonetyka i fleksja osiągnęły już główny cel; składnią dziś nauka zajmuje się żywo, choć jeszcze w wielu jej działach niemało zostało do zrobienia. Natomiast zupełnie zaniedbana była stylistyka. Tu niewiele się wyszło poza stare dzieło Naegelsbacha. Przygotowali metodologicznie teren: Wölfflin, Wackernagel, Riemann, Wilamowitz, Kretschmer, Löfstedt, Dornseiff i inni, ucząc praktycznie, jak należy patrzeć na zjawiska stylistyczne. Ale w miarę postępu badań zaczęto stylistyce wyznaczać cele coraz szersze. Zwrot wyszedł od romanistów i germanistów. Pojawiły się prace natury teoretycznej; roztrząsające zadania i metody stylistyki. Za neofilologią próbuje podążać filologia klasyczna. Zajął się ona na początek pisarzami, których tekst ma niewielkie rozmiary. Pierwszy w filologii dr Sm. poświęcił studium pisarzowi, po którym pozostało wiele. Przygotował się do swego zadania poważnie, zaznajomiwszy się z pracami teoretyków niemieckich, częścią i polskich (mniej z praktycznymi studiami Wölfflina, Landgrafa i innych wyżej wymienionych). Językoznawcy zwłaszcza doszli do przekonania, że zadania stylistyki muszą rozszerzyć swą podstawę, że wnioski stylistyczne trzeba opierać na zbadaniu całkowitego

materiału językowego pisarza, a więc także zjawisk zwykłych, normalnych. Tak też pojął swoje zadanie i dr Sm. Zebrał on całkowity materiał różnych środków stylistycznych Eurypidesa i na nim opiera swe wnioski.

Z zapowiedzianych 4 części książki pierwsza ogłoszona obejmuje gramatykę Eurypidesa a więc charakterystyczne objawy fonetyczne, fleksyjne i składniowe. Autor omawia tu domieszki z innych dialektów, archaizmy, wyrazy attyckie i wyrazy języka potocznego. Druga część zwraca się do stylu, mianowicie najpierw do zapasu wyrazów; dowiadujemy się tu, które części mowy są u poety częstsze, które rzadsze. Druga połowa studium, dotąd nie ogłoszona, przynieść ma spostrzeżenia nad środkami retorycznymi i charakterystykę stylu poety. Ta ostatnia dopiero zawierać będzie rezultaty, syntezę obu części.

Poznawszy układ pracy, przyjrzyjmy się głównym rezultatom jej pierwszej połowy. Słownictwo Eurypidesa obejmuje 7860 wyrazów. Nowym i niezwykle ważnym rezultatem jest, że zapas wyrazów dialogu i partyj chórowych jest prawie ten sam (str. 127). Wiadomo, że u poprzedników poety, zwłaszcza Aischylosa, chór przemawia językiem znacznie podnioslejszym niż osoby tragedii. Czy Eur. podniósł styl dialogu? Nie. A więc ten równy niemal poziom stylowy pochodzić musi stąd, że poeta obniżył styl chórow. Pozostaje to w związku z dążeniem jego, uderzającym zwłaszcza w tragediach ostatniego okresu, by bohaterów swych zbliżyć do codziennej rzeczywistości. Bohaterzy Aischylosa i Sofoklesa odbijali heroiczną epokę wojen perskich. Eur. duchem pokrewny jest już nowemu pokoleniu epoki sofistów i duch tej epoki przebija się w jego sposobie patrzenia na świat herosów. Zwłaszcza w ostatnim okresie twórczości powiada on sobie, że herosi byli w gruncie rzeczy takimi ludźmi jak my. To zapatrywanie musiało znaleźć wyraz i w języku, którym poeta każe im i ich otoczeniu przemawiać. U Sofoklesa herosi przemawiają innym językiem niż posłańcy czy pasterze. Rezultat ten autora oparty jest na mozolnej statystyce, tym samym nie subiektywny; stanowi on pozytywne wzbogacenie naszej wiedzy. — Autor zgodnie z dzisiejszym kierunkiem badań stylistycznych podaje dokładną statystykę częstości różnych części mowy (str. 125 n.). Z zestawień jego okazuje się, że między częściami mowy góruje u poety rzeczownik. W ten sposób język zdaniem jego potwierdza znany fakt, że Eur. jest intelektualistą. (Dodamy, że podobnego rezultatu oczekiwać możemy od przyszłych badań nad językiem Tucydidesa). Rezultat ten nasuwa nowe pytanie. Eur. posiada z tragików greckich dar wzruszania w najwyższym stopniu. Jak pogodzić ten dar, który świadczy o uczuciowości poety, z jego intelektualizmem? Zwykle te dwie strony duchowe nie idą z sobą w parze. Więc nowy problem natury psychologicznej. W ogóle nowa stylistyka ze swą statystyką nasunie niejednen problem, którego rozwiązanie będzie wymagało współdziałania psychologów. Jeżeli u pewnego pisarza niezwykle częste są przymiotniki, to jeżeli to są przymiotniki wyrażające wrażenia wzrokowe, powiemy, że dany pisarz posiada wrażliwość na barwy, kształt, ruch itp. Ale jeżeli przeważa czasownik, jaki stąd wniosek? A z częstości przysłówka? Psychologia, o ile mię informują ze strony kompetentnej, nie zajmowała się dotąd tymi kwestiami. I nic dziwnego, bo podobnej statystyki dotąd nie było. A więc nowa stylistyka, oparta na statystyce, otwiera nowe pole ba-

dań i dla filozofii, która już na polu badań składniowych ma niejedną problem do rozwiązania.

Zbadanie całkowitego materiału językowego przynosi rezultaty nie tylko dla stylistyki, ale i dla historii języka. Np. jaki jest stosunek *Simpliciów* do *Compositów*, czy to w czasowniku, czy rzeczowniku lub przymiotniku. *Simplici* czasownika wyraża czynność samą w sobie, *Compositum* uwypatnia kierunek tej czynności lub bliższe okoliczności z nią się wiążące. Więc przewaga *Compositów* przy czasowniku może wskazywać, że umysł pisarza cechuje dążenie do ścisłości, dokładności. Dr Sm. doszedł do rezultatu, że *Composita* u Eur. górują nieco nad *Simpliciami*.

Dalszą ważną zasługą autora jest zestawienie wszystkich nowych wyrazów Eur. (str. 151). Jest ich wielka liczba, bo 2200 (z *Rezosem*). Ciekawe jest, że rzeczowników nowych wprowadził poeta 541, przymiotników aż 962. Autor otworzył tu pole dla badań, do jakich kategorii treściowych te przymiotniki należą i do dalszych z tego psychologicznych wniosków. (*Aischylos* wprowadził nowych wyrazów ok. 1100, *Sofokles* 1296). Rezultat ten jest dosyć nieoczekiwany, bo przy czytaniu *Eurypidesa* mamy wrażenie, że nowych wyrazów jest u niego stosunkowo mniej niż u poprzedników, zwłaszcza u *Aischylosa*. Zrozumiałe jest, że te nowe wyrazy liczniej występują w partiach chórowych, natomiast nieoczekiwane, że także w późnych tragediach, których język przecież jest prostszy. Wyjaśnienie musi leżeć w tym, że w późnych tragediach poeta wprowadza wyrazy z potocznego języka attyckiego, a nam wydają się one nowymi, bo nie posiadamy prozy attyckiej z czasów przed r. 425. Pożytek zbadania całkowitego materiału językowego widać i w tym, że dawniej niektórzy sądzili, jakoby nowe wyrazy występowały liczniej w dialogu, co zresztą z góry musiało się wydawać wątpliwe. Między nowymi wyrazami jest 585 *hapax legomenów* (z fragmentami i *Rezosem*). — Ciekawe jest dalej zestawienie synonimów poety na wyrażenie różnych pojęć (str. 245), np. rodzice, ojciec i matka, mąż i żona, syn i córka, małżeństwo, — podobnież ulubionych jego wyrazów. Dla historii języka ważne jest zestawienie wyrazów i formułek z języka potocznego oraz wyrażań przysłowiowych (str. 100 i 250). Autor pierwszy zebrał kompletnie doryzmy Eur., co również jest ważne dla historii języka. Zestawia też oczywista homeryzmy poety. Uderzającą cechą stylu Eur. jest według niego oddzielanie atrybutu od rzeczownika (tzw. *hyperbaton*, str. 80).

Nowych rezultatów przynosi więc już pierwsza część książki nie mało a wybraliśmy tylko najważniejsze. Jeżeli nie wszystkie uderzają od razu przy czytaniu książki, pochodzi to stąd, że autor nie wszędzie je dosyć wydobywa na wierzch, że niejedno zostawia do zrobienia czytelnikowi. Dr Sm. lubuje się w zestawieniach tabelarycznych. Ma to swoje dobre strony, bo czytelnik ma w nich zestawiony materiał, z którego może wysnuwać wnioski w różnych kierunkach, może i w takich, które by się nie nasunęły autorowi. Ale ma to i strony ujemne. Obok tabel pożądane było ująć główne rezultaty w słowach. Autorowi było je łatwiej pochwycić niż czytelnikowi. I tu dochodzimy do pewnego istotnego dla książki wniosku. Autora przygniatała obfitość materiału, który zebrał, tak że często musiał poprzestać tylko na jego zestawieniu, inaczej praca jego musiałaby objąć może więcej niż dwa tomy.

Czy można było temu zaradzić? Sądzimy, że tak. Przede wszystkim dobrze było wyłączyć z pracy gramatykę Eur. a więc właściwości jego fonetyczne, fleksyjne, bo te nie stanowią o stylu. A nawet składniowe, choć te dla stylu nie są obojętne. Dalej: cały arkusz zajęła w pracy bibliografia prac o języku i stylu Eur. Ale są to, jak powiedzieliśmy, przeważnie rzeczy podrzędne. Wystarczyło wybrać rzeczy najważniejsze. (Tu jedna uwaga. W tej długiej liście brak najważniejszej pracy o stylu Eur.: Wilamowitza komentarza do Heraklesa). Któż będzie studiował tę długą listę przyczynków dzisiaj? Wystarczyło wymienić nazwiska autorów pominiętych przyczynków w nocie, a wtedy ten, kto by przypadkiem ich potrzebował, znalazłby je w znanych bibliografiach. — Na co się przydadzą dodatki do nieznanego dziś indeksu eur. Heslera z XVIII w. (str. 122)? — Także zestawienie nowych wyrazów w każdej tragedii z osobna nic nie uczy i mogło być pominięte. Pominięcie tych i podobnych rzeczy byłoby autorowi zostawiło dużo czasu na wydobywanie rezultatów z materiału, zestawionego przez niego z nadzwyczajnym nakładem pracy.

Parę słów z kolei o materiale, tworzącym podstawę badań autora. W sprawie autentyczności Rezosa autor zajmuje stanowisko niezdecydowane. Tym, dla których nieautentyczność tej tragedii, różnej całym swym charakterem od wszystkich innych nie tylko Eur., lecz i jego poprzedników, jest pewnikiem, stanowisko to musi się wydać niezrozumiałym. Autor zdania uczonych w tej kwestii zdaje się liczyć, nie ważyć. Dziwne też jest, że nie odczuwał pokusy, przy pomocy swego materiału próbować rozstrzygnąć tę w jego oczach wątpliwą kwestię. Wszak język i styl stanowią tak ważne kryterium nieautentyczności. Ale znajdzie się pewno ktoś, kto przy pomocy materiału dra Sm. postara się rzucić światło na tę kwestię. Przy wysnuwaniu wniosków stylistycznych autor słusznie traktuje Rezosa oddzielnie, ale dlaczego fragmenty tragedii Eur. oddziela od zachowanych w całości sztuk i łączy razem z Rezosem? Skoro mowa o fragmentach, dodać trzeba, że wyd. Nauka nie odpowiada dzisiejszemu stanowisku krytyki filologicznej — jak wiadomo, zbyt pochopnie zmienia on tekst. Wobec tego nie można dziś iść za jego tekstem, lecz trzeba sobie tekst konstituować przy pomocy aparatu krytycznego.

Gdy w nauce pojawi się jakiś nowy kierunek, wywiera sugestie, której ulegają zwłaszcza młodszy badacze. Tej sugestii nie ustrzegł się i autor. Słyszemy u niego ciągle o „p r a w a c h” stylistycznych. Nowe wyrazy są u Eur. częstsze w partiach chórowych niż w dialogu; autor robi z tego „prawo” stylistyczne poety. Rzeczownik jest u poety częstszy od słowa — nowe prawo. (Mimochodem nadmieniamy, że warto było dla porównania rozjeździć się, jak się ten stosunek przedstawia u Homera, jak w prozie). Czytamy dalej o „prawie” powtarzania wyrazów. Zdaniem naszym nie ma indywidualnych praw stylistycznych w zakresie stylu jednego i tego samego pisarza. Są tylko ogólne prawa językowe. Nikt nie stoi pod przymusem częstszego używania np. rzeczownika niż czasownika (o ile to nie leży w naturze samego języka, o czym rozstrzygnie kiedyś stylistyka porównawcza). Można jedynie mówić o upodobaniach, skłonnościach stylistycznych pewnego pisarza. Najlepszy dowód w tym, że pisarz może zmienić zupełnie styl, czego jaskrawym przykładem jest *Dialogus* Tacyty. — Czytając o częstości rze-

czownika pytamy: a jak się ta rzecz ma u prozaika? może to samo jest we wszystkich rodzajach stylu?

Drugim objawem silnego wpływu nowych teorii stylistycznych na autora to magia liczb, której ulega. Widoczna ona jest w wielkiej liczbie tabel statystycznych jego książki. Znaczenie statystyki w badaniach językowych uznane jest oddawna. Wystarczy przejrzeć kilka tomów *Glotty* czy *Idg. Forsch.*, by się o tym przekonać. Ale nie należy się znowu łudzić, że statystyka jest w tej dziedzinie jedynie zbawiającą metodą. *Μέτρον ἀρίστον*. Składnia Wackernagla uczy, jak świetne rezultaty osiągnąć można przez obserwację językową bez zbytniego kultu dla statystyki. Język jest narzędziem zbyt subtelnym, by dał się ująć całkowicie w schematy statystyczne. Jest przecież dużo rzadkich przykładów użycia u każdego pisarza, które nie dadzą się wtłoczyć w ramy reguły, lecz wymagają każdy odrębnego wyjaśnienia. Uczy o tym choćby składnia. A styl jest materią jeszcze więcej indywidualną. Ciągłe słyszymy u autora, że zebrał tyle a tyle objawów. Ale w języku rozstrzyga często nie tyle liczba objawów, ile ich waga. — Jak łudzić może nieraz wiara w liczbę, widać na ustępie o ulubionych wyrazach Eur., Zaliczono do nich także zwykle, codzienne wyrazy: *πλούσιος, στέφανος, τριπλούς*, nawet *πόδς*, dalej: *κιδάρα, τύπτανον, κίρδενος, ἐνδεής* (str. 247). Ależ tych wyrazów używa każdy pisarz!

Dziwić musi wysoce, że nie słyszymy w książce ani słowem o dwóch stylach Eur. (Nawiasem mówiąc, już te dwa różne style obalają doszukiwanie się indywidualnych praw stylistycznych). Właśnie przy pomocy bogatego materiału autora można było wykazać, jak Eur. z chwilą, gdy się zmienił jego pogląd na stosunek herosów do zwykłych ludzi, zmienił odpowiednio i ich język, jak w ostatnim okresie, np. w *Ifig. aul.*, każe herosom wyrażać się językiem, zbliżonym do codziennego, jak tu czerpie z języka potocznego. Wiele swobód w budowie zdań autor objaśnia jako anakoluty i tłumaczy je innymi sposobami, np. dążeniem do urozmaicenia (por. str. 78) zamiast kłaść je na karb świadomego zbliżenia się poety do języka codziennego.

Wracamy jeszcze do takich właściwości stylistycznych Eur. jak prze-waga rzeczowników, aby wyjaśnić bliżej nasze stanowisko. O upodobaniach stylistycznych pewnego pisarza nie można mówić bez porównania jego właściwości z właściwościami innych pisarzy. Autor ogranicza się w całej swej książce do języka samego Eur. Rozumiemy jego stanowisko. Chciał on dać obraz stylu jednego autora, nie zamącając go wciąganiem innych pisarzy. Ale chyba sam musiał nieraz odczuwać, że różne twierdzenia jego wiszą w powietrzu, ponieważ brak im podstawy porównawczej. Nie można mówić o upodobaniach stylistycznych pewnego pisarza, jeżeli się nie posiada *normy*, z którą się porównywa. Należało więc w naszym przypadku zbadać na próbę styl kilku prozaików attyckich V. w., by uzyskać tę normę. Dalszym środkiem było porównanie stylu jego ze stylem Aischylosa i Sofoklesa, o ile na to pozwala dzisiejszy stan nauki. Właściwości Eur. byłyby wtenczas wystąpiły daleko plastyczniej. Brak takiego materiału porównawczego czujemy np. przy rozważaniu tab. 82 n.

Uwagi dotychczasowe dotyczyły metody badań stylistycznych, którą się autor posługuje. Czas przejść do innych rzeczy.

Dla właściwości stylistycznych Eur. bardzo ważną wskazówkę stanowią wyrazy, wyśmiewane przez Arystofanesa, zresztą nieliczne. Te wyrazy należało dokładniej omówić. — Hapax legomena Eur. autor uporządkował alfabetycznie. Więcej by uczyło zestawienie ich według części mowy, może nadto według ich formacji. — Do wyrazów wziętych z języka potocznego zaliczono wiele rzadkich, „poetyckich“. — Między właściwościami stylu Eur. figuruje u autora częste używanie partykuł. Ale to jest właściwość nie jednego pisarza lecz języka greckiego w ogólności. Liczne partykuły znajdujemy zarówno w poezji jak w prozie. Są one świadectwem, do jak wysokiego stopnia kultury doszedł język grecki; stara on się w każdym niemal zdaniu wyrażać za pomocą nich różne odcienie myśli czy połączenia z innymi zdaniami, ton itd. Statystyka negacyj, *ὅτι* i *μήν*, *καί*, *ἄν* (str. 94) nic nie uczy i mogła być pominięta.

σο uznane jest u dra Sm. za archaizm zam. za jonizm. Przy acc. sg. *ἰεῶν*, *Ἀχιλλῆ* pożądanę było krótko zaznaczyć, jak powstał. Acc. treści (*νίκην νικᾶν*) nie jest objawem języka potocznego lecz ogólnogreckim. Przy składni forma zacytowana bez przytoczenia całego zdania lub jego części (np. *ὥστε* z Praet. z *ἄν*) nic nie objaśnia. Autor nie mówi nic o zdaniach przyczynowych, tak ważnych dla racjonalisty Eur. — *ὥστε* w zdaniach skutkowych autor wyprowadza z języka potocznego, a przecież ma je i język literacki. Przy zdaniach warunkowych autor nie uwzględnia różnicy myśli przy *εἰάν* i *εἰ*. Przy wyrazach nowych, wspólnych Eurypidesowi z Arystofanem, autor wprowadzenie ich przypisuje raczej Eurypidesowi. Zdaniem naszym sprawa nie da się rozstrzygnąć ogólnie; każdy przypadek trzeba oceniać dla siebie.

Pozostaje strona formalna książki, łacina. Nie można jej nazwać staranną. Autor nie cofa się przed neologizmami, sporo też u niego polonizmów. Niektóre wyrazy powtarzają się do znudzenia (np. *unice*, *solummodo*, *grave* „ważne“, *auctoritas* „znaczenie“ zam. *momentum*, *qualitas*, *etiam*), nadużywany jest *Coni.*, *Plq. pf.* i *praes.*, *suus* przed rzeczownikiem, *prior* zam. *antecedens* i *prius* zam. *antea*, zwrot *pro* z *abl.*

Rozszerzyliśmy się nad książką dra Sm. głównie dla tego, że stosuje on w niej nowe metody badań stylistycznych, między nimi i takie, które w dalszych badaniach pewno się nie utrzymają. Jest to nieuniknione przy każdej nowości. Rezultatów nowych przyniosła już cz. I. sporo, zebrała też imponujący materiał, który posłuży innym za punkt wyjścia dla dalszych spostrzeżeń i wniosków.

Stylistyka Eur. nastęrcza jeszcze sporo problemów. Wspomnieliśmy już, że poeta posiada dar wzruszania w wysokim stopniu; chyba tylko jednego Szekspira można postawić obok niego. Rzeczą stylistyki jest zbadać, jakimi środkami poeta osiąga ten efekt, więc jakimi wyrazami i ich zestawieniami, jakich używa do tego figur. Dla Aischylosa dał tu piękny początek prof. Kumaniecki. Pociągające jest, że w tej nowej dziedzinie badań zaraz w ich początkach zaznaczyli się dwaj młodszy badacze polscy. Może znajdzie się u nas ktoś, kto zajmie się stylem Sofoklesa; w takim razie zbadać styl tragedii będzie zastęga filologii polskiej.

Ludwik Ćwikliński, Zagadnienia Tukidydesowe. Lwów, 1937, odbitka z Kwart. Hist. R. LI, r. 1—2, str. 11.

Wprawdzie już S. Witkowski w „Historiografii greckiej“ i T. Sinko w „Literaturze greckiej“ dali krytyczny przegląd kwestii Tucydidesowej, stwierdzając podstawowe znaczenie dysertacji berlińskiej L. Ćwiklińskiego (Quaest. de tempore, quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit, 1873) i jego artykułu w „Hermesie“ XII (1877: Über die Entstehungsweise des zweiten Theiles der Thukydideischen Geschichte), ale specjalny urok ma opowieść o losach hipotezy Ćwiklińskiego (że część I tj. ks. 1—4, napisana tuż po pokoju Nikiasza, uległa przeróbkom, gdy historyk, napisawszy osobno, jako samodzielną całość, historię wyprawy sycylijskiej, połączył ją z częścią I już ze stanowiska ostatecznej przegranej Aten w r. 404), napisana przez samego autora, który z zadowoleniem stwierdza, że zarzuty unilarystów (a więc przeciwników jego hipotezy) z biegiem lat coraz bardziej słabły, a prace Wilamowitza, E. Schwartza, Pohlenza, Schaderwaldta przyniosły tyle argumentów za jego hipotezą, że dziś obowiązuje ona wszystkich filologów. Rzadki to wypadek w dziejach naszej nauki, by jakaś hipoteza wytrzymała próbę dwóch pokoleń (zwykle już drugie pokolenie „antykwiżuje“ pomysły poprzedniego; dlatego podręczniki żyją najdłużej 30 lat..), a rzadszy jeszcze, by ostateczne zwycięstwo pewnej hipotezy mógł sam autor oznajmić trzeciemu pokoleniu. Ponieważ tu idzie o podstawową hipotezę, dotyczącą dzieła największego historyka greckiego i jednego z największych historyków w ogóle, trafnie autor wybrał ją za przedmiot swego przyczynka do jubileuszowego rocznika „Kwartalnika Historycznego“, organu Tow. Historycznego, w którego posiedzeniu inauguracyjnym przed 50 laty brał udział.

T. SINKO

Vladimirus Gordziejew, Ludi scaenici et circenses quid in rebus publicis antiquorum valuerint. Warszawa 1936, wydawnictwa Wyd. hum. Uniw. J. Piłsudskiego, str. 113 lex. 8°.

Warszawska dysertacja doktorska z r. 1935 na temat, zaproponowany przez prof. Przychockiego, opracowany także pod okiem prof. Zielińskiego, jest pierwszą próbą przedstawienia na przestrzeni przeszło tysiąca lat (od V w. przed Chr. do VI po Chr.) stosunku greckiego i rzymskiego teatru do zagadnień ówczesnej polityki aktualnej i reakcji publiczności teatralnej i cyrkowej, zwłaszcza w Rzymie i Bizancjum, na słowa, padające ze sceny lub tylko na obecność w teatrze i cyrku miłych czy niemiłych osób — odczyt prof. Zielińskiego o refleksach historii politycznej w tragedii greckiej (Ire-sione I) i prof. Przychockiego o publiczności w teatrze rzymskim, to jakby dwa ogniska elipsy, zakreślonej przez nadzwyczaj staranne (bibliografia obejmuje 216 pozycji) i nieraz oryginalne badania autora. Samodzielność jego widać już w powiązaniu cenzury Frynichowego „Zdobycia Miletu“ z współczesną polityką Milejadesa i Temistoklesa; ostrożność w ograniczeniu tendencji i aluzji politycznych w tragediach Eschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa; powściągliwość (czasami nadmierna) w określeniu aktualności politycznej starej komedii attyckiej.

W tej połowie pracy, odnoszącej się do stosunków ateńskich, dużo miejsca zajmuje referowanie cudzych sądów, zbijanie ich lub modyfikowanie.

Swobodniej porusza się autor w dość zaniedbanym teatrze rzymskim, wyjaśnia trafnie nie tyle opozycyjność polityczną, ile „urągliwość“ Newiusza, przedstawia po raz pierwszy dokładnie polityczne demonstracje teatralne za czasów Cyncerona (i przez niego zanotowane) i zbiera starannie echa podobnych demonstracji, już głównie cyrkowych, z czasów cesarstwa rzymskiego. W znanej przygodzie mimografa Laberiusza z Cezarem można było, jak mi się zdaje, podkreślić nie tyle „surowość zemsty“ (*acerbissime ultus est*) Cezara, ile jej złośliwość, dającą się streścić w takich słowach: „Ty, Laberiuszu, wkładasz w usta osób, występujących w twoich mimach, zdania, które lud oklaskuje, jako zwrócone przeciw mnie. Zbierajże osobiście te oklaski, występując sam w roli osoby, która mi złorzeczy“. Zmuszenie do wstąpienia między aktorów było oczywiście *deminutio capitis*, ale ponieważ Cezar nie cenzurował tekstu, złośliwość jego była — wielkopańska.

Od demonstracji politycznych w teatrze i cyrku za cesarstwa znalazł autor przejście do demonstracji i rewolucyj stronnictw cyrkowych w Bizancjum już w rozprawie „Zur Entstehung und Organisation der Zirkusparteien in Rom“ (Charisteria Przychodzki, 1934); teraz krytycznie omówił zebrane przez siebie doniesienia, wyrażając przypuszczenie, że do spotęgowania politycznych namiętności stronnictw cyrkowych przyczynił się wpływ dostojników kościelnych, posługujących się także tą bronią opozycyjną. Jednak powołanie się na G. Krügera Monofizytów i Theopaschitów nie wystarcza na poparcie tej, zdaje się, słusznej tezy; trzeba było przypomnieć „rozteologizowanie“ tłumów za Konstantyna W. w myśl wywodów np. Ferrera w „Nouvelle histoire romaine“ w związku z arianizmem i tych samych heretyków i ich przeciwników, popieranych lub zwalczanych przez cesarzy, umieścić w cyrku, a wiele rozruchów znalazłoby wyjaśnienie.

Ogromnie sumienna, metodyczna i samodzielna dysertacja dra Górdziejewa, znanego także z bystrej analizy źródeł teatralnych Juliusa Polluksa, każe nam powitać w nim nowego, bystrego i pracowitego pracownika na niwie filologii klasycznej.

T. SINKO

Bronislaus Biliński, De Catone Sili in Italiae descriptione (Pun. VIII 356—616) uno solo fonte. Leopoli Polonorum 1937, pp. 62, 4°. Acta Semin. Philol. II Univ. Ioannes-Casimirianae Leopoliensis curante Georgio Kowalski, fasc. 2.

W ósmej księdze *Punica* (356—616) umieścił Siliusz katalog ludów włoskich, biorących po stronie rzymskiej udział w bitwie pod Kannami. Za źródło tego katalogu uważał A. Klotz (RE, Silius) opis Italii, rozszerzony z Wergiliusza, zwłaszcza z jego katalogu Aen. VII, B. Rehm (Philol. Supplbd. 24, 2, 1932) Warrona i Hygina; H. Blass (w r. 1874) i H. Philipp (RE IX) domyślali się jako źródła Katonowych *Origines*, ale domysłu swego nie poparli wystarczającymi dowodami. Uczynił to dopiero uczeń prof. J. Kowalskiego we wzorowej, poprawną łaciną napisanej dysertacji doktorskiej, której dyspozycję (uwidocznioną także w tytułach sześciu rozdziałów pracy) tak sobie zakreslił: Po krótkim zarysie schematu periegetycznego, wspólnego obu autorom (przy czym tylko opis Gallii Przedalpejskiej ze specjalnych względów z początku opisu Katonowego przeszedł u Siliusza na koniec), wykazuje, że

Siliusów obraz Italii (miasta) odpowiada czasem drugiej wojny punickiej i Katona, a także szczegóły o właściwościach ludów i ziemi (wraz z... cudownościami) u Siliusa pochodzą tylko z Katona. To jest treść pierwszej części, rozszerzonej w uwadze od str. 14—18 ekskursem o rodzajach broni i uzbrojenia, opisanych u Siliusa według Katona. W części drugiej zajmuje się autor grecką erudycją Katona (a z niego Siliusa) w chorografii, dalej szczegółami, przytoczonymi jedynie przez Siliusa (z Katona), wreszcie szczegółami, wprowadzonymi do Italii Katonowej przez Siliusa z osobistego doświadczenia, a nie, jak twierdził Rehm, z Hygina.

Zważywszy, że to jedyne, jak niezbicie wykazał autor, źródło opisu Italii Siliusa, *Origines* Katona, zachowało się tylko fragmentarycznie i że dla poparcia tych fragmentów i obrony ich przed różnymi hipotezami trzeba było użyć dużej erudycji geograficzno-historycznej, musimy wysoko cenić tak naukowe przygotowanie autora, jak jego metodę, wzorowaną na analizie katalogów w *Quaestiones hydrographicae* jego mistrza, którego pieczę wyczuwa się nawet w takich drobiazgach, jak paralela z książki francuskiej o Baskach z r. 1936 (str. 18, uw. 2).

Aprobowując w całej pełni treść dysertacji i jej metodę, chciałbym zwrócić uwagę na parę drobiazków zewnętrznych: Czterostronowy (petitem) ekskurs o broni można było zamiast w uwadze pomieścić w tekście, jako nowy szczegół w charakterystyce ludów italskich. — Poprzedników, których twierdzenia uważa się za błędne, wystarczy zbierać argumentami, a nie sztydzić z nich, jak autor z Rehma, str. 53, uw. 2: „Quem (Rehmium) tantopere indolis Catonis *Originum* ignarum esse miror atque doleo“; str. 56: „Ita ne Silius (an potius Rehmium dicam) Vertumni induit speciem et elus — traicit alterno qui leve pondus equo“. — Ponieważ o Siliusie pisał K. Morawski w *Hist. lit. rzym.*, a o studiach greckich Katona prof. L. Sternbach (w *Sprawozd. z posiedzeń Wydz. filol. PAU*), należało stworzyć w odpowiednich miejscach sposobność wymienienia ich *honoris causa*. Dysertacje łacińskie pisze się na eksport (bo kto je u nas czyta?), więc wypada przypominać, gdzie się da, tradycje filologów polskich. — Wreszcie nazwiska barbarzyńskie (nowożytnie) na -r latynizuje się zwykle końcówką -us, nie -ius. Autor odmienia: *Peterii* (od Peter), *Peterio*, *Bauerio* (od Bauer), *Schachtermeyrium*, *Forstnerii*, gdy inni wolą np. Mueller'a nazywać Muellerus i odpowiednio deklinować.

T. SINKO

Die Bremer Papyri von Ulrich Wileken. (Aus den Abhdl. der preuss. Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1936, Phil. Hist. Klasse. Nr 2). Berlin 1936. Str. 178. 1 tablica.

Leży przed nami nowa cenna publikacja papirusowa, która ponownie stwierdza swoiste cechy papirologii. A zalem i tu fakty historyczne w wielkim stylu — to rari nantes a za to mnóstwo nowych szczegółów i szczegółików różnej natury, naświetlających je, obracających się koło nich, wpływających z nich, logicznie się z nimi wiążących.

W naszym zbiorze faktem dominującym jest wojna żydowska z lat 115—117 p. C. Wprost wierzyć się nie chce, że potężne państwo rzymskie za Trajana (co prawda zaabsorbowane wojną z Partami) tak dalece nie mogło

sobie dać rady z tą ruchawką i tak bardzo odczuło jej następstwa. Nie do uwierzenia, ile zjawisk natury gospodarczej w związku z nią wynikło!

Tuż po tamtym fakcie lwia część aktów poświęcona jest, jak zwykle, faktom natury gospodarczej a więc nieodłącznej od Egiptu sprawie wylewów Nilu, w następstwie tego nowej klasyfikacji gruntów i temu, co za tem idzie, wzmożonej działalności władz skarbowych.

Jak zwykle, obok zjawisk dominujących występuje cały szereg zjawisk wprawdzie mniejszej wagi ale dla nas nie mniej ciekawych jako to: objawy synkretyzmu religijnego, objawy mieszania się ras, interesujące dane z dziedziny bankowości, z dziedziny topografii, z dziedziny epistolografii, wreszcie z dziedziny paleografii.

Jak zwykle też niestety, wiele jest papirusów mniej lub więcej zdefektowanych; jeżeli mimo to treść ich jest prawie zupełnie jasna i logiczna — to tylko dzięki bystrej intuicji wydawcy, który ma przedziwny dar trafnego i przekonywującego rekonstruowania zarówno zepsutych miejsc jak i treści zaginionych ustępów. Oczywiście rzecz, że wydawca — jak już na to nieraz zwracałem uwagę — ze zwykłą sobie skromnością zaopatruje swoje hipotezy charakterystycznym dodatkiem: „Doch ich lasse die Frage offen“...

Papirusy bremeńskie należą do większego zakupu, dokonanego w Egipcie w roku 1902 i podzielonego następnie między Bremę i Gissen. Część bremeńską przydzielono z nielicznymi wyjątkami bremeńskiej bibliotece miejskiej (dziś bibliotece państwowej). Inne teksty z tego odkrycia znalazły się we Florencji, Aleksandrii, Lipsku, Manchesterze i w Michigan. Florenckie teksty opublikowali: Vitelli i Medea Norsa a gisseńskie: Kornemann i Paweł Meyer.

Już w roku 1905 dyrekcja biblioteki bremeńskiej przesłała Wilckenowi cały swój zbiór do opublikowania; i istotnie jeszcze przed pojawieniem się publikacji gisseńskiej wydał on kilka tekstów ze zbioru bremeńskiego. Ale z powodu nawału zajęć dalsza praca wydawnicza uległa odroczeniu na lat 20. „Nachdem ich mir nun aber bewusst geworden war“ — pisze wydawca w przedmowie¹⁾ — „dass ich allmählich in ein Alter gekommen bin, in dem es Zeit wird, seine Schulden zu bezahlen, habe ich mich entschlossen, meine sonstigen Arbeiten zu unterbrechen, um endlich die Edition der Bremer Texte zu machen, und habe im September 1935 etwa zwei Wochen lang in Bremen an den Papyri gearbeitet“.

Specjalne znaczenie naszej grupy tekstów polega na tym, że prawie wszystkie należą do tego samego czasu tj. do ostatnich lat Trajana i 3 pierwszych lat Hadriana, a nadto na tym, że przeważnie grupują się dokoła jednej osobistości tj. Apolloniosa, który od roku 113/14 do 120 p. C. był strategiem górno-egipskiego powiatu *Ἀπολλωνιοπολίτης Παταχουίτης*. Metropolią nowego powiatu stała się miejscowość Heptakomia tj. osada powstała przez złączenie 7 wsi. Z tekstu pod l. 23 wynika, że za Trajana było to miasteczko o 1273 domach. Z tegoż tekstu wynika, że silnym był tu żywioł egipski; mimo to — jak stwierdza Giss. 3 — było tu greckie gimnazjum. Wilcken przypuszczał zrazu, że ta Heptakomia była miejscem odkrycia papirusów bremeńskich i gisseńskich; Kornemann jednak zwrócił uwagę na to, że — jak to wynika z papirusów gisseńskich — Apolloniosa łączyły stosunki także z powiatem

¹⁾ Str. 7.

hermopolitańskim, w którym miał dobra; jest więc rzeczą możliwą, że jedne i drugie papirusy odkryto w powiecie hermopolitańskim. Do tego zdania przyłączył się Wilcken.

W listach prywatnych naszego zbioru wielką rolę odgrywa żona Apolloniosa, Alina i matka Eudajmonis. Ojcem Apolloniosa był — jak stwierdził Kornemann w Giss. 14,3 — *Ἡρακλῆς Ἀπολλωνίου*, dziadkiem — Apollonios a tego ojcem — Herakles. Jest to więc rodzina od 5 pokoleń osiadła w Hermopolis.

Na podstawie listów pisanych przez członków tej rodziny odnosi się wrażenie, że była to wykształcona grecka rodzina, za czym zresztą przemawia stanowisko Apolloniosa. To, że w rodzinie trafiają się i egipskie imiona, to jest zgodne z ówczesnym procesem mieszania się ludów i ich kultur. Także koło przyjaciół oraz personal Apolloniosa są greckie. Listy zaś pod l. 5, 6 i 10 wskazują na serdeczne stosunki z Rzymianami wybitnymi.

Dla dziejów rzymskich jest ta grupa papirusów interesująca z tego względu, że kilkakrotnie spotykamy się tu z wyraźnymi aluzjami do wojny żydowskiej, która rozgrywała się właśnie w okresie sprawowania godności stratega przez Apolloniosa.

Żydzi, którzy dawniej byli najbardziej lojalnymi poddanymi cesarzy, po zburzeniu Jerozolimy zapalali do nich nienawiścią i zemstą, a w związku z silnie wówczas występującymi myślami o Mesjaszu, zaczęła nurtować myśl o oderwaniu się od państwa rzymskiego i o stworzeniu narodowego państwa żydowskiego. Gdy tedy Trajan ruszył na Partów, skutkiem czego siły rzymskie w Egipcie uległy redukcji, uznano tę chwilę za najlepszą sposobność do wzniecenia powstania. Podnieśli się tedy Żydzi z Egiptu, Cyrenajki i Cypru. Wedle relacji Euzebiusza (Hist. Kość. IV 2, 1) potwierdzonej przez papirusy, powstanie w Egipcie i Cyrenajce wybuchło w roku 115 a w 116 przerodziło się w regularną wojnę. Zrazu zmusili Żydzi swoich przeciwników do odwrotu w kierunku Aleksandrii; tu jednak nastąpiła krwawa rzeź wśród Żydów aleksandryjskich, skutkiem czego ci nie mogli pomóc swoim na Cyrenajce. Wtedy ci ostatni pod wodzą narodowego „króla“ Lukuasa wtargnęli do Egiptu, gdzie połączyli się z nimi Żydzi tutejsi. Wtedy Trajan wysłał tam Marcjusza Turbona z nowymi siłami i z flotą. Ostatecznie po licznych walkach i po upływie dłuższego czasu nastąpił spokój w połowie roku 117.

Do tego ogólnego zarysu przebiegu wojny papirusy z Heptakomii wniosły kilka interesujących szczegółów. I tak pap. brem. 1 stwierdza, iż rząd rzymski w krytycznym położeniu powołał wtedy pod broń egipską ludność wiejską.

Dalsze fakty przyniosły papirusy z Gissen. I tak Giss. 27 donosi o zwycięstwie nad Żydami na północy, przy czym — rzecz charakterystyczna — Apollonios, lubo jest urzędnikiem cywilnym, współdziałał wtedy militarnie, co znowu tłumaczy się bardzo krytycznym położeniem.

Giss. 47 wspomina o zakupnie broni przez Apolloniosa. Na psychiczną depresję wywołaną wojną, wskazuje ta okoliczność, że Apollonios wkrótce po zakończeniu wojny wnosi prośbę o urlop. (Giss. 41.) Dodajmy do tego pełen trwogi list Eudajmonidy (Giss. 24); jej wyrażenie, że nieprzyjaciele mogą jej syna „upiec“ już Kornemann odnosił do okrucieństw tej wojny. Można by je zestawić z ustępem Diona Cassiusa 68, 32, gdzie Żydzi są pomawiani o kani-

balizm. Nasz pap. wprowadzie tego nie stwierdza; niemniej może dowodzić, że ludność ich o to posadzała.

Nr 1. Komunikat z wojny żydowskiej. Gdy ten papirus wydał Wilcken po raz pierwszy w roku 1909, był to pierwszy dokument, który dotyczył tej wojny. Dziś mimo pomnożenia się dokumentów nie stracił on swej osobliwej wartości. Odsłania on nam b. drastycznie krytyczność położenia rządu rzymskiego, skoro tenże decyduje się na powołanie pod broń nawet egipskiej ludności. W drugiej części wspomina niniejszy pap. o nadciąganiu II legionu rzymskiego, który jest już w Memfis. Dotąd myślano, że to ten legion, którym dowodził Turbo; obecnie uważa W. za możliwe wstawienie koniektury *Povtillov*²⁾ tj. nazwiska ówczesnego prefekta Egiptu, co jednak rodzi nowe problemy. Mianowicie przyjmuje W., że nasz pap. to fragment, który poprzedzała jedna kolumna i po którym jeszcze jedna następowała. To sprawozdanie miało — zdaniem W. — formę listu. Ale kto jest piszącym a kto adresatem? W pierwszym wydaniu tego tekstu (Abhdl. der sächs. Ges. der Wiss. XXVII) uważał W. za możliwe, że autorem tego aktu był strateg Apollonios. Paweł Meyer jednak na podstawie pap. uznał za rzecz prawdopodobniejszą, że nie Ap. jest jego autorem lecz jakiś mieszkaniec powiatu hermopolitańskiego, który strategowi składa sprawozdanie o wypadkach. Do tego zdania przyłącza się obecnie Wilcken.

Nr 2. Pismo epistratega Tebaidy w sprawie tzw. *ἐπισκευή*. Wydając ten tekst w swej „Chrestomatii“ pod l. 238 przyjął Wilcken jako jego autora stratega Ap.; tymczasem Oertel na podstawie liczby mnogiej słów: *ἀπ' ἁλλων νομῶν* i *βασιλικοὶ γραμματεῖς* wyciągnął słuszny wniosek, że piszącym może być tylko epistrateg mający pod swą władzą szereg powiatów. Adresatami więc będą strategowie z Tebaidy a więc i nasz Apollonios. Z tego więc tekstu dowiadujemy się, że epistrateg był tym, który spośród kandydatów do liturgii wybierał tzw. *ἐπισκέπται* mających za zadanie badanie wydajności gruntów w następstwie wylewów Nilu a to w interesie rewizji stawek podatkowych i ewidencji katastru. Uwagę zwraca specjalna troska epistratega o krajowców. (*Περισὸν ἥρῳμαι διεξωδέστερον ὅμειν γράφειν, ὅπως μὴ βαρυνθῶσιν ἢ παρὰρῳγθῶσιν οἱ ἐγχώριοι ἢ συκοφαντηθῶσιν, ὅταν ἐπισκέπταις γένωνται*).

Nr 4. Petycja Apolloniosa do prefekta Lupusa. Próba wyjaśnienia tego listu nastrożyła wiele trudności. Jedno wydaje się jasnym, że chodzi tu o proces spadkowy, który się rozegrał w Hermopolis w rodzinie Ap. To, że Ap. zwraca się w tej sprawie do prefekta, nasuwa myśl, iż on sam wraz z matką jest uwikłany w ten proces. Może w związku z tym pozostaje Flor. III 332, gdzie matka stratega uskarża się przed synem na swego brata Diskasa, który już raz postawił Apolloniosa przed sądem; obawia się, że ona także będzie miała z sądem do czynienia.

I rzeczywiście był ongiś w tej rodzinie proces spadkowy, w którym Diskas wystąpił przeciw Eudajmonidzie i Apolloniosowi. Taki proces mógł zaistnieć, gdy zmarł mąż Eudajmonidy a ojciec Apolloniosa: Herakles, przeżywszy lat przeszło 80. Wtedy Diskas i inni członkowie rodziny mogli wystąpić jako spadkobiercy drugorzędni.

Nr 5. List polecający ze strony Faberiusa Mundusa. O ile treść listu jest

²⁾ Zawdzięcza to wydawca użyciu specjalnej lupy (Leuchtlupe).

dla nas obojętna, o tyle specjalnie interesujący jest on ze względów paleograficznych, jako doskonały wzór pisma kancelaryjnego urzędnika rzymskiego, oraz ze względu na podpis, wprawdzie grecki ale wykazujący tzw. ductus łaciński, co się tłumaczy tym, że jako Rzymianin dużo więcej pisał po łacinie aniżeli po grecku.

W tymże pap. spotykamy się z ciekawym superlatywem: ἀγαθώτατος co do tego por. dysertację Waltera Dölstädta pt. Griech. Papyrusprivatbriefe in gebildeter Sprache aus den ersten 4 Jahrhunderten nach Chr. Nasz pap. jest także, zdaje się, pierwszym, w którym zachodzi zwrot: συνίστημι σοι = polecam ci.

Wreszcie we w. 8 czytamy ciekawy latynizm: διδόναι ἐργασίας = operam dare.

Nr 6. List epistratega Fl. Filoksenosa. Dla zajmujących się epistolografią interesującym będzie szczegół, że Rzymianie w końcowej formule pozdrowienia używają słowa βόδλοναι zam. εὖχομαι.

Nr 7. List polecający Demetrios. W w. 8/9 Demetrios jest określony jako były strateg powiatu arsinoickiego i innych. Ponieważ o połączeniu powiatu arsinoickiego z innymi sąsiednimi pod władzą jednego stratega nie może być mowy, przeto tylko to jest możliwe, że Demetrios po kolei piastował strategię co najmniej w 3 różnych powiatach, co jest wiadomością rewelacyjną. Dotąd bowiem znany był tylko jeden taki wypadek, który cytuje Oertel w swojej „Liturgii“ str. 295.

Nr 12. List Hermajosa do Apolloniosa. Hermajos jest jakimś technikiem, który ma do czynienia z pomiarami kanałów i pól w interesie tzw. ἐπισκοπεύς. I następny list pod l. 13 pisany jest w interesie tzw. ἐπισκοπεύς czyli skarbowej kontroli gruntów.

Nr 14. W liście tym Hermajos przesyła Apolloniosowi sprawozdanie z prac wykonanych we wsiach: Poīs i Terythis leżących na płn. od powiatu apollonopolitańskiego. Autor listu mówi o zamierzonym ulepszeniu kanału, o pracy nad nową służą, o trudnościach, które miał przy werbowaniu robotników.

Nr 15. List architekta Herodesa do Apolloniosa. Herodesa poznaliśmy już w Giss. 67. I tam i tu donosi on strategowi o postępach pracy przy budowie domu, który stawia dla siebie Apollonios w powiecie hermopolitańskim. A zatem Hermajos pozostawał w prywatnej służbie u Apolloniosa i podlegał jego plenipotentowi Heraklejosowi.

Ten bremeński pap. naprowadził Wilckena na to, że pap. Ryl. II 233 odnosi się do tej samej budowy. Za tym przemawiają zgodności zarówno rzeczowe jak stylistyczne. Że dom ten budowano nie w Hermopolis lecz w jakimś majątku Apolloniosa — to stwierdził już Giss 20. Ten szczegół potwierdza Ryl. II 233.

W drugiej części listu prosi Herodes Apolloniosa o pozwolenie, by przerwę w robotach, wywołaną śmiercią córki Heraklejos, mógł wyzyskać na odwiedzenie brata w Aleksandrii. Znamionną jest aluzja do zniszczenia kraju, co pozostaje w związku z wojną żydowską. Dużo tu interesujących szczegółów dotyczących wyglądu domu ówczesnego.

Ze względu na mieszanie się religij w tym czasie, jest rzeczą interesującą.

że Herodes, który obraca się w kołach elity greckiej, bierze udział w prastarej czysto egipskiej uroczystości nocnej ku czci Izydy.

Nr 18. List Apolloniosa w sprawie definitywnego załatwienia sprawy spornej rozstrzygniętej w zasadzie na tzw. *conventus*. Interes specjalny przedstawia ten pap. z tego względu, że bezpośrednio stwierdza udział stratego w tzw. *konwentach*. W tej sprawie por. art. Wilkena w *Archiv IV* str. 414, który stwierdził, że udział stratego w konwencie był wymagany, ale dowodu na to dotąd nie było. Dopiero nasz papirus stwierdza nie tylko że Ap. wziął udział w konwencie ale i to, że jego bezpośredni szef, epistrateg Tebaidy, osobiście zlecił mu definitywnie załatwić przedłożony spór po powrocie do powiatu, tzn. przeprowadzić wykonanie wyroku zapadłego na konwencie.

Nr 19. List osoby nieznaney do Apolloniosa. Ten list jest jednym z przykładów, że w epoce rz. preskrypt ma nową formę, w której piszący odrazu przemawia do adresata, natomiast nazwiska nadawcy brak. Piszę o tym Ziemann: *De epistularum graecarum formulis sollemnibus*. 1909. O nazwisku więc dowiadywał się adresat od doręczyciela. Według Ziemanna a także Döllstäda tą formą preskryptu posługiwali się chętnie ludzie niewykształceni. Specjalnie nasz list przemawiałby przeciw temu.

Nr 21. List Germanosa do Apolloniosa. Jak dalece ludzie interesują się podówczas każdym wysyłanym listem — o tem świadczą dopiski pochodzące od 3 różnych rąk poza autorem listu. W w. 8 zachodzi nieznaný dotąd wyraz: *ἀποφύγε*.

Nr 22. List Demetriosa do Apolloniosa. Tu donosi Apolloniosowi piszący o zakupie uczynionym dla niego i prosi o dalsze zlecenia zakupów. Przypomina ten list znany nam już list Giss. 47, gdzie czytamy o zakupach dla Apolloniosa poczynionych w bazarze w Koptos. I tu i tam kupujący jest dumny z tego, że zdołał coś wytargować u kupca, w szczególności, że tu handlarz na 32 drachm opuścił mu 2.

Nr 23. Raport pisarza miejskiego w sprawie służby bezpieczeństwa w Heptakomii. Ten akt jest przeznaczony dla Ap. jako szefa policji powiatu. Są tu wymienieni ludzie przeznaczeni do służby bezpieczeństwa w metropolii. Dowiadujemy się z tego aktu, że metropolia składała się z 10 rewirów domów, obejmujących każdy mniej więcej po 123—132 domów. W naszym tekście rewiry te są rewirami policyjnymi, wedle których zorganizowana jest służba bezpieczeństwa. W każdym rewirze jest jeden określony jako *ἀρχων* oraz dwaj z klasy tzw. *ἐβορῆται* jemu do pomocy. Są to funkcjonariusze liturgiczni. Podobnie jak Oxy I 43 informuje nas o topografii miasta Oxyrhynchus, tak naszemu tekstowi zawdzięczamy wszystko, co wiemy o rozmiarach i budowlach Heptakomii. Liczba 1273 domów wskazuje, że Heptakomia była miastem małym nie tylko w porównaniu z Hermopolis, gdzie wedle W. było domów 4200 ale i z takim Thmuis w Delcie nilowej, gdzie można się doliczyć 3560 domów. Z budynków publicznych wymienia tekst łaźienki kobiece i kilka świątyń. Poświadczony mamy kult Izydy, Hermesa i Sarapisa. Historycznie jednak najważniejszą wiadomością jest ta, że Apollo i Afrodyta są określani jako główne bóstwa miasta i doznają czci we wspólnej świątyni. Tu odzwierciedlają się dzieje tego powiatu, ile że dawna bogini powiatu Afro-

dyta (Hathor) jest złączona w kulcie z nowym bogiem powiatu, Apollinem (= Horosem).

O ile chodzi o skład ludności, uderza mnogość elementu egipskiego. Np. wśród tzw. *διογενες* tylko jeden ma nazwisko czysto greckie, dwaj inni mieszane nazwiska grecko-egipskie a wszyscy inni — czysto egipskie.

Wszyscy *εὖσχημονες* (dobrze sytuowani) są Egipcjanami, co jest charakterystyczne dla gospodarczego położenia ludności. Także właściciele domów — z jednym tylko wyjątkiem — są wszyscy Egipcjanami.

Nr 24. Raport pisarza gminnego z Ibion do Apolloniosa. Pisarz gminny Fatres, podaje tu dane dotyczące wartości 2 gruntów, co należało do jego zadań. W. domyśla się, że chodzi tu o grunta, które skutkiem kupna przeszły w inne ręce. Tu spotykamy się z technicznym terminem: *συνατοιμός*; jest to akt urzędowy, który polega na tym, iż po przejściu jakiegoś obiektu w inne ręce uwidocznia się to przeniesienie prawa własności na osobę nabywcę w katastrze.

Nr 26. Petycja starszyny wiejskiej z Ibion. Doniosłość tego tekstu tkwi w nowych danych dotyczących zadań i atrybucji policyjnych, należących do tzw. *προεβότεροι τῆς κόμης*, kolegium stworzonego dopiero w epoce cesarstwa. Tu dowiadujemy się: 1. że mają oni pilnować domów tych osób, które dostały się do więzienia za zamordowanie funkcjonariusza z tytułem: *εἰρηνοφύλαξ*; 2. że teraz nie mogą tego wykonywać, ponieważ większa ich część musiała wyruszyć z innym funkcjonariuszem do powiatów południowych celem przesłuchania 2 osób. Proszą tedy stratega o przysłanie pomocy. Powyższe wiadomości wybiegają daleko poza to, co o policyjnych funkcjach przebyterów wiedzieliśmy dotąd na podstawie Oertla Lit. 147, i co przeczy określeniu ich przez Hohlweina jako „une police irrégulière“.

Nr 29. Zaginione zakończenie pap. Ryl. II 82. Treść pap. wskazuje, że w jego zaginionej górnej części była mowa o jakiejś przysiędze 7 osób. Miłą niespodzianką było, gdy się W. przekonał, że nazwiska wszystkich osób, które tę przysięgę podpisały, znajdują się także w Ryl. II 82. pochodzącym z powiatu apollonopolitańskiego. Mianowicie w pap. Ryl. 82 11 tzw. epimeletów zapewnia pod przysięgą, że na ich obszarze tylko 55 arur nie zalała woda nilowa i że wobec tego postarają się o sztuczne nawodnienie. Czysty przypadek zdarzył, że fragment bremeński dokładnie wchodzi w luki uszkodzonego pap. Ryl., wobec czego mamy tu najprawdopodobniej sam koniec pap. Ryl. 82.

Nr 32. Lista cenzusowa dla aktu oszacowania z roku 117/18. Papirusy: 32—34 należą do wielkiej zachowanej grupy list szacunkowych, tzw. *κατ' οὐκταν ἀπογραφαι*, które w epoce rz. należało przedkładać co lat 14. Nasze wszystkie 3 dokumenty odnoszą się do cenzusu z 2-go roku panowania Hadriana. Pochodzą ze wsi *Tarvaldis* podobnie jak Giss. 43 i 44. Fachowy wstęp do gisseńskich opracował Paweł Meyer. Do owych uwag dorzuca W. te, które mu się nasunęły z racji wydania pap. PSI XI. 1183. Mianowicie wyraża przypuszczenie, że ten ostatni pap. jest wogóle pierwszym przykładem specjalnych zeznań szacunkowych (*professiones*) dla roku 47/8 tych, które mieszkający w Egipcie obywatele rzymscy mieli przedkładać. Stąd to tzw. *κατ' οὐκταν ἀπογραφαι* obowiązywały tylko nie-obywateli rz. a więc Greków i Egipcjan. Z różnic, które między nimi zachodzą, najważniejszą jest ta, że Rzymianie — zgodnie z formą *censualis* u Ulpiana — mają sami szacować wartość swego domu, czego w tzw. *ἀπογραφαι* nie spotykamy.

Jak się to zdarza często, Nr 32 i 33 pozwalają nam na głębszy wgląd w życie rodzinne deklaranta. Jeżeli więc ten wymienia jako najstarszego syna niejakiego *Ἀρβῶς* z matki *Ταπει* a potem 2 synów z innej matki i ta druga matka występuje w w. 19 jako pierwsza na liście mieszkańców domu, to widać z tego, że żyje już z drugą żoną. A lubo deklarant ma lat 65, to jednak drugi raz ożenił się niedawno, skoro drugi syn z drugiej żony ma dopiero 2 lata. Dwie córki, jedna lat przeszło 20, druga 16, pochodzą chyba z pierwszego małżeństwa. Wymieniona na końcu *Σεργῶς* jest jego synową, żoną syna najstarszego. Młoda para zamieszkała — jak to wówczas bywało — w domu rodziców.

W. 31 stwierdza charakterystyczny szczegół, że deklarant, jeżeli nie umie po grecku, jeszcze w ó w c z a s może się podpisać demotycznie.

Nr 33. Deklaracja cenzusowa na rok 117/18. I ten akt pozwala na wgląd w życie rodzinne deklaranta, który wtedy ma lat 59. Jako mężczyzn-mieszkańców domu wymienia on 2 synów, obu imieniem Pachumis, z których jeden ma lat 29, drugi dopiero 1 rok. Pochodzą oni z różnych matek. Ze zdziwieniem widzimy na czele deklaracji imię pierwszej żony, która liczy lat 53. A zatem drugie małżeństwo doszło do skutku drogą rozwodu. Równocześnie zaś czytamy, że pierwsza jego żona jest obecnie żoną Miysisa; wyszła tedy zamąż po raz drugi, a mimo to mieszka w domu męża pierwszego. Równocześnie zaś nie znajdujemy tego Miysisa w liście mężczyzn. Z tego by wynikało, że Miysis jest już nieboszczykiem. Stąd wniosek, z ludzkiego stanowiska interesujący, że Pachumis przyjął owdowiałą byłą żonę do siebie. Z dwóch córek jedna ma lat 24, druga 18, obie z pierwszego małżeństwa, bo druga żona ma dopiero lat 18²⁾.

Nr 35. Doniesienie karne. Pewien mieszkaniec wsi Naboo przedkłada doniesienie przeciw jakiemuś osobnikowi, który w świętym okręgu Anubisa pościął drzewa i poobcinał gałęzie. Wiadomo, że w ubogim w drzewo Egipcie drzewa pozostawały pod specjalną ochroną i ścinanie ich bez pozwolenia było specjalnie karane. W naszym wypadku przestępstwo jest tym cięższe, że chodzi o drzewa przy świątyni głównego bóstwa wsi, a więc zaszedł tu wypadek tzw. *τεροσφία*.

Nr 36. Oferta na dzierżawę gruntu domanialnego na podstawie dekretu Hadriana. Jest to jedna z 9 ofert, które wnieśli bądź w metropolii bądź we wsiach powiatu Heptakomia różni dzierżawcy gruntów domanialnych na ręce Apolloniosa. Wszystkie one, zestawione przez Kornemann'a w Klio VIII, zostały fachowo omówione przez Rostowcewa w Archiv V 299 i n. Dzierżawcy powołują się tu na edykt Hadriana, który obniża dotychczasowe uciążliwe czynsze dzierżawne na 1¹/₂ artaby za arurę. Jako powód tej ulgi dla dzierżawców podaje Westermann kryzys ekonomiczny wywołany wojną żydowską. Tegoż zdania jest też Rostowcew. Popierają ten domysł pap. bremeńskie: 11, 15, 63. Hadrian jest tu określony jako *εὐεργετηκότατος κρότος τῆς οἰκουμένης*, a więc tak, jak w żadnym tekście nam znanym.

Nr 38. Petent użala się na pewnego mężczyznę, który go niestusznie

²⁾ Tu pozwala sobie wydawca na jowialną uwagę: „Nimmt man aus Nr. 32 den 65-jährigen Deklaranten mit seinem 2-jährigen Söhnchen dazu, so scheinen die alten Herren in Tanyaithis sich gut konserviert zu haben“.

obarczył świadczeniami liturgicznymi, a w szczególności zrobił go dozorcą tamy nilowej na własnym gruncie i zmusił do osobistych wydatków i zamiast bogatego szwagra zaproponował jego na liturga jako członka starszyny wiejskiej. Zarzuca mu tedy nadużycie władzy w interesie własnym i prosi Apolloniosa o interwencję.

Rewelacyjną jest wiadomość, podana we w. 17 dotycząca złożenia w *Katageia* ofiary z młodego byka przez szwagra petenta. Był to zapewne zwyczaj, o którym dotąd nie wiedzieliśmy. Była to pewnie ofiara wstępna przy obejmowaniu liturgii.

Nr 39. Petycja ciekawa ze względu na problemat opiekuństwa. W swoim czasie Apollonios ustanowił petenta opiekunem rodzeństwa: Lykosa i Tereusa. Z biegiem lat oboje doszli do pełnoletności. Sporną kwestię, z którym rokiem rozpoczyna się pełnoletność, rozstrzyga nasz pap. tak, że Lykos wtedy, gdy ma płacić pogłówne, Tereus zaś z chwilą wyjścia zamaż. Lykos zatem staje się pełnoletnim w 14 roku życia. Zatem nie 18 rok życia, jak za Taubenschlagiem przyjmował Paweł Meyer w Jur. Pap. str. 31, lecz 14 jest rokiem pełnoletności, jak to już zresztą przyjmowali Grenfell i Hunt w komentarzu do Oxy VI 907, 18.

Jako opiekun zarządzał petent majątkiem małoletnich i w ich imieniu pozawierał kontrakty dzierżawy. A lubo z dojściem małoletnich do pełnoletności skończyło się jego opiekuństwo, pupile chcą go, zdaje się, zmusić do tego, by przypilnował uiszczenia czynszu dzierżawnego w naturze. O ile trafnym jest uzupełnienie Wilckena, petent prosi stratega, by im polecił tego dopilnować.

Nr 42. Fragment zwoju określającego różne rodzaje gruntów w powiecie apollonopolitańskim. Mamy przed sobą resztki 2 kolumn złączonych ze sobą treścią. Może mamy tu resztki aktów, które różni urzędnicy skierowali do Apolloniosa z podaniem różnych rodzajów gruntów w ich okręgu.

Wśród różnych rodzajów gruntu szczególne zainteresowanie budzi wymieniona w II 13 *ἐπιβολή δημοσίου* (sc. γῆς). Jak wiadomo, jest to grunt przymusowo narzucany gminom do zagospodarowania.

Nr 43. Podatki w naturze z pow. apollonopolitańskiego. Chodzi tu o wsi z tego powiatu a specjalnie z Naboo. Mimo luk interesującym jest to, że zachowała się końcowa pozycja, ile artab pszenicy z całego powiatu wpłynęło do skarbu w 3 roku panowania Hadriana(?), a mianowicie 90.000 artab. Tym samym zyskujemy ciekawą glosę do listu z Gissen pod l. 11.

Nr 46. Zlecenie wypłacenia honorarium pewnemu mowcy. Tekst zawiera przede wszystkim list z 20 paźdz. 110, w którym niejaki Mnesitheos daje polecenie pewnemu bankierowi, aby mowcy Liciniusowi Dr.... wypłacił 400 drachm tytułem honorarium za mowy wygłoszone na cześć Aureliusza X w gimnazjum. Pod tym zleceniem jest pokwitowanie Liciniusza na podjętą kwotę. Po zestawieniu tego zlecenia z pap. Fay. 100 i z pap. Meyera l. 6 okazuje się, że takie zlecenia pieniądze skierowywano nie do banku, lecz do adresata i stąd uważa W., że takie zlecenie można nazwać czekiem. W tym zestawieniu papirusów: Fay. 100 i Meyer 6 — jak konstatuje W. — nie zauważono dotąd tego, że te *ἐπιστοίματα* (czeki) nie zawierają końcowej formuły pozdrowienia. Tymczasem list dopiero wtedy jest dokumentem, gdy zawiera własnoręcznie wpisaną przez wysyłającego formułę

pozdrowienia; na podstawie więc takiego niezupełnego dokumentu wątpliwe, by bankier wypłacił kwotę. Stąd wnosi W., że czeki przesyłane adresatom były tylko odpisami równobrzmiących listów oryginalnych, które przez wystawcę własnoręcznie podpisane równocześnie przesyłano bankierowi. Tym samym uzyskuje bankier możliwość zbadania wiarygodności prezentowanego czeku. Dalej zasługuje na podniesienie, że te czeki wszystkie przekazywane są na banki prywatne.

Z treści aktu 46 możemy wnosić, że wystawcą czeków jest jakiś gimnazjarch, bo wydatek, o który tu chodzi, tj. honorarium za mowę, należy do wydatków ciążących na prywatnym majątku gimnazjarcha. Gimnazjarchowie więc mają zapewne własne konto w banku.

Nr 48. List architekta Herodesa do Heraklejosa, zarządcy Apolloniosa. Doniósłszy o tym, że zakupił drzewo na dom Apolloniosa, obiecuje nazajutrz udać się do Serapeum, gdzie się zań pomodli. — Uderzają w tym liście niemożliwe konstrukcje gramatyczne.

W. 29 zasługuje na szczególną wzmiankę z tego powodu, że wskazuje na wielkie znaczenie, jakim cieszyło się Serapeum aleksandryjskie w świecie greckim.

Nr 49. List niejakiego Hermajosa do gimnazjarcha Aeliusa Apolloniosa. Herm. dziękuje tu gimnazjarchowi za okazaną łaskawość, a równocześnie komunikuje mu, że wraz z tym listem przesyła mu żądane wiadomości. Nasz Hermajos, to nie imiennik oficjalisty Apolloniosa; nasz H. jest jeszcze b. młody i pochodzi z wybitnej rodziny w mieście. Żeby myśł listu była zrozumiała, rekonstruuje W. jego treść w sposób następujący: Hermajos osiągnąwszy lat 14 został przyjęty do gimnazjum jako efeb. Z tej racji potrzebuje gimnazjarch jeszcze jakichś danych i z przyjaźni dlań udzielił mu nie tylko ogólnych wskazówek, ale od razu naszkicował mu, co ma napisać. Wprowadzenie efebów było połączone z uroczystością religijną, w czasie której bóg opiekuńczy gimnazjum jest centralnym jej punktem. Ta uroczystość wywarła na młodzieńcu niezwykle wrażenie, czemu daje wyraz.

Nr 50. List pewnej kobiety do jakiegoś Apolloniosa. Pisząca donosi o trudnościach przy zakupie materii purpurowej dla adresata. Najbardziej interesującym w liście jest wyrażenie matki, dumnej ze syna w w. 14: *πομπής αὐτόλμογος*. Lexica nie znają tego wyrażenia; zapewne chce tu matka powiedzieć, że gdy syn produkuje się ze swymi utworami, sam sobie na lirze akompaniuje.

Nr 61. Trzy listy do Apolloniosa. Na tej samej karcie 3 osoby jedna po drugiej piszą list do Apolloniosa z Hermopolis do Heptakomii, gdzie przebywał Apollonios nie tylko z żoną Aliną ale i z matką Eudajmonidą. Okazuje się, że on wtedy właśnie zachorował i stąd wyczerpująco zapytują o jego stan zdrowia. List pierwszy pisany jest przez kobietę, może siostrę Aliny. W liście drugim, pisany przez niejakiego Chajrasa, rozchodzi się tylko o zdrowie Apolloniosa.

List trzeci pisany jest przez Diskasa, wuja Apolloniosa. Pisany jest lichą greczyzną. O ile W. należycie interpretuje ww. 52—55, porusza on tu swój spór z Eudajmonidą i Apolloniosem.

Nr 63. List Eudajmonidy do córki Aliny. Jeden z najbogatszych w treść

i najbardziej interesujących listów z tego zbioru! Niestety rekonstrukcja treści nie wszędzie się udaje. Uzupełnia on wiadomości znane z pap. Gissen. Specjalnie interesującą jest wiadomość o demonstracyjnych pochodach w mieście, mających na celu podwyżkę zarobków. Możliwe, że stoją one w związku z kryzysem gospodarczym spowodowanym przez wojnę żydowską. W zakończeniu listu czytamy interesujące z punktu widzenia religijno-historycznego oświadczenie Eudajmonidy: „na przyszłość nie będę się o boga troszczyła, *ἐὶ μὴ πρότερον ἀπαρτίσω τὸν νότον μου*. Na czas wojny żydowskiej wskazują drastycznie wyrażone pesymistyczne obawy z okazji nadchodzącej zimy. Charakterystycznie brzmią w jej ustach słowa: *Ἦδὴ πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχω, οὐ γυνῆ μενὼ τὸν χειμῶνα*. Ciekawym jest życzenie, żeby Alinie urodził się chłopiec a nie dziewczyna, podobnie jak w Giss. 77, 8. Że córki w sferach ubogich porzucano — na to wskazuje Oxy IV 744. Oczywiście rzecz, nie do pomyślenia jest to w rodzinie Apolloniosa, gdzie Herajdus jest oczkiem w głowie!

Trudność sprawia interpretacja słowa *ἀπαρτίσω* w powiedzeniu Eudajmonidy. Wedle Preisigkego oznacza ono: „wyprawić na wojnę“; ale to znaczenie tu się nie nadaje; raczej nadawałoby się: „dopóki syna całego z wojny nie odzyskam“.

Ww. 30/31 wskazują na to, jaką pauperyzację inteligencji spowodowała wojna żydowska: ota matka bogatego stratega znalazła się nagle w takim położeniu materialnym, że na nadchodzącą zimę patrzy czarno.

Nr 64. List Soëris do córki Aliny. Kim jest Soëris? W Giss. 21, 4 określona jest ona jako siostra Apolloniosa a więc i Aliny. Tymczasem w w. 1 określa ona Alinę jako swoją córkę. Ta i inne trudności dadzą się usunąć jedynie przez następującą hipotezę: Z nr 69 dowiadujemy się, że Eudajmonis nosiła jeszcze drugie imię, bo czytamy: *Ἐὐδαιμονίς ἡ καὶ [...]*, które jednak zaginęło. Otóż W. przypuszcza, że tym drugim imieniem było *Σοῆρις*, którego wyjątkowo użyła. Z tą chwilą znikają wszelkie trudności. Niemniej określa W. to swoje przypuszczenie jako „kühhne These“.

Nr 68. Kontrakt pożyczki. Ojciec stratega, Herakles pożyczył niejakię Demetrii 1300 drachm na 12% w stosunku rocznym na dwa lata. Pożyczka zabezpieczona jest hipotecznie na 6-arurowym gruncie w powiecie hermapolitańskim. Wobec tego kontrakt pożyczki sporządzono w notariacie wsi *Θαλλοῦ* z tym, że wypłata pożyczki nastąpi przez bank tej wsi. Zwrócić ma Demetria po 2 latach 1612 drachm.

Zakończenie zbioru stanowią wyciągi z mniej ważnych wzgl. bardzo zdefektowanych papirusów (Nr 70—82). Nr 82 jest wzorem aktu stenograficznego, który wedle zdania znawcy Artura Menza przedstawia najstarszy dotąd znany wzór hellenistycznego pisma stenograficznego.

Ostatni Nr pap. pod l. 84 — to fragment koptycki.

F. S

Jerzy Mantuffel: Książka w starożytności. (Z cyklu pt. „Grecja i Rzym“ t. 2.) We Lwowie 1937. Str. 121. Z 26 ilustracjami.

Na propozycję Biblioteczki klasycznej „Grecja i Rzym“; która „ma za zadanie dostarczenie źródłowych ale podanych w przystępnej formie wiadomości o życiu starożytnych Greków i Rzymian“, podjął się autor napisania

powyższej bezpretensjonalnej książeczki, książeczki, popularnej wprawdzie ale uwzględniającej wyniki badań naukowych w tej dziedzinie aż do ostatnich czasów. O tym świadczą choćby wzmianki o odkryciach w Dura-Europos oraz o słynnym kodeksie papirusowym Chestera Beatty. Zadanie, które wytknął autor do spełnienia tej książeczce, ujął w słowa: podać najniezbędniejsze wiadomości nie tylko o samym wyglądzie książki antycznej lecz także w związku z tym krótki szkic powstania i rozwoju pisma. I istotnie treść pracy spełniła to zadanie w całej osnowie. A jeżeli do tej treści doda się i skorowidz i staranny dobór ilustracji zaczerpniętych w znacznej mierze z wydanego przez autora zbiorku papirusów i skorupki Uniwersytetu Warszawskiego, będziemy mieli 100%owe spełnienie warunków, jakie takiemu wydawnictwu można posłać. Już zewnętrzny wygląd książeczki, wydanej bardzo starannie przez Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, usposabia dla niej życzliwie. Nie podobna tu nawet w najogólniejszym streszczeniu podać całej masy interesujących szczegółów; wobec tego ograniczymy się do podania dyspozycji każdego z 5 rozdziałów, na które książeczka jest podzielona, dorzucając tu i ówdzie jakąś uwagę.

Rozdział I omawia tradycję rękopiśmienną, odkrycia papirusowe i historię książki greckiej oraz łacińskiej od czasów najdawniejszych.

Rozdział II zajmuje się powstaniem pisma, pismem obrazowym, systemem akrofonicznym i alfabetycznym, powstaniem alfabetu i przyjęciem go przez Greków. W rozdziale tym na str. 33 zawarte jest ważne stwierdzenie, że Fenicjanie nie dokonali wynalazku pisma¹⁾, lecz go tylko przenieśli do Grecji, że zresztą już w skomplikowanym systemie pisma Egipcjan tkwiły oprócz samej zasady fonetycznej zarodki pisma alfabetycznego. (Str. 40).

Rozdział III omawia materiały piśmienne: papirus, pergamin, papier oraz przybory do pisania.

Na str. 60 autor na podstawie szeregu danych wnioskuje o „względnej drożyznie” papirusu; warto tu nadmienić, że do całkiem odmiennego wniosku doszedł Lewis w pracy: *L'industrie du Papyrus dans l'Égypte Gréco-Romaine*, Paryż 1934.

W rozdz. IV przedstawia nam autor 2 postaci książki starożytnej, najstarsze zabytki, greckie teksty archaiczne, mówi o Aleksandrii i jej bibliotekach, o reformie książki, o zwoju, o interpunkcjach, o skrótach, o scholiach, o kodeksie, rękopisach biblijnych, o układzie kodeksu, o inicjałach, wreszcie o oprawach. Wreszcie rozdziału V treść stanowią: rozpowszechnienie literatury, recytacje, książki, wydawcy, księgarnie, przepisywanie książek, handel książkami, zbiory prywatne, urządzenie biblioteki, czytelnictwo i katalogi bibliotek.

W rozdziale tym na specjalną uwagę zasługuje nowa teoria w sprawie powielania książek. (Str. 107.) Z suchych — zdawałoby się — cyfr statystycznych wyprowadza autor wnioski o rozmiarach promieniowania literatury greckiej. Doniosłym jest stwierdzenie, że III w. po Chr. jest czasem największego rozpowszechnienia się książki greckiej w Egipcie. Kończy książeczkę zdanie treści tragicznej: „Zwycięstwo islamu położyło kres hellenizacji Egiptu”.

¹⁾ Błędne w tej sprawie przekonanie pokutowało i pokutuje jeszcze w podręcznikach szkolnych.

Usterek zauważyłem niewiele a mianowicie:

Str. 12 w. 3 z góry: same zam. samo

Str. 42 w. 4 z dołu: pelopeneskiej zam. peloponeskiej

Str. 44 w. 10 z dołu: nie pozostało żadnych zabytków (?)

Str. 52 w. 9 z dołu: po „poborców podatkowych“ dodać: „i komory celne“

Str. 75 w. 1 z góry: około połowy zam. około połowę

Str. 77 w. 14 z dołu i str. 79 w. 13 z dołu: Serapisa zam. Sarapisa (ale Serapeum!)

Str. 86 w. 6 z góry: rozczepiło zam. rozszczepiło

Str. 114 w. 3 z góry: samo zam. sama

Str. 36 w. 5 z dołu: „pozyskując sobie sławę wynalazców“ — niecisłe oddanie tekstu łacińskiego.

Tak opracowana i tak bogatej treści rzecz będzie mogła rzeczywiście być „przeznaczona przede wszystkim dla uczniów wyższych klas gimnazjów, liceów oraz szerokiego ogółu czytelników interesujących się kulturą klasyczną“.

FRANCISZEK SMOLKA

Kazimierz Michałowski, Delfy („Grecja i Rzym“, Tom 1.) Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie 1937, 160 str. z 83 rycinami w tekście.

Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie rozpoczęło wydawać biblioteczkę klasyczną pt. „Grecja i Rzym“, w której mają się ukazywać w popularnej formie napisane książeczki poświęcone literaturze, sztuce i kulturze starożytnych Greków i Rzymian oraz przekładowi pisarzy greckich i łacińskich. Jako pierwszy tom tej biblieczki ukazała się książka o Delfach, pióra Kazimierza Michałowskiego, profesora arch. klas. Uniwersytetu J. P. w Warszawie. Książka ta, aczkolwiek ma charakter naukowo-popularny, oparta jest na samodzielnych studiach autora; toteż w wielu kwestiach, zwłaszcza dotyczących interpretacji i wartościowania zjawisk artystycznych wyraża osobiste poglądy autora, o czym czytelnik dowiaduje się ze słowa wstępnego. Autor podzielił treść książki na trzy części, dając każdej z nich odrębny tytuł: Życie, Ruiny, Sztuka. W pierwszej części w barwnych opowiadaniach kreśli dzieje prac wykopaliskowych w Delfach, prowadzonych przez Francuską Szkołę Archeologiczną, dalej wyczerpująco informuje o mitach, związanych z kultem Apollina w Delfach, a także wspomina o tamtejszym kulcie Dionizosa. Z kolei zwięźle omawia autor wyrocznie delficką i krótką historią Delf zamyka pierwszą część książki. W drugiej części, poświęconej topografii i architekturze Delf M. po kolei omawia wszystkie ważniejsze pomniki świętego okręgu Apollina, świętego okręgu Ateny Pronaia, (tzw. Marmaria) oraz nieliczne ruiny samego miasta jak gimnazjum, stadion itd. W trzeciej części, M. charakteryzuje zabytki rzeźby, której wiele cennych okazów — zarówno pod względem artystycznym, jak i dla badań nad dziejami sztuki greckiej — znaleziono w ruinach Delf. Na specjalną uwagę zasługuje szerokie stosunkowo omówienie drobnej plastyki figuralnej (z marmuru, gliny i brązu) pochodzącej z Delf; wnikliwa interpretacja jej treści formalnych wykracza poza ramy ujęć podręcznikowych. Niezwykle przekonująca analiza stylistyczna poszczególnych posągów, fryzów płaskorzeźbowych i portretów oraz sugestywna forma wykładu jest zupełnie zrozumiała, gdy się zważy, że większość

tych zabytków była już bezpośrednio lub pośrednio przedmiotem specjalnych badań autora i to właśnie pod kątem zagadnień kompozycyjnych i plastycznych. M. podzielił tę trzecią część swej książki na trzy rozdziały. W pierwszym omawia plastykę przedgrecką (marmurowe idole w stylu cykladzkim i gliniane figurki helladzkie z epoki P. E. 1600—1200 przed Chr.), dalej archaiczne figurki brązowe, dekoracje plastyczne skarbców Sikiończyków, Knidyjczyków, Syfnijszyków i Ateńczyków oraz rzeźby przyczółkowe archaicznej świątyni Apollina. W rozdziale drugim wyczerpująco omówione są: woźnica delficki, fragmenty metop z tholosu w Marmarii, posąg Agiasa i inne exvota Daochosa oraz ważniejsze posągi i płaskorzeźby, datowane na klasyczny okres rozwoju rzeźby greckiej. Wreszcie rozdział trzeci poświęcony jest zabytkom rzeźby z epoki hellenistycznej i rzymskiej, a więc fryzowi z cokołu pomnika Emiliusza Paulusa, płaskorzeźbie okrągłego ołtarza z Marmarii, wykonanej w stylu neoattycznym, doskonale zachowanemu posagowi marmurowemu Antinousa oraz rzeźbom portretowym. Wartościową treść książki wzbogacają liczne, dobrze dobrane ryciny, na ogół pod względem technicznego wykonania udatne. Mam tylko wrażenie, że plan (ryc. 26) i rekonstrukcja okręgu Apollina (ryc. 20) byłyby lepiej wypadły w wymagających zresztą pewnych korektur rysunkach, jakie daje np. Luckenbach w swoim przewodniku po Delfach. Książkę zamyka wykaz bibliograficzny (który należałoby uzupełnić pięknie napisaną i estetycznie wydaną książeczką W. Wunderera, Delphi, E. A. Seemann, Leipzig 1933) oraz spis rycin. Jak z powyższego sprawozdania wynika, książeczka M. o Delfach stanowi jedną z najpoważniejszych pozycji w polskiej literaturze popularnonaukowej z zakresu archeologii a dzięki wysokim walorom naukowym i pięknej formie wykładu stanie się niewątpliwie niezbędnym podręcznikiem nie tylko dla początkującego studenta archeologii klasycznej i nauczyciela filologii klasycznej lecz także kształcącą i ciekawą lekturą dla szerszych kręgów polskich czytelników. Za pewne błędy wynikłe z niedokładnej korekty, na co zwrócił już uwagę K. Kumaniecki (Nowa Książka, IV 1937, 325), winę — rzecz oczywista — ponosi redakcja wydawnictwa.

K. MAJEWSKI

Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Polsce.

1. Bulas Kazimierz: Institut d'Archéologie Classique. Office des Instituts d'archéologie et d'Histoire de l'Art, III, nr 8—9 (Nov. 1936— Mars 1937) p. 151—152. Krótko informujący artykuł o Zakładzie Arch. Klas. U. J. w Krakowie.

2. G[anszyniec], R[yszard], Recenzja pracy E. Bulandy pt. „Venus Medici“, Przegl. Klas., III 1937, p. 236—242. W związku z pierwowzorem Venus Pudica, G. porusza szereg niezmiernie interesujących — i ciągle spornych — problemów dotyczących nagości kobiecej w życiu i sztuce starożytnej Grecji, naprowadzając dla analogii szereg form obyczajowych z innych późniejszych środowisk. W interpretacji genezy typu Venus Pudica, G. sięga do danych z realnego życia, mniej go zaś przekonują argumenty zawarte w symbolach plastycznych.

3. Konik Eugeniusz, Pheidiasa fryz Parthenoński, Przegl. Klas., III 1937, p. 361—376, z 14 ryc. w tekście. W formie przystępnej opisał autor najważniejsze partie płaskorzeźb fryzu partenońskiego, dając nie tylko interpretację

tematową ale także próbując wyjaśnić ważniejsze zagadnienia formalne i kompozycyjne, niezbędne dla zrozumienia wartości artystycznej tego arcydzieła rzeźby greckiej.

4. Lepikówna Wilhelmina, *Lampka starożytna epoki augustowskiej*, Przegl. Klas., III 1937, p. 423—427, z 2 ryc. w tekście. L. opracowała ładny okaz lampy rzymskiej, znalezionej przez robotników przy budowie drogi w miejscowości Touste, powiat Skała nad Zbruczem (wł. Dr A. Czołowskiego). Dobra orientacja w literaturze przedmiotu i wycucie dla wartości plastycznych, zawartych w najbardziej „nieartystycznych” przedmiotach kultury materialnej pozwoliły autorce w sposób metodyczny przeprowadzić przekonującą analizę typologiczną omawianej lampki, wzbogacającej inwentarz importów rzymskich, znalezionych na ziemiach Polski, oraz ustalić czas jej powstania na początek epoki augustowskiej.

5. Smolik Przecław, *Hellenistyczny portret rzymsko-egipski z I—III w. po Chrystusie, i jego enkaustyczna technika malarska*. Arkady, III 1937, p. 198—202, z 4 ryc. w tekście i 1 tab. barw. Ciekawie napisany artykuł informacyjny, posiada dużą wartość popularyzatorską. Na specjalną uwagę zasługują znakomite ryciny — z których zresztą wydawnictwo to znane jest także zagranicą — a zwłaszcza świetna pod względem technicznego wykonania tablica barwna.

6. Starczuk Jan: *Ornament roślinny na Ara Pacis Augustae i jego rekonstrukcja*. Przegl. Klas., III 1937, p. 399—420, z 13 ryc. w tekście. Autor podjął się próby rekonstrukcji fryzu roślinnego Ara Pacis. Jakkolwiek już kilku badaczy pracowało nad zrekonstruowaniem dekoracji plastycznych Ara Pacis (że wspomnę choćby Petersena i panią Strong) to jednakowoż żaden z nich nie zajął się specjalnie zagadnieniem rekonstrukcji kompozycji ornamentальной (jak nas S. informuje, nie znamy dotąd nawet rysunkowej rekonstrukcji). Autor próbuje wykonać rekonstrukcję rysunkową, opierając się na zachowanych fragmentach i na analogicznym materiale zabytkowym italskim; jego zdaniem bowiem „przede wszystkim rodzima ornamentyka roślinna italska była bezpośrednią podniętą dla ornamentu roślinnego Arae Pacis”. S. dołącza do pracy własną rysunkową rekonstrukcję prawej połowy ornamentu ścian bocznej (ryc. 6), schematyczne rekonstrukcje rysunkowe ornamentu roślinnego na ścianach bocznych (ryc. 4) i frontowych (ryc. 3) oraz własne rysunki motywów kwiatowych typu aracei i typu rozety (ryc. 7). Duża znajomość ornamentyki antycznej, i rzetelny wysiłek badawczy autora pozwalają przypuszczać, iż próba rekonstrukcji dekoracji ornamentальной Ara Pacis, dokonana zresztą z dużą ostrożnością, zbliża się istotnie do pierwowzoru, zachowanego dotąd w luźnych i niekompletnych fragmentach. Bardziej miarodajna ocena wysiłku badawczego S. możliwa będzie po skonfrontowaniu wyników jego pracy z rekonstrukcją rzeczywistą ołtarza i jego dekoracji jaką przygotowują archeolodzy w Palazzo dei Musei w Rzymie (przy Piazza dei Cerchi) z okazji mającej się wkrótce otworzyć Mostra Augustea della Romanità. Oczywiście, o ile w rekonstrukcji tej będzie szczegółowo uwzględniona kompozycja ornamentальной Ara Pacis.

K. MAJEWSKI

Jerzy Kowalski i Marian Gollas, Puer Romanus, podręcznik do nauki języka łacińskiego dla I klasy gimn. PWKS Lwów 1937. Wydanie

drugie przerobił Marian Goliaś. Podręcznik zmienił nie tylko szatę zewnętrzną, ale otrzymał też nową treść, która w ogólnych zarysach przypomina pierwszą koncepcję autorów, w szczegółach tylko częściowo się do niej zbliża. Niewzruszona została pierwsza trafna zasada ugrupowania materiału całego około przeżyć chłopca rzymskiego, rówieśnika uczniów, dla których podręcznik jest przeznaczony. Co więcej wszystkie ustępy, nawet te, które sięgnęły po treść do mitologii albo dziejów rzymskich, zostały wciągnięte w orbitę zainteresowań i przeżyć młodzieńczego bohatera książki, nadając jej więcej jednolitości niż miało wydanie pierwsze. Treść poszczególnych ustępów rzeczowo zmieniona nieznacznie, co do formy (mam na myśli układ i budowę zdań) przesunięta została bardzo wydatnie pod kątem widzenia wymogów dydaktycznych, które ujawniło czteroletnie doświadczenie w gimnazjum nowego ustroju. Autor drugiego wydania miał jako kierownik Ogniska Metodycznego najwięcej sposobności do zebrania szerokiego materiału co do warunków i wyników pracy w nowym gimnazjum, a przyznać trzeba, że nie szczędził prawdziwego trudu i czasu, by drogą ankiet, hospitacji i konferencji poznać jej światła i cienie. Nic dziwnego, że na tak bogatym doświadczeniu oparta przeróbka podręcznika jest ze wszech miar wartościowa.

Nowy układ podręcznika zmienił porządek deklinacji umieszczając na początku deklinację drugą (o); liczebniki zostały przesunięte na koniec. Dzięki temu, że autorowi udało się objąć zdaniami ustępu danego wszystkie, miejscami prawie wszystkie formy odnośnego paradygmatu, staje się podręcznik doskonałym substratem do poznawania morfologii metodą indukcyjną. Rozpiętość ustępów i budowa zdań zostały znacznie uproszczone. Przy prawie nie zmienionej ilości (41 dawniej 42) zostały poszczególne ustępy tak skrócone, że wyczerpanie każdego z nich na jednej lekcji nie będzie już chyba dla nikogo przedstawiało trudności. Budowa zdań jest prosta i przejrzysta; do tego przyczynia się jeszcze przeważająca w stosunku do wydania pierwszego forma dialogu. Niektóre ustępy wymagające, ze względu na treść swą, opowiadania ciągłego, przechodzą z pozornej formy dialogu do formy narracyjnej, wkładając pouczające zdania w usta wychowawców, a więc nauczyciela lub ojca Marka. Do dziewięciu ustępów dodane są trafnie dobrane co do treści i formy przysłowia, wyszczególnione w druku kursywą. Teksty przeznaczone do przekładu na język łaciński — krótkie i przejrzyste co do formy — oparte ściśle na materiale gramatycznym i leksykalnym tekstów łacińskich, łączą się z nimi częściowo treścią, częścią mają treść polską. Preparacje i słowniczki (łacińsko-polski, polsko-łaciński, imion własnych) zredagowane starannie w osobnym wysuwalnym z książki tomiku, przez co praca ucznia nad tekstem w szkole znacznie ułatwiona. Wskaźniki w słowniczku wyraźne i ściśle przestrzegane, odrębnym znakiem (*) zaopatrzone wyrazy stanowiące materiał gramatyczny, innym (**) wyrazy stanowiący materiał nieobowiązkujący.

Główną zmianę uległa czytanka polska. Zawiera ona „obrazki z życia Rzymian“, które uwypuklają w lekkiej, omal że beletrystycznej formie przeżycia chłopca rzymskiego na tle stosunków rodzinnych, rzucających zarazem snop światła na tło stosunków rodzinnych, rzucających zarazem snop światła na ustrój państwa rzymskiego. Opowiadania te są tak

barwne i zajmujące, że otwierają przed uczniem naszym na oścież podwoje domu rzymskiego, pozwalają mu oglądać z podziwem jego wnętrze, poznać tętniące w nim życie. Czytanka polska jest ściśle związana z łacińską, omawia te same tematy, wyprowadza te same osoby, ilustruje życie tego samego domu; poza obręb tego domu wyprowadza ucznia naszego jego przyjaciół rzymski Marek, wiodąc go ze sobą do szkoły, na Forum Romanum, na Kapitol. Zwiększona ilość rycin, zwłaszcza tych, które odnoszą się do domu rzymskiego oraz jego urządzeń i ilustrują kulturę materialną Rzymian, przyczyni się znacznie do uplastycznienia obrazów malowanych słowami opowiadań.

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Tadeusz Sinko, *Disce puer Latine*, podręcznik łaciny dla klasy I gimn. Wydanie drugie. Książnica-Atlas 1937.

Wydanie drugie nie odbiega od pierwszego tak dalece, by uniemożliwione było ewentualne korzystanie z podręczników już używanych, mimo to jednak przeprowadził autor szereg zmian, które należy uważać za korzystne. Przy zachowaniu 18 grup treściowych została liczba ustępów łacińskich powiększona z 75 na 86 przez umieszczenie krótkich ustępów dodatkowych (oznaczonych gwiazdką), opartych na przerobionym już materiale gramatycznym z zakresu fleksji a wprowadzających nowe częstokroć zwroty lub nawet nowe stosowanie składni (np. podwójny accus. po habeo w ust. 38). Ustępy te będzie można w razie braku czasu opuścić, przerobienie ich jednak będzie nader korzystne ze względu na słownictwo i ze względu na treść, zawierającą po większej części myśli ogólne. Uzupełnieniem tych ustępów są nadające się do memorowania przysłowia i sentencje, wyszczególnione w druku kursywą. Szereg sentencji wpleciono w tekst ustępów i wyszczególniono drukiem rozstrzelonym. Natomiast znikło typograficzne uwydatnienie wyrazów paradygmatycznych w tekście, co należy podkreślić jako rzecz dodatnią. Korzystne jest też pewne uproszczenie zdań; zdania złożone zastąpiono częstokroć pojedynczymi, jak np. w grupie IV (26), VI (34), IX (43), gdzie usunięte zostały połączenia zdań spójnikiem czasowym ubi; szkoda tylko, że słowniczek nie został poddany gruntowniejszej rewizji; usunięty z tekstu wyraz ubi w znaczeniu kiedy, figuruje nadal w preparacji do ust. 26 i w słowniczku. W preparacjach został materiał gramatyczny oraz materiał przygodny uwydatniony kursywą; pożądanym byłoby tu zróżnicowanie typograficzne. Układ materiału gramatycznego nie odbiega od układu wydania pierwszego. Także pogadanki klasyczne odpowiadają wydaniu pierwszemu z tym jednak, że niektóre z nich zostały nieznacznie skrócone. Powiększona została natomiast liczba rycin (z 27 na 39), dzięki czemu uczeń pozna przede wszystkim lepiej dom rzymski i jego urządzenie.

R. S.

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADESŁANE REDAKCJI

- Ludwik Ćwikliński: *Zagadnienia Tukidydesowe*. (Odbitka z „Kwartalnika Historycznego” R. LI, Z. 1—2). Str. 11. Lwów 1937.
- Vladimirus Gordziejew: *Ludi scaenici et circenses quid in rebus publicis antiquorum valuerint*. Warszawa 1936.
- Bronislaus Biliński: *De Catone Silli in Italiae descriptione uno solo fonte*. Acta Seminarium Philologici II Universitatis Ioanneo-Casimirianae Leopoliensis curante Georgio Kowalski, fasc. 2.) Leopoli Polonorum 1937.
- Dr Gerda Busch: *Untersuchungen zum Wesen der τῶχη in den Tragödien des Euripides*. (Inaugural-Dissertation) Heidelberg 1937. Str. 73.
- Edmund Stein: *Majmonides jako arystotelik żydowski*. (Pisma Instytutu Nauk Judaistycznych w Warszawie) Str. 38. Warszawa 1937.
- Bibliografia historii starożytnej*. T. I fasc. 2. Lwów 1937. (Odbitka z Przeglądu Klasycznego 1937 III 1—4).
- Jerzy Manteuffel: *Książka w starożytności*. Z 26 ilustracjami. (Grecja i Rzym. Z cyklu pod redakcją Karola Dąbrowskiego tom 2). Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie 1937. Str. 121.
- Wiadomości historyczno-dydaktyczne*. Rocznik V, zes. 2. Lwów 1937.
- Treść: Memoriał Pol. T-wa Historycznego w sprawie programu historii w liceach. Rozprawy: 1. Pohoska Hanna: Nauczanie i popularyzacja historii w ostatnim 50-leciu 1887—1937. 2. Kramarz Walerian: Sposoby realizacji programu historii w gimnazjum kupieckim. 3. Maleczyńska Ewa: Na marginesie programu historii w liceum ogólnokształcącym. Materiały: Haydukiewicz Józef: Rozkład materiału historii na poszczególne klasy w nowym gimnazjum. Kronika.
- Franciszek Kulisiewicz: *Nowy program języka łacińskiego dla klasy IV na tle praktyki Szkolnej*. (Sprawozd. Dyrekcji państw. gimn. im. A. Osuchowskiego w Cieszynie za rok Szkolny 1936/7).
- Investigaciones Lingüísticas*, tomo IV, nums 1 y 2 Enero-Abril 1937.
- Bolletino di filologia classica* pubblicato per cura di Aurelio Giuseppe Amati. Nuova Serie — Anno VIII N. 11—12 Maggio-Giugno 1937.
- Ignacy Wieniewski: *Dlaczego uczymy się łaciny?* Lwów, Nakładem Filomaty. (Biblioteczka Filomaty Nr 39).

SPRAWOZDANIE

Z WYCIECZKI NAUCZYCIELI-FILOLOGÓW DO ITALII I NA SYCYLIĘ,

która odbyła się w dniach od 20 marca do 19 kwietnia 1937 r.

I. Organizacja wycieczki.

Ministerstwo W. R. i O. P. planowało pierwotnie wycieczkę filologiczną do Włoch na czas feryj Bożego Narodzenia. W ostatniej jednak chwili wycieczka została odroczone z powodu niedojścia do skutku polsko-włoskiej umowy turystycznej, która miała być podpisana w grudniu 1936 r. Wobec tego Ministerstwo Spraw Wewnętrznych odmówiło wydania paszportów, a władze skarbowe pozwolenia na wywóz walut.

Stało się to, trzeba powiedzieć szczerze, na nasze szczęście. Pora bowiem feryj Bożego Narodzenia jest może najbardziej nieodpowiednia na wycieczkę naukową archeologiczno-filologiczną ze względów klimatycznych. Wycieczka taka wymaga ciężkiej pracy przeważnie w otwartym terenie, następnie w zimnych muzeach i zabytkach budowlanych, wobec czego uczestnicy jej niejednakowo odporni na zimno i wilgoć, łatwo mogliby się poważnie zaziębić zwłaszcza, że pokoje w hotelach o kamiennych podłogach są przeważnie nieopalone. Natomiast pora, na którą wycieczkę z konieczności przełożono, od 20 marca do 19 kwietnia, okazała się najodpowiedniejszą, tak ze względów zdrowotnych, jako też turystycznych.

Koszta tej wycieczki do Włoch i na Sycylię, obejmujące podróże koleją, okrętem i autokarami, z noclegami, utrzymaniem i wstępami do muzeów, bez dojazdu do Dziedzic i z powrotem wynosiły 550 zł, z czego uczestnicy pokrywali przeważnie tylko 450 zł, ponieważ Ministerstwo udzieliło bezzwrotnego zasiłku w kwocie od 100—150 zł na osobę. Na pokrycie innych wydatków każdy uczestnik mógł wywieźć 200 zł, co równało się prawie 800 L turystycznym. Ministerstwo W. R. i O. P. dzięki życzliwemu poparciu zwłaszcza p. dyrektora Departamentu II, dr M. Pollaka, filologa klasycznego, i p. wizytatora Seweryna, udzieliło uczestnikom nie tylko urlopu płatnego na czas wycieczki, ale użyczyło także zwrotnej zaliczki w wysokości 1—2 miesięcznej pensji, spłacalnej w 12—18 ratach.

Kierownictwo naukowe spoczywało w wypróbowanych rękach prof. Uniw. S. B. w Wilnie, dr Rajmunda Gostkowskiego, kierownictwo administracyjne objął p. dr I. Wieniewski, którego dzielnie wspierał w czasie podróży młody i energiczny urzędnik warszawskiego Orbisu, p. Wielopolski.

Wycieczka filologów o charakterze ściśle naukowym miała na celu pogłębienie i rozszerzenie wiadomości, dotyczących świata starożytnego w całej jego rozciągłości czasowej, przez bezpośrednie zetknięcie się uczestników z zabytkami kultury antycznej. Celem należytego przygotowania się do wycieczki obowiązani byli jej uczestnicy opracować referaty, odnoszące się do zwiedzanych zabytków, a nadto przestudiować następujące dzieła podręcznikowe: Wł. Witwicki: Wiadomości o stylach, Lwów 1934, St. Gąsiorowski: Historia sztuki starożytnej, Lwów 1934, J. Szczepański: Kultura klasyczna, Lwów 1927, i ewentualnie: L. Piotrowicz: Dzieje Rzymu, Warszawa 1934.

II. Uczestnicy wycieczki.

Z całego obszaru Rzeczypospolitej wzięły udział w wycieczce następujące osoby, wybrane przez poszczególne Kuratoria Okręgów Szkolnych: 1. Wanda Baboniowa (Lwów), 2. dr Jan Balabuszyński (Kraków), 3. Michał Biłyk (Warszawa), 4. Helena Boczkowska (Łomża), 5. dr Stefania Ciesielska-Borkowska (Kraków), 6. dr Władysław Chodaczek (Lwów), 7. mgr. Adam Czyżewski (Wielkie Piekary), 8. Kazimierz Hrycek (Tarnopol), 9. Klemens Kruszewski (Kościan), 10. dr Jan Lubomirowicz (Lwów), 11. Ludmiła Madlerowa (Lwów), 12. Tadeusz Marczewski (Kielce), 13. Czesław Michurski (Białystok), 14. Wanda Moraczewska (Warszawa), 15. Jelka Nowińska (Warszawa), 16. Rudolf Nowowiejski (Wilno), 17. Stanisław Ostrowski (Warszawa), 18. Bolesław Pawlina (Siedlce), 19. dr Janina Pliszczyńska (Lublin), 20. Jan Prokopek (Pińczów), 21. Mieczysław Rybarski (Warszawa), 22. Zofia Szilagyi (Grudziądz), 23. Stefan Wasilewski (Dąbrowa Górnicza), 24. Kazimierz Wieniewicz (Poznań), 25. ks. Władysław Ziomkowski (Wilno), 26. dr Janina Żuławska (Warszawa); oprócz wymienionych kierowników wycieczki: 27. prof. Uniw. S. B. w Wilnie, dr Rajmunda Gostkowskiego i 28. dr Ignacego Wieniewskiego (Warszawa), wzięli udział w wycieczce dwaj profesorowie Uniw. S. B. w Wilnie, 29. prof. dr Janusz Iwaszkiewicz i 30. prof. dr Jan Oko.

III. Itinerarium.

W sobotę, dnia 20. III, uczestnicy wycieczki odjechali w osobnym wagonie kolejowym o godz. 23 do Włoch. Po przejeździe przez Zebrzydowice, Petrovice, Břeclava uczestnicy przybyli w niedzielę rano do Wiednia, gdzie po przejściu na dworzec południowy odjechali o godz. 8-mej w dalszą podróż. W ciągu całodiennej jazdy przejechano trasę kolejową, wiodącą z Wiednia przez Baden, Wiener-Neustadt, Semmering, Leoben, wzdłuż jeziora Wörthera, 17 km długiego, przez Velden, St. Veit, Klagenfurt (Celowiec), Villach; na te-

renie włoskim przez Tarvisio, Pontebbę, Udine, Treviso i Mestre. O godz. 21 min. 30 wycieczka przybyła do Wenecji, gdzie po umieszczeniu się w bardzo dobrym hotelu Métropole odbyliśmy spacer orientacyjny po mieście.

W poniedziałek, dnia 22, rozpoczęto o godz. 8-mej systematyczne zwiedzanie miasta, kościołów, ważniejszych budynków i muzeów. W interpretacji niektórych zwłaszcza pomników architektury pomagał nam polski konsul honorowy, p. Jan Baptysta Scarpa, który w ogólności otaczał nas życzliwą opieką. W ciągu dnia zwiedzono: Piazza di S. Marco i Piazzetta, Campanile di S. Marco, Procuratie Vecchie, Torre dell' Orologio, Procuratie nuove, bazylikę św. Marka (S. Marco) zewnątrz i wewnątrz, Palazzo Ducale zewnątrz i wewnątrz. Po obiedzie zwiedzono galerię obrazów w Accademia di Belle Arti, oraz kościoły: S. Maria Gloriosa dei Frari, S. Maria Formosa, S. Maria della Salute i kościół romańsko-gotycki S. S. Giovanni e Paolo. Przejeżdżając kilkakrotnie vaporinem po Canal Grande podziwialiśmy dumnie wznoszące się, puste i smutne gotyckie i renesansowe pałace weneckie.

Wieczorem o godz. 17-ej opuściliśmy piękną Wenecję, a następnie po przebyciu drogi kolejowej, wiodącej przez Ferrarę i Bolonię, stanęliśmy we wtorek, dnia 23. III, po północy na wielkim, nowożytnym dworcu kolejowym we Florencji. Tego samego dnia po krótkim wypoczynku w hotelu Atlantic uczestnicy wycieczki w towarzystwie polskiego konsula honorowego, p. K. Paszkowskiego, oraz artysty malarza, literata i bibliofila, p. S. Tyszkiewicza, zwiedzili rano na Piazza del Duomo: wspaniałą katedrę S. Maria del Fiore, pokrytą sławną i dla Florencji charakterystyczną kopułą Brunelleschi'ego, kolorowymi marmurami wykładaną Campanile di Giotto, i stare Battistero z przepięknym wnętrzem, oraz z rzeźbionymi trzema drzwiami brązowymi, z których wschodnie, pokryte rzeźbami Ghibertiego, uważał Michał Anioł za godne, aby były bramą Raju. Na Piazza della Signoria, najpiękniejszym z placów Florencji, zwiedzono: Palazzo Vecchio, Loggia dei Lanzi z pięknymi starożytnymi i nowożytnymi rzeźbami, Palazzo degli Uffizi, Galleria degli Uffizi, zawierającą nie tylko bardzo bogatą pinakotekę arcydzieł malarzy nowożytnych włoskich i obcych ale także ważne rzeźby starożytne, jak np. Wenus Medycejską, grupę Niobidów, oraz płaskorzeźby, jak np. fragment z Ara Pacis Aug.; następnie zwiedzono Galleria Pitti, Accademia di Belle Arti, w której znajduje się Dawid Michała Anioła, wreszcie Muzeum archeologiczne z ważnym działem etruskim i zbiorem waz starożytnych, wśród których mieści się sławna waza François.

Dzieła z zakresu sztuki starożytnej wyjaśniał prof. Gostkowski, rozwój zaś malarstwa nowożytnego na podstawie zbiorów, oglądanych w muzeach florenckich, przedstawiał p. Tyszkiewicz.

Po południu uczestnicy wycieczki wyjechali autokarem do Fiesole, gdzie oglądano: ruiny teatru rzymskiego z czasów Sulli, ruiny term z tego samego czasu, ołtarz etruski, szczątki niedawno odkopanej świątyni rzymskiej, zbudowanej na świątyni etruskiej, oraz zabytki sztuki etruskiej i rzymskiej, znajdujące się w tamtejszym muzeum.

Dnia 24. III rano zwiedzano przeważnie znacznie większe kościoły, a mianowicie: wspaniałą bazylikę dominikańską, S. Maria Novella, którą Michał Anioł nazwał swoją narzeczoną, kościół św. Marka i klasztor S. Marco, należący niegdyś do Dominikanów, dzisiaj stanowiący muzeum, w którym podzi-

wiano zwłaszcza sławne freski zakonnika z XV w., Fra Angelico da Fiesole, oraz oglądano celę Savonaroli, spalonego na stosie we Florencji w r. 1498. Następnie zwiedzono główny niegdyś kościół florencki, S. Lorenzo, którego najstarszy zrab poświęcił w IV w. św. Ambroży. W nowej zakrystii tego kościoła oglądano grobowce Juliana i Wawrzyńca Medyceuszów z wspaniałymi rzeźbami Michała Anioła, przedstawiającymi alegoryczne postacie Dnie i Nocy, Wieczoru i Poranku. Przechadzkę poranną zakończono zwiedzeniem pięknych krużganków Palazzo del Podestà, zwanego Bargello, w którym mieści się Museo Nazionale. Po południu, po okolicznościowym oglądnięciu krużganku pałacu Medyceuszów, wycieczka zwiedziła ogromny i wspaniały gotycki kościół franciszkański, S. Croce. W licznych kaplicach tego kościoła oglądano pomniki nagrobkowe nie tylko Michała Anioła, Dantego, Macchiavellego, poety Alfieri'ego, ale także pomniki Polaków, zmarłych we Florencji, a mianowicie: Skotnickiego, księcia M. Ogińskiego, a przede wszystkim nagrobek córki księcia Adama Czartoryskiego, hr. Zofii Zamoyskiej. W tym czasie oprowadzała nas po Florencji p. Brzozowska, wdowa po St. Brzozowskim, wraz z córką Anną. Wieczorem uczestnicy wycieczki zamierzali udać się na S. Miniato i Campo Santo, jednakże z powodu ulewnego deszczu musieli z zamiaru zrezygnować.

Rano dnia 25. III wyjechaliśmy z Florencji przez Arezzo, wzdłuż jeziora Trazumeńskiego, przez Orvietto do Rzymu, gdzie stanęliśmy około godz. 13-ej na dworcu kolejowym. Po umieszczeniu się niedaleko dworca w hotelu La Capitale, leżącym koło kościoła S. Maria Maggiore, uczestnicy wycieczki udali się na Kapitol, a następnie do kościoła św. Piotra, gdzie przysłuchiowano się tzw. Lamentationes. Wieczorem przechadzano się po Monte Pincio. W Rzymie zabawiła wycieczka dni dziewięć. W Wielki Piątek, dnia 26. III rano, po zwiedzeniu po drodze bazyliki S. Pietro in Vincoli, gdzie podziwiano jedno z najgenialniejszych dzieł Michała Anioła, posąg Mojżesza, znajdujący się przy grobowcu papieża Juliusza II, oraz oglądano dzięki szczęśliwemu przypadkowi kajdany, którymi wedle legendy św. Piotr był skuty w więzieniu u Heroda w Jerozolimie, pokazywane zresztą zwykle tylko 1 sierpnia wiernym, udali się uczestnicy wycieczki na Forum Romanum, gdzie prof. J. Oko z Wilna, samodzielny badacz tego Forum, wyjaśniał wszystkie najdrobniejsze nawet zabytki tam się znajdujące. Interesujące swoje wyjaśnienia, oparte na podstawie naukowej, prof. Oko rozpoczął od wzmianek o forach cesarzy, przytłaczających częściowo, częściowo sąsiadujących od strony północnej z Forum Romanum, a mianowicie o forach Wespazjana, Nerwy, Cezara, Augusta i Trajana, udowadniając, jak wielkie znaczenie w odzwierciedlaniu niektórych ważniejszych szczegółów topograficznych posiada znajdujący się na Forum relief, przedstawiający tzw. Alimentatio Traiani. Prof. Oko w swojej interpretacji zabytków na Forum na podstawie spostrzeżeń topograficznych umiał niejedną rzecz wyświecić w sposób nowy, przekonujący, czasem sugestywny, jak np., że Templum divi Augusti stanowiło właściwie kasarnię gwardzystów Augusta. W czasie przechadzki po Forum zwrócił uwagę naszą wspaniały wieniec z szarfami, który złożyła zeszłego roku, młodzież hitlerowska na okragłym ołtarzu, wznoszącym się na miejscu, na którym zostały spalone zwłoki zamordowanego Juliusza Cezara.

Tego samego dnia po południu zwiedzono kościół S. Maria degli Angeli,

wznoszący się na ścianach jednej sali tepidarium term Dioklecjana. Wieczorem zgromadziliśmy się wszyscy w Kolosseum, aby śladami Z. Krasińskiego szukać tutaj przy świetle księżyca niepowszednich wrażeń.

W Wielką Sobotę rano, dnia 27. III, po częściowym zwiedzeniu pałacu Watykańskiego i pocztu, gdzie zaopatrzone się w znaczki pocztu Papieskiej, zwiedzono, wśród nieprawdopodobnego ścisku różnojęzycznego tłumu zwiedzających, najpierw Kaplicę Sykstyńską, w której podziwiano genialne freski Michała Anioła, zdobiące sklepienie kaplicy, a następnie oglądano freski w komnatach watykańskich, zwane od włoskiej nazwy komnaty „stanzami”, najgenialniejszy utwór Rafaela. Największy zachwyt budziła wśród filologów druga stanza, największe arcydzieło tego mistrza, przedstawiająca Szkołę Ateńską, tj. dysputę filozofów i uczonych świata starożytnego. Po stanzach zwiedzono loggie Rafaela, apartamenty Borgii i salę z darami, przysłanymi przez monarchów świata papieżowi Leonowi XIII w dniu jego jubileuszu. W środkowej sali tzw. Galleria Pia nie bez radosnej dumy podziwialiśmy ogromny obraz Matejki, przedstawiający Oswobodzenie Wiednia przez króla Jana Sobieskiego, ofiarowany przez naród polski papieżowi Leonowi XIII w dwusetną rocznicę zwycięstwa nad Turkami.

Z kolei zwiedzano zbiory starożytne Watykanu, najbogatsze w świecie, rozpoczynając od pięknych mozaik rzymskich i porfirowych sarkofagów córki cesarza Konstantyna, Konstancji i matki jego, Heleny. W następnych salach ujrano obok innych dzieł sztuki rzeźby: Zeusa z Otricoli, Hery Barberini i Apollona, zwanego Citharoedus. Niezwykłą atrakcję stanowiła sala zwierząt, zawierająca rzadką kolekcję posągów, grup i scen zwierzęcych. Następnie podziwiano Wenus z Knidos, grupę Laokoona, Apollona Belwederskiego, fragmenty płaskorzeźb z Ara Pacis Augustae; oglądano salę z inskrypcjami i sarkofagiem Scypiona Barbatusa. W części muzeum, zwanej Braccio Nuovo (nowe skrzydło), oglądano rzymską kopię Lysippa, przedstawiającą Sylena z małym Bakchusem, sławny posąg cesarza Augusta z Prima Porta z willi Liwii, posąg Demostenesa, kopię Doryforosa Polykleta, a wreszcie ogromną grupę boga Nilu, otoczonego 16-toma bawiącymi się dziećmi. W osobnej sali podziwiano arcydzieło malarstwa starożytnego, tzw. Wesele Aldobrandiniego i ilustracje niektórych scen z Odysei, pochodzące z początków cesarstwa rzymskiego. Nakoniec zwiedzono sale biblioteki Watykańskiej, ozdobione freskami, posiadające liczne szafy zamknięte, w których mieszczą się rzadkie rękopisy i cenniejsze książki, na środku zaś granitowe stoły z wspaniałymi świecznikami lub drogocennymi olbrzymimi wazami, pochodzącymi z darów monarchów. W oszklonych gablotkach oglądaliśmy między innymi stary rękopis pism Wergiliusza, pisany piękną *capitalis rustica*, palimpsest dzieła Cyserona *De republica*, kodeksy iluminowane, autograf sonetów Petrarki, inkunabuły i inne rzadkości bibliograficzne.

Następnie po rzucie oka na Pole Marsowe, zwiedzono kolejno Panteon, jedyną w zupełności zachowaną budowlę starorzymską, z grobowcami Rafaela, króla włoskiego Wiktora Emanuela II i Humberta I, ruiny term Agryppy, teatr Marcellusa, forum Holitorium z świątynią Fortunae Virilis z I w. przed Chr., w której od IX w. do niedawna mieścił się kościół św. Marii Egipcjanki, następnie tzw. Templum Vestae, która była raczej świątynią Matris Matutae i została zbudowana w I w. cesarstwa, wreszcie kościół S. Maria in Cosmedin,

wzniesiony na ruinach świątyni Herkulesa, zbudowanej przez Pompejusza i na ruinach budynku statio Annonae. Posuwając się ku zachodowi, uczestnicy stanęli na miejscu starożytnego Velabrum i zwiedzili forum Boarium z znajdującym się na nim arcus Argentariorum, zbudowanym przez bankierów na cześć cesarza Septimiusa Severa i jego rodziny, oraz łuk, pochodzący z czasów cesarza Konstantyna W., zwany Ianus Quadrifrons. Pod mostem Tybru widziano ujście kanału starożytnego, zwanego Cloaca Maxima, a rzutem oka na Circus Maximus, nad rekonstrukcją którego wre gorączkowa praca, zakończono ranną przechadzkę po tej części Rzymu. Po południu tego dnia (27. III) zwiedzono od wschodu z Velabrum sąsiadującą najstarszą część Rzymu, piękny Palatyn. Ruiny tej kolebki rzymskiego narodu tonęły w zieleni gęstego bukszpanu, wysokich cyprysów i dumnych pinii, w zieleni, przeplatanej bujnym kwieciami różowym drzew migdałowych. Słońce wiosenne i odgłosy muzyki oddziały faszystowskiego, grającego różne marsze w akustycznych ruinach bazyliki Konstantyna na Forum Romanum potęgowały miły nastrój na Palatynie w przeddzień Zmartwychwstania Pańskiego. Objąśniał ruiny budowli w sposób podobnie interesujący i naukowy, jak Forum Romanum, prof. Oko. Zaczęto zwiedzać od ruin pałacu Tyberiusza, skąd zwłaszcza rozciągał się wspaniały widok na Kapitol, Forum Romanum i dolinę Tybru. Następnie oglądano najstarszą część Palatynu, którą tradycja odnosi do czasów Romulusa, ze starą, gruszkowatego kształtu cysterną etruską i ruinami świątyni Cybeli. W domu Liwii podziwiano piękne freski starożytne, dobrze zachowane, a następnie zwiedzono ruiny pałacu Kaliguli. W kryptoportyku tegoż cesarza, ogrzani przez cały dzień promieniami silnego słońca wiosennego, mieszkańcy północy, dobrze zrozumieli celowość tego rodzaju długich portyków, jako schroniska przed skwarem słońca oraz podobny cel licznych sadzawek, wodotrysków, domów bez okien i licznych krużganków, otaczających świątynię i inne budowle rzymskie. W końcu zwiedzono ruiny domus Flaviorum, ruiny casae transitoriae Neronis, a przede wszystkim olbrzymi pałac cesarza Augusta, domus Augustiana, składający się z sali prywatnej, olbrzymiej sali tronowej, której długość wynosi 45 m, szerokość 36 m i z wielkiej bazyliki. Z innych budowli podziwiano wielki hipodrom (stadion) Domicjana, pałac tegoż cesarza, Paedagogium i domus Severiana z olbrzymimi substrukcjami, które miały w sztuczny sposób przedłużyć Palatyn pod budowę tego pałacu.

Dnia 28. III, w dzień Wielkiej Nocy, uczestnicy wycieczki byli na Mszy św. w Bazylice św. Piotra, gdzie papieża, wychudłego po długiej chorobie, ale trzymającego się prosto w lektyce, witały tłumy wiernych gromkimi i nie-milkającymi długo oklaskami. Po błogosławieństwie, udzielonym przez papieża z okna bazyliki *Urbi et Orbi*, uczestnicy wycieczki pojechali na forum Mussoliniego, do Città di Università i na Campo Santo, główny cmentarz rzymski, leżący przy starożytnej Porta Tiburtina. Po drodze zwiedzono tamże znajdującą się piękną, starą bazylikę, S. Lorenzo, mury Aureliańskie z basztami i Horti Maecenatis.

Po powrocie do hotelu zjedzono wśród nastroju niemal rodzinnego święcone, które poświęcił kolega, ks. Wł. Ziolkowski. Po południu tegoż dnia zwiedzono najpierw ogromne ruiny term Karakalli. Tutaj oglądano frigidarium, apodyterium, tepidarium, palaestry, caldarium, ruiny mnóstwa różnych sal, a wreszcie pod termami Mithraeum. Następnie wycieczka udała się na

Via Appia, gdzie zwiedzono najpierw katakomby św. Kaliksta, rozświetlając ciemności świeczkami. Tutaj szczególne wrażenie zrobił na zwiedzających grobowiec św. Cecylii z posągami niezapomnianym młodej męczennicy. Przechożąc następnie po Via Appia oglądali uczestnicy wycieczki resztki starożytnych grobowców, zwłaszcza olbrzymi izw. grobowiec Cecylii Metelli, grobowce Horacjuszów i Kuriacjuszów, kaplicę Quo vadis Domine i potężne ruiny starożytnych wodociągów Appiusa Claudiusa.

W Poniedziałek Wielkanocny, dnia 29. III rano, zwiedzono jedną z najstarszych bazylik starochrześcijańskich, S. Clemente, której nazwa pochodzi od imienia św. Klemensa, czwartego z rzędu papieża, ponieważ została zbudowana na miejscu jego domu. Kościół ten, składający się z części starożytnej, w której mamy jeszcze dawne Mithraeum, i nowszej, dzięki swojej strukturze daje nam dokładne wyobrażenie, jak wyglądała starochrześcijańska pierwotna bazylika. Następnie oglądano jezuicki kościół Gesù, ogromnie bogaty, który stał się następnie wzorem wszystkich kościołów barokowych. Po zwiedzeniu ruin pałacu, zwanego Domus aurea Neronis, uczestnicy wycieczki udali się do ambasady polskiej przy Watykanie na święcone, gdzie spędzono miło czas wśród swoich na obczyźnie.

Po południu wyjechano autokarem do Ostii. Po drodze widziano olbrzymią piramidę Sestiusza, oraz zwiedzono bazylikę św. Pawła za murami, największy i najwspanialszy kościół rzymski po bazylice św. Piotra. Kościół ten jednak o 80 olbrzymich i wspaniałych kolumnach granitowych, o lśniącej podłodze marmurowej, z wizerunkami wszystkich papieży i wolnymi miejscami na wizerunki przyszłych papieży, o wnętrzu wspaniałym, robił na nas wrażenie jakiegoś wspaniałego salonu królewskiego raczej niż kościoła.

W Ostii, portowym mieście starożytnego Rzymu, piękny widok przedstawiała Via Ostiensis z swoją Porta Romana, piniami i cyprysami, następnie Via delle Tombe z grobami i grobowcami z czasów republikańskich i późniejszych, z pomnikami o rozmaitej architekturze. Przeszedłszy największą ulicę Ostii, zwaną dzisiaj Decumano Massimo, 10 m szeroką, a 1 km długą, prowadzącą do morza, ujrano ruiny term, w których jedna z sal miała piękną mozaikę, pochodzącą z epoki Antoninów, przedstawiającą Neptuna z czworoprzęgiem w otoczeniu bóstw i zwierząt morskich, przy innej ulicy kasarnię straży ogniowej, latrynę z sacellum Fortuna Santa i Augusteum. Następnie oglądano teatr, zbudowany za cesarza Augusta, bar (thermopolium), dom piętrowy z balkonami, świątynię Augusta i Romy i inne świątynie. Osobliwość pewnego rodzaju stanowiły domy piętrowe ze schodami wprost z ulicy, dom z prywatną łaźnią, horrea, śpichlerze na zboże, zbudowane jeszcze za czasów republiki i późniejsze, zwłaszcza horrea Epagathiana i Epaphroditiana, ozdobione bramami o pięknych łukach. Największą jednak osobliwością była Izba Handlowo-Przemysłowa, składająca się z 70 izb, należących do ludzi najrozmaitszych zawodów, które przedstawiały mozaiki, umieszczone przed nimi. Jest to unikat na gruncie rzymskim, podobny do stoy kupców z Berytos na wyspie Delos. W końcu zwiedzono kapitol, forum, bazylikę, kurię, panteon i lararium. Zwiedzanie miasta zakończył przegląd wykopalisk, umieszczonych w pięciu salach budynku, zwanego Museum Ostiense. Po zwiedzeniu starożytnej Ostii, obserwując po drodze słońce, „zanurzające się w morzu“ wróciliśmy późnym wieczorem do hotelu w Rzymie.

Nazajutrz, dnia 30. III wyjechaliśmy rano na piękną wycieczkę całodzienną do Tivoli (Tibur). Po drodze zwiedzono ruiny willi Hadriana, która była największą i najwspanialszą willą rzymską. Przeszedłszy piękną aleję cyprysową i ogród bujnie zarosły zielenią i kwiatami, najpierw zwiedziliśmy ruiny teatru greckiego, następnie portyk malowany, Pojkile, komnaty pretorianów cesarskich, salę filozofów, teatr morski (basen) z kanałem Euripe, wielki pałac cesarski z bibliotekami grecką i rzymską, stadion, bazylikę, kryptoportyk, dolinę Tempe i Canopus, Serapeum, termy wielkie i termy małe, świątynię Apollona, Akademię i Odeon.

Następnie zwiedzono willę D'Este, piękny budynek renesansowy, zbudowany w w. XVI. Po zwiedzeniu niezbyt ciekawego wnętrza willi, rozkoszowaliśmy się widokiem setek wodotrysków, płynących z rozmaitych, czasem dziwacznych postaci, oraz widokiem wspaniałego ogrodu i grot, z których najpiękniejsza, grota Neptuna, zielonym mchem porosła, zalewana była kaskadami tryskających fontan.

Po zwiedzeniu słynnych kaskad rzeki Anio, odjechano autokarem do Frascati, znajdującego się na miejscu starożytnego Tusculum. Stąd pojechaliśmy przez Marino, obok jeziora Albano, następnie obok letniej rezydencji papieża, Castel Gandolfo, drogą wygodną, zbudowaną tamtego roku, nad jezioro Nemi, zwane przez Rzymian lacus Nemoensis, gdyż było ono poświęcone Dianie Nemorensis. Jakkolwiek przybyliśmy tutaj już prawie o zmierzchu, to jednak udało nam się jeszcze zwiedzić dwie olbrzymie galerie, zatopione niegdyś w jeziorze za czasów Kaliguli, dziś wydobyte i złożone w wielkim hangarze, stanowiącym muzeum morskich starożytności rzymskich. Stąd wyjechaliśmy wieczorem, a dość późną nocą wróciliśmy inną drogą do Rzymu.

Dnia 31. III rano zwiedzono najpierw kościół św. Józefa i połączone z nim więzienie Mamertyńskie, Carcer Mamertinus, oraz dolną jego część, zwaną Tullianum, którego nazwa pochodzi nie od imienia króla Tullusa Hostiliusa, jak głosiła legenda, ale zapewne od wyrazu tullus, oznaczającego źródło, które tam się znajdowało. Ze źródłem tym łączy się legenda chrześcijańska, która głosi, że więziony w Carcer Mamertinus św. Piotr ochrzcił wodą z tego źródła swoich strażników. W więzieniu tym zginęli za czasów rzymskich oprócz spiskowców Katyliny, pretora Lentulusa i patrycjusza Cethegusa, także znakomici wrogowie Rzymian, a mianowicie król Numidii Jugurta, król macedoński Perseusz, i wódz Arvernów w walce z Cezarem, Vercingetorix. Zwiedziliśmy miejsce, któredyś wleczono trupy karanych śmiercią w tym więzieniu do rzeki Tybru, tzw. scalae Gemoniae, uczestnicy wycieczki stanęli na forum Cezara, zwanym także od jego imienia Forum Iulium. Zabytki tutaj znajdujące się objaśniał prof. Oko, zaczynając od stwierdzenia, że forum to za czasów Cezara było znacznie większe, obecnie więc odkopane stanowi tylko jego fragment. Było ono otoczone podwójnym rzędem kolumn, które tworzyły prostokąt. Do owych kolumn przytykały olbrzymie sklepy (tabernae), których dzisiejsze ruiny przedstawiają się jeszcze bardzo pokaźnie. Na forum wznosiła się świątynia peripteralna, poświęcona opiekunce rodu julijskiego, Venus Genetrix. Wewnątrz świątyni znajdował się wspaniały posąg bogini Wenus, a obok niej posąg Kleopatry, oraz posąg Cezara w pancerzu. Przed świątynią znajdował się drugi posąg Cezara, siedzącego na koniu o nogach

podobnych do nóg ludzkich. Złomy kolumn, korynckich kapiteli i części sklepienia, zdobionego roślinnymi motywami, oraz piękne płaskorzeźby amorków dają wyobrażenie, jak wspaniale musiała wyglądać ta świątynia po odnowieniu jej przez Trajana. Możliwe, że na Forum Iulium znajdowała się także słynna Basilica Argentaria.

Następnie uczestnicy wycieczki przeszli na plac pobliskiego Kapitolu, gdzie zwiedzono najpierw kościół romańsko-gotycki S. Maria d'Ara Coeli, wznoszący się na murach starożytnej świątyni Iunonis Monetae, następnie Palazzo del Senatore, wzniesiony wraz z pięknymi, szerokimi schodami przez Michała Anioła na części starożytnego Tabularium, archiwum państwowego, którego dalsze ruiny jeszcze dzisiaj są widoczne. Z kolei zwiedzono oba muzea Kapitolińskie, w których spośród bogatych zbiorów rzeźb starożytnych największe zainteresowanie wzbudziły: Gal umierający, kopia praksytelesowego Satyra wypoczywającego, niektóre biusty cesarzy rzymskich i sławnych mężów starożytności, a przede wszystkim prawie zupełnie nieuszkodzony posąg z paryjskiego marmuru Wenus Kapitolińskiej, stanowiący wariant Afrodyty z Knidos Praksytelesa. Następnie zwiedzono kilka sal zbiorów nowego muzeum Kapitolińskiego jako też zbiory pałacu Konserwatorów, gdzie w podwórzu oglądano kolosalną głowę i członki marmurowego posagu cesarza Konstantyna W., znalezione w Bazylice Konstantyna na Forum Romanum, w salach zaś następnych słynną grupę Lwicy Kapitolińskiej, Wenus Eskwilińską, chłopca z gęsią, Fasti Consulares i Triumphales, pochodzące ze ścian Regia, mieszkania najwyższego kapłana (Pontifex Maximus), znajdującego się na Forum Romanum.

Następnie uczestnicy wycieczki zwiedzili słynne muzeum Etruskie w ogrodzie Villa di Papa Giulio, którego bogate zbiory dały prof. Gostkowskiemu możność nie tylko tłumaczenia rozmaitych mniej znanych szczegółów z zakresu sztuki etruskiej, ale także dania szkicu jej rozwoju, zwłaszcza w zakresie sztuki stosowanej nagrobkowej i odnoszącej się do potrzeb życia prywatnego kobiet. Niezwykle bogate zbiory biżuterii, złotej zwłaszcza, złote zęby i mostki złote obok cist, przeznaczonych na biżuterię, wśród których naszą uwagę wciągnęła zwłaszcza słynna Cista Ficoroniego, uprawdopodobniły nam naocznie tezę, że w starożytności biżuteria etruska stała najwyżej. Dłuższy czas zatrzymano się następnie przy terakotowym Apollonie z Veī, arcydziele etruskim z VI w. przed Chr., znalezionym w r. 1916, potem przy zrekonstruowanej świątyni etruskiej w podwórzu, wzniesionej na kamiennym podmurowaniu, a wykładanej zewnątrz terakotą, oraz przed archaicznym sarkofagiem terakotowym z VI w.

Następnie udaliśmy się przez Piazza del Popolo i przez przepiękny park, zwany dzisiaj Villa Umberto I, do pałacu Borghese, celem zwiedzenia muzeum, zawierającego starożytne i nowożytne rzeźby motywów zaczerpniętych często ze starożytności oraz najbogatszej po watykańskiej galerii obrazów, zwanej galerią Borghese. Zwiedzeniem galerii, zwanej Galleria Nazionale d'Arte Moderna, zakończono po godzinie szóstej ten dzień pracy.

Dnia 1 kwietnia rano wyjechaliśmy autokarem na całodzienną wycieczkę naukową do miasteczka Corneto, któremu Mussolini wskrzeszający imperium rzymskie, wskrzesił rzymską nazwę Tarquinia, podobnie jak sycylijskiemu Girgenti starożytną nazwę Agrigento. Miasteczko to obok

murów średniowiecznego i ruin z tej epoki oraz ruin starożytnych, posiada dwie niezwykle atrakcje filologiczne: muzeum Etruskie i jedyną w swoim rodzaju nekropolię Etruską. Muzeum mieści się w pięknym zamku z XV w., zbudowanym przez Vitelleschiego w stylu gotyku weneckiego, z pięknymi oknami gołyckimi i dziedzińcem z krużgankiem, przypominającym żywo arkady Wawelskie. Zawiera ono wiele pięknych zbiorów etruskich, a więc duże sarkofagi, wśród których dwa najpiękniejsze, werystyczne, sarkofago dell' uomo obeso i sarkofago del Magistrato były przedmiotem dłuższej interpretacji. Następnie mieści ono w sobie okrągłe urny, naczynia z różnych epok pochodzące, powstałe pod rozmaitymi wpływami obcymi stosownie do epoki, z której pochodzą, arybalosy, skarabeusze, maski nagrobkowe teatralne, mające znaczenie apotropaiczne, rytony, złote zęby, oraz złotą biżuterię. Tutaj prof. Goslikowski omawiał technikę naczyń starożytnych w jej genetycznym rozwoju, posługując się materiałem, znajdującym się pod ręką, oraz ornamentykę naczyń etruskich, rzymskich i greckich, a w grobowcach technikę i ikonografię etruskich fresków grobowcowych. Spośród licznych grobowców etruskich, znajdujących się na wzgórzu za miastem, zwiedzono dziewięć najważniejszych, a mianowicie: 1) Tomba dell' Acacia Pesca, 2) t. delle Leonesse, 3) t. del Barone, 4) t. degli Bige, 5) t. dei Tori, 6) t. del' Orco (Polyfemo), 7) t. dei Leopardi, 8) t. del Triclinio, 9) t. della Pulcella. Dopiero późnym wieczorem wróciliśmy z tej pouczającej wycieczki do Rzymu, znużeni trochę, ponieważ słońce kwietniowe włoskie posiadało siłę naszego słońca czerwcowego.

Nazajutrz, dnia 2 kwietnia, uczestnicy wycieczki zwiedzali rano największe rzymskie gimnazjum koedukacyjne, złączone z liceum, zwane gimnazjum Juliusza Cezara. Powitani lampką vermutu a przede wszystkim serdecznymi słowami wicedyrektora, dr Barona, jako też dłuższą mową łacińską łamlejszego księdza katechety, na którą prozą i wierszem łacińskim odpowiedział prof. gimn. z Wilna, R. Nowowiejski, uczestnicy wycieczki oglądali wspaniały, olbrzymi gmach marmurowy gimnazjum, mieszczącego w swoich murach 1600 uczniów wraz z uczenicami i 65 członków grona nauczycielskiego. Następnie przysłuchiwano się nauce języka łacińskiego i greckiego we wszystkich niemal klasach. Wszędzie widać było mniejsze niż u nas ubieganie się o metodykę lekcyjną, ale za to lepsze niż u nas rezultaty naukowe, ponieważ obok nauki szkolnej dawało się zauważyć zajmowanie uczniów poważną pracą domową.

Tego samego dnia po oglądnięciu Piazza S. Giovanni in Laterano, Baptisterium, Scala Santa i kościoła laterańskiego, zwiedzono muzeum Laterańskie (Museum Gregorianum Lateranense), obejmujące trzy działy: świecki ze zbiorami starożytnymi, chrześcijański, zawierający przede wszystkim interesujący filologów zbiór starochrześcijańskich sarkofagów z IV i V w. z płaskorzeźbami motywów Starego i Nowego Testamentu, wzorowanych w wykonaniu na sztuce starożytnej pogańskiej, oraz ciekawy wybór inskrypcyj starochrześcijańskich, wreszcie dział najnowszy, etnograficzno-misyjny, zawierający zbiory z wystawy misyjnej watykańskiej z r. 1925.

Wśród zbiorów starożytnych zachwyt budził słynny posąg Sofoklesa, interesował olbrzymi posąg cesarza Tyberiusza z corona civica na głowie, posąg Diany efeskiej, rozweselał napis na sarkofagu piekarza, ozdobionym

plaskorzeźbą, przedstawiającą sporządzanie chleba, tchnący humorem i nawiąną złośliwością: *Evasi, effugi; Spes et Fortuna, valet!* Nil mihi vobiscum est; *ludificate alios!*

Po zwiedzeniu tego muzeum udali się uczestnicy wycieczki w okolice głównego dworca kolejowego do jednego z najważniejszych muzeów rzymskich, do Museo Nazionale Romano delle Terme, aby tam po raz wtóry oglądać obok innych dzieł sztuki starożytnej, następujące zwłaszcza arcydzieła greckie: przepiękną *Wenus z Kyrene*, *Efeba z Subiaco*, *Niobidkę z ogrodów salustiańskich*, *Dziewczę z Antium*, prześliczną, archaiczną plaskorzeźbę *Tronu Ludovisi*, przedstawiającą narodziny *Afrodyty*. Następnie z zakresu rzeźby rzymskiej podziwiano dwa fragmenty słynnego arcydzieła rzymskiego, plaskorzeźby z *Ara Pacis Augustae*, z których jeden przedstawia *Suovetaurilia*, drugi prześliczny dekoracyjny motyw roślinny, następnie piękną *Herę Ludovisi*, *Galla* zabijającego żonę, by ją ochronić przed niewolą, *Apollona*, wedle szkoły *Fidiasza* wykonanego, *Dyskobolosa* (wedle *Myrona*), *Hermafrodytę*, *Marsa* wypoczywającego (wedle *Lysippa*), *Augusta* w stroju *augura* i głowy cesarzy rzymskich. Tutaj oglądano także inskrypcje *Kolegium kapłańskiego Fratrum Arvalium*, *Fasti Praenesini* i kolekcję rozmaitych starożytności. Ponieważ o godz. 5-ej zamknięto muzeum, musieliśmy opuścić je z żalem. Po obiedzie zwiedzano ważniejsze domy towarowe rzymskie i *Piazza del Quirinale*.

Dnia 3. IV rano wyjechaliśmy z Rzymu do Neapolu, dokąd przybyliśmy w południe. Zakwaterowawszy się w hotelu niedaleko dworca, natychmiast udaliśmy się do Museo Nazionale, posiadającego nie tylko jedne z największych w świecie zbiory rzeźb starożytnych, ale także inne liczne zbiory starożytne, pochodzące w znacznej części z wykopalisk w *Herculanum* i *Pompei*. Z rzeźb marmurowych zwrócono specjalną uwagę na: archaiczną *Artemidę*, *Herę Farnese*, *Venus Callipygos*, *Venus z Capui*, grupę *Harmodiosa* i *Aristogeitona*, grupę przedstawiającą ukaranie *Dirke*, słynną plaskorzeźbę przedstawiającą *Orfeusza* i *Eurydikę* w towarzystwie *Merkurego* w podziemiu, biusty *Homera*, *Eurypidesa* i innych mężów starożytnych. Z rzeźb w brązie podobał się najwięcej wypoczywający *Hermes* (wedle *Lysippa*), śpiący *Satyr* i tańczący *Faun*. Następnie oglądano słynne freski ścian pompejańskich wraz z gabinetto pornografico, (który od czasów *Mussoliniego* dostępny jest tylko dla mężczyzn), liczne mozaiki starożytne, wśród których dominuje największa i najsłynniejsza mozaika, przedstawiająca bitwę *Aleksandra W.* pod *Issos*. Powszechne zainteresowanie budziły także przedmioty z zakresu sztuki stosowanej, jako też przedmioty użytku codziennego, pochodzące przeważnie z wykopalisk pompejańskich i z *Herculanum*. Następnie oglądano wyroby ze szkła, srebra i złota, *gemmy* i *kamee*, monety i wazy starożytne. Przegląd tego bogatego muzeum stanowił dla nas przygotowanie do zwiedzania w dniach następnych *Pompei* i *Herculanum*.

Po zamknięciu muzeum uczestnicy wycieczki zwiedzili słynne *Akwarium neapolitańskie*, mieszczące w 26 basenach rzadkie okazy drobnych zwierząt morskich. Przechadzką wieczorną po wybrzeżu przepięknej zatoki neapolitańskiej zakończono pierwszy dzień pobytu w Neapolu.

Po dwutygodniowej bardzo wyczerpującej pracy w muzeach i terenie, niedziele, dnia 4. IV, poświęcono na rozrywkową wycieczkę na wyspę *Capri*.

Rano z dzielnicy Santa Lucia ze stazione maritima wyjechaliśmy, mając wspaniały widok po lewej stronie na Herculanium, Torre del Greco, Torre dell' Annunziata Pompei, Castellammare di Stabia, Sorrento, po prawej na Posilipo (z grobem Wergiliusza), wyspę Procida i Ischia. Pogoda była bardzo piękna. Słońce silnie grzało, a wiatr od morza użyczal miłego chłodu. Morze zmieniało ciągle barwę swojej wody, zależnie od naświetlenia słonecznego, zachmurzenia i głębokości wody. Raz było ono szafirowe, czasem lazuruwe, to znowu opalowe w pobliżu przystani, najczęściej barwy stalowej, raz jaśniejszej, drugi raz ciemniejszej. Tutaj zrozumieliśmy dobrze, że Homer nie cierpiał wcale na daltonizm, gdy wodzie morskiej nadawał nieskończoną ilość barw, i że wcale nie przesadzał w tym względzie, lecz morze doskonale znał i obserwował. Ponieważ w tym czasie fala morska była dość wysoka, co uniemożliwiało wjazd do Groty lazuruwej, okręt musiał zawrócić, a uczestnicy wycieczki w zamian za grołę zwiedzili Anacapri i S. Michele wraz z muzeum, stworzonym w willi Szweda Axelmuntha, znaney z jego poczytnej powieści pt. „S. Michele“.

W tych przepięknych zakątkach italskich, podobnie jak następnie w Syrakuzach, Agrigento, a przede wszystkim w Taorminie, mogliśmy na podstawie własnych miłych wrażeń i przeżyć potwierdzić starą prawdę, że piękne są ruiny Italii, piękne kościoły i muzea, ale najpiękniejszy krajobraz, morze, słońce i niebo włoskie.

Dnia 5. IV rano zwiedzono Wezuwiusz, który zrobił nam nawet pewną nie bardzo miłą niespodziankę, wydając grozą przejmujący ryk i ziejąc dokoła wyziewami siarkowymi. Następnie zwiedzano pobliskie Herculanium, przechodząc przez części miasta odkopane i przyglądając się okolicznościowo pracy wykopaliskowej. Ulice wąskie, wąskie chodniki, jak również przeważnie małe ubikacje mieszkalne w złączonych często ze sobą domach mieszkalnych ludzi uboższych, zastanawiały nieraz nas, przyzwyczajonych do większych rozmiarów ulic, chodników i pokoi. Najpierw zwiedzono słynną willę Pisona, w której odkryto niegdyś zwoje papirusowe pism filozofa epikurejskiego Philodemosa, następnie najnowsze wykopaliska, między innymi termy, odkopane w 1932 r., składające się z palestry, apodyterium, frigidarium z mozaikami, oraz z nyżami na posągi, tepidarium z beczkowym sklepieniem, wreszcie z caldarium z ogromną wagą na wodę i łopatą do drobnego drzewa rębanego. Potem zwiedzono jednopiętrowy dom, zwany domem Amfitryty i Posejdona, odkopany w r. 1934, posiadający koło atrium alae, kuchnię, ustęp oraz zbiornik na wodę kształtu okrągłego i wreszcie triclinium, wykładane mozaikami. Również zwiedzono jednopiętrowy bar, Thermopolium, w którym zachowały się oliwki, ziarno, skorupki jaj itp., a na 1 p. łóżko gospodarza. Zwiedzono także termy, przeznaczone dla kobiet, których apodyterium posiadało oszklone okno, szafki na ubranie i piękne mozaiki, a w caldarium znajdowały się ławki kamienne z nogami kobiecymi oraz basen w tyle za schodami. Wielkie zainteresowanie wzbudził wielki, dwupiętrowy dom Samnicki z olbrzymimi kamiennymi drzwiami, z ogromnym atrium, wspaniałymi loggiami na 2 p., i z cubiculum o zielono malowanych ścianach. Tam znajdowała się pralnia z maszyną do prasowania, podobną do naszej maszyny introligatorskiej. Następnie zwiedzono tzw. Dom z przepierzeniem drewnianym, jednopiętrowy z wystającym okapem, i dom naj-

większy w tym mieście, odkopany w r. 1930, zwany Domem z atrium mozaikowym. Dom ten bardzo obszerny i okazały obok atrium o oszklonych oknach posiada dwa tablina, bardzo ładny perystyl i triclinium. Wreszcie zwiedzono najpiękniejszy dom w Herculanium, posiadający kryptoportyk, zwany Domem z jeleniem (*dei cervi*), oraz tzw. Dom z reliefem Orestesa, posiadający kolumny stiukiem żłobkowanym wykładane, belkowanie z drzewa, oraz porozwieszane medaliony zdobne, jako też triclinium z ścianami, wykładanymi marmurem. W tym domu znaleziono pozostawione na miejscu łupki jaj, grzebień, naszyjnik i wagę domową. Po przypatrzeniu się pracom nad odkopywaniem forum z pałacem, leżącym tuż nad morzem, uczestnicy wycieczki opuścili Herculanium i pojechali do Pompei.

Tutaj wszedłszy przez Portę marina zwiedzono najpierw forum z ruinami świątyni Apollona, Jowisza, Wespazjana oraz szczątkami kaplicy Larów. Po zwiedzeniu dalszych ruin forum, a mianowicie Macellum, budynku Eumachii z portykiem, bazyliki i kurii oraz term, uczestnicy wycieczki udali się na Via dei Sepolcri, gdzie oglądano grobowce, mauzoleum, należące do samnickiej rodziny Istacidiusów, i columbaria. Po zwiedzeniu słynnej Villa dei Misteri (Itam) z pięknymi freskami, oglądaliśmy na Via della Abbondanza szereg nowszych wykopalisk, między innymi tzw. Praedia Iuliae Felicis, gdzie znajdował się klub organizacji młodzieży, zwanej Iuventus, który nadsładował dzisiejsze faszystowskie kluby młodzieży Mussoliniego, oraz ruiny term stabiańskich. W najstarszej dzielnicy miasta, na tzw. Forum triangulare, oglądano ruiny starej świątyni doryckiej, świątyni Jowisza i Izdy, teatr wielki, odeon, palestrę i kasarnię gladiatorów. Następnie zwiedzano cały szereg domów rzymskich, a zwłaszcza L. Ceiusa Secundusa, Menandra, (który był właścicielem willi Poppeiusa Herosa) i wielki domus Vettiorum, które obok ciekawszych grafitti na niektórych domach objaśniał w sposób bardzo zajmujący kierownik naukowy tamtejszych wykopalisk, p. della Corte. Za to w pięknym wierszu łacińskim podziękował mu p. R. Nowowiejski. Uczony archeolog włoski pokazał nam także kilka najnowszych wykopalisk, które nie zostały jeszcze opublikowane, a następnie dzięki jego uprzejmości mogliśmy wyjątkowo pozostać w Pompei do godziny 7-ej, gdzie zwiedziliśmy także małe, ale ciekawe Muzeum wykopaliskowe.

Dnia następnego, 6. IV rano, wyjechaliśmy autokarem na całodzienną wycieczkę na tzw. Pola flegrejskie. Tutaj najpierw zatrzymaliśmy się w Puteoli (Puzzuoli), gdzie zwiedzono wielki amfiteatr, którego początki sięgają epoki augustowskiej. Amfiteatr ten został następnie przerobiony za Flawiuszów. Ma on zachowane wewnętrzne urządzenie, a zwłaszcza widać tam 60 otworów, którymi wysyłano na arenę gladiatorów i dzikie zwierzęła podczas venationes. Następnie zwiedzono Macellum, kaplicę Sarapisa (Serapeum), a jadąc do Baj, widziano Lacus Lucrinus. W Bajach zwiedzono trzykopułowe budowle, caldaria dawnych term, które błędnie nazywają świątyniami Diany, Merkurego (doskonała akustyka) i Wenery (budowla ośmioboczna). W Bajach, kąpielisku morskim w starożytności, rozciąga się piękny widok na okoliczne duże wzgórza z wielkim zamkiem średniowiecznym.

Po obiedzie w Bajach udaliśmy się do portu wojennego starożytnego Misenum. Obok miejsca portu zwiedziliśmy także starożytną Pisciną Mirabilis, ogromnych rozmiarów zbiornik wody, zaopatrujący niegdyś flotę

ryzymską. Z Misenum udaliśmy się do Cumę, gdzie zwiedzono słynną grootę Sybilli kumejskiej. W olbrzymiej tej grocie, posiadającej boczne nize, w których mieściło się mieszkanie Sybilli, oglądano katakomby chrześcijańskie. Obok tej bardzo akustycznej groty odkryto w r. 1933 inną wielką grootę grecką. Następnie zwiedzono ruiny świątyni Apollona i Jowisza, a po wypieiu „vero Falerno“ wróciliśmy wieczorem do Neapolu, aby niebawem wyjechać stąd na Sycylię. W Neapolu, który stanowił dla nas bazę wycieczkową po Kampanii, zwiedzono w czasie pobytu nadto: kościół S. Francesco di Paola z portykiem, naśladowującym rzymski Panteon, katedrę, poświęconą patronowi miasta, św. Januaremu (Gennaro), Gallerię Umberto I-o i Corso Vittorio Emanuele.

Rano, dnia 7. IV, o godz. 9-ej przez cieśninę Mesyńską, patrząc na Scyllę i Charybde, przybyliśmy do najpiękniejszej w Europie miejscowości, do Taorminy. Tutaj zwiedziliśmy ruiny akustycznego teatru greckiego, położonego nad morzem, skąd przez wyłom teatru rozlegał się najwspanialszy widok na morze z jednej strony i na wspaniałe góry, porośłe olbrzymimi kaktusami z drugiej strony. Niestety z powodu niezbyt dobrej pogody nie widzieliśmy Etny ani stąd, ani także wtedy, gdyśmy przejeżdżali po kilku dniach obok dumnej Henny. Zwiedziliśmy także piękny ogród z dziwną osobliwością, a mianowicie drzewami, zasadzonymi na cześć tamtejszych mieszkańców, poległych w wojnie światowej. Drzewa te zaopatrzone były w tabliczki z nazwiskami i datami poległych bohaterów. Po obiedzie odjechaliśmy koleją do Syrakuz, dokąd przybyliśmy tego dnia wieczorem. Umieściwszy się w najstarszej dzielnicy, zwanej Ortygią, w hotelu Grande, poszliśmy do źródła Aretuzy, zarosłego dokoła papirusami.

Dnia następnego, 8. IV, zwiedziliśmy rano plac Archimedesza, kościół katedralny S. Maria del Piliero, wbudowany w starą dorycką świątynię Ateny z V w., przerobiony w VII w. na bazylikę, wreszcie ruiny gimnazjum rzymskiego z fragmentami portyku. Za miastem zwiedzono wielki ołtarz ofiarny Dionizjusza, największy na Sycylii teatr grecki, skąd rozciąga się wspaniały widok na port i miasto, wreszcie amfiteatr rzymski z czasów Augusta, kuty w skale. Po powrocie z tej części miasta zwiedzono Muzeum narodowe, w którym oglądano między innymi sarkofagi chrześcijańskie z III i IV w., wazy starożytne, inskrypcje, a z rzeźb torso marmurowe efeba z V w., olbrzymią głowę Posejdona, Zensa Pergameńskiego, a przede wszystkim piękną Wenus Anadyomene, znaną pod nazwą Wenery Syrakusańskiej. Po południu odbyto przejażdżkę barkami po morzu i po rzece do źródła Cyane, gdzie również, jak u źródła Aretuzy w mieście, rośnie obficie papirus, nie spotykany nigdzie więcej w Europie. Po drodze zwiedzono ruiny świątyni Jowisza Olimpijskiego.

Nazajutrz, dnia 9. IV, wyjechaliśmy drogą, po której z jednej i z drugiej strony rosły gęsto drzewa oliwkowe, figowe, migdałowe, nespoli oraz kaktusy, cikorynie i agawy, ku murom Euryelosa, zbudowanym dla obrony przez Dionizjusza Starszego. Potężna ta twierdza, wzniesiona z olbrzymich bloków kamiennych tuż nad morzem, ma trzy ogromne fosy i trzy bastiony głazowe, tworząc, jak twierdze nowoczesne, trzy pierścienie obronne. Następnie zwiedzono kościół S. Giovanni alle Catacombe z kryptą św. Marcjana, ucznia św. Pawła, i starochrześcijańskimi katakombami, wreszcie w mieście dwie przebudowane częściowo starożytne świątynie greckie, z których jednej

wielkie kolumny doryckie mają kolosalne poduszkowe kapitele. Bezpośrednio potem wyjechaliśmy na dworzec kolejowy, skąd koleją żelazną pojechaliśmy do Agrigento, podziwiając po drodze skały Cyklopskie między Acireale a Catanią, w której na dworcu kolejowym zjedliśmy obiad, a następnie o godz. 11-ej w nocy stanęliśmy u kresu podróży.

Dnia następnego, tj. 10. IV rano, zwiedziliśmy odkopywaną tzw. casa Romana, stary kościół św. Mikołaja, tzw. Oratorium Falarysa, świątynię Herkulesa, jedną z najstarszych, pochodzącą z VI w., której 8 obalonych kolumn podniesiono wielkim kosztem w r. 1925, a w której znajdował się niegdyś sławny posąg brązowy Herkulesa, zrabowany, jak wiemy od Cicerona, przez Werresa. Świątynia ta jest największą po świątyni Jowisza, którą następnie zwiedzono. Świątynia zaś Jowisza jest największą świątynią na Sycylii, a jedną z 4 największych świątyń greckich w ogólności. Została ona wzniesiona rękoma jeńców kartagińskich po bitwie pod Himera. Ma ona 113 m długości a 56 szerokości. O jej ogromie świadczy najlepiej to, że średnica kapitełów wynosiła 6 m, a architrav podtrzymywały telamony, 8 m wysokie. Następnie zwiedzono ruiny świątyni Kastora i Polluksa, która była raczej świątynią Dionizosa ityfalicznego, jak to wynika z licznych fallosów wykopanych obok tej świątyni. Niedaleko znajdowały się ruiny kilku małych, bardzo starych świątyń, z których jedną założyli koloniści z Rodos, inną zbudowano za czasów Pitagorasa. Po zwiedzeniu tego kompleksu świątyń oglądano czas dłuższy najlepiej zachowaną świątynię Concordii i świątynię Junony z przydomkiem Lacinia. Ruiny tej ostatniej świątyni przedstawiają się bardzo malowniczo. Wkońcu zwiedzono zbiornik wody, piscina, oraz tzw. grób Theron.

Po południu udaliśmy się do małego muzeum, Museo Civico, zawierającego zbiór sarkofagów, naczyń, monet, fragmentów rzeźb i płaskorzeźb, zwłaszcza z świątyni Jowisza, a z rzeźb zwłaszcza efeba z Agrigento i Wenus w kąpieli. Wieczorem zwiedzono katedrę z dużą dzwonnica, zbudowaną w XIV w. na miejscu starożytnej świątyni Jowisza Polieusa.

Nazajutrz, w niedzielę, dnia 11. IV rano, opuściliśmy Agrigento, a następnie koleją żelazną przez Porto Empedocle, Siculiana, przybyliśmy wieczorem do Castelvetrano, skąd dnia następnego rano (12. IV) wyjechaliśmy autami do Selinuntu, odległego o 13 km od miasta. W tej niezamieszkałej dziś miejscowości zaczęło zwiedzać kompleks wielkich świątyń greckich, poczynając od największej, a mianowicie od świątyni Apollona (G), która dorównywa wielkością świątyni Jowisza Olimpijskiego w Agrigento (113 × 56). Następnie zwiedzono ruiny sąsiadującej z nią świątyni Ateny (F) i Heraion (E) oraz na miejscu starożytnej akropolis najstarszą i najlepiej zachowaną świątynię Herkulesa (C). Wreszcie oglądano okrąg świąty Demeter i Kory z ruinami ich świątyń oraz ruinami muru, którym ten okrąg był niegdyś otoczony, a wreszcie tamtejszą nekropolię.

Z Selinuntu po obiedzie wyjechaliśmy do Palermo, dokąd przybyliśmy po trzygodzinnej jeździe kolejowej. Zakwaterowani w bardzo dobrym hotelu, po kolacji, zwiedziliśmy część nowożytnego, pięknego miasta. Dnia 13. IV rano zwiedzono przed otwarciem muzeum ogród Garibaldiego, ogród botaniczny z rzadkimi okazami drzew i krzewów egzotycznych, kościół Pietà, pałac gotycki z XV w. Abbatelli, a następnie szczegółowo wnętrze pałacu

królewskiego w stylu normandzkim zbudowanego, a przede wszystkim wewnątrz piękne kaplice pałacowej, Cappella Palatina, szeroką katedrę, w różnych stylach zbudowaną, kościół S. Giovanni degli Eremiti wraz z krużgankiem klasztoru. Po obiedzie w drodze do Monreale zwiedzono Catacombe dei Capucini, w których znajduje się 800 zmumifikowanych zwłok znakomitych obywateli tamtejszych od r. 1500 do 1870, robiących wrażenie makabryczne. Bardzo szczegółowo oglądano piękne wewnątrz katedry na Monreale, której cenne mozaiki objaśniała p. dr Pliszczynska, następnie arkady dziedzińca klasztoru Benedyktynów.

W muzeum w Palermo, które zawiera zbiory z zakresu kultury najstarszych mieszkańców Sycylii, a więc Fenicjan, Kartagińczyków, oraz pomniki sztuki greckiej i rzymskiej, podziwiano słynne płaskorzeźby archaiczne metop świątyń selinunckich, zwłaszcza świątyni C, przedstawiające Perseusza, zabijającego Meduzę i Heraklesa, niosącego pokonanych Kerkopów na drąg. Następnie oglądano fragmenty architektoniczne, stare sarkofagi etruskie, piękne reliefy nagrobkowe etruskie, statuetki terakotowe, wyroby ceramiczne, mozaiki, i duże figury brązowe, jak np. słynnego barana Syrakuzńskiego w pozycji leżącej, oraz Herkulesa, trzymającego za rogi jelenia.

O godz. 7-ej wieczorem wyjechaliśmy okrętem do Neapolu, dokąd przybyliśmy dnia 14. IV rano o godz. 7-ej. Po śniadaniu odjechaliśmy przez Rzym do Mediolanu, dokąd przybyliśmy wieczorem. Dnia 15. IV przed południem zwiedziliśmy najpierw Piazza del Duomo, stanowiący centrum miasta, gdzie oglądano pomnik króla Wiktora Emanuela II, następnie katedrę gotycką, której budowa trwała prawie 600 lat. Architekturę tej katedry, jej wnętrze oraz nierównomiernej wartości wnętrza objaśniał fachowo i interesująco konsul nasz tamtejszy, p. Ludomir Komierowski, znawca sztuki nowożytnej i literat, który następnie oprowadzał nas po wszystkich prawie ważniejszych zabytkach Mediolanu. Następnie zwiedzono słynną galerię Wiktora Emanuela, zbudowaną w formie krzyża, Piazza della Scala z pomnikiem Leonarda da Vinci z jego czterema uczniami, teatr la Scala zewnątrz, Palazzo Marino, dzisiejszy ratusz, Banca commerciale, Palazzo di Brera, zawierający słynną galerię obrazów, wreszcie kościół S. Maria delle Grazie w stylu gotyckim, z XV w., który należał do klasztoru Dominikanów. W refektarzu tego klasztoru oglądaliśmy słynną Wieczercę Pańską Leonarda da Vinci, której genialne malowidło niestety skazane jest na powolną zagładę. Po południu zwiedzono piękny kościół św. Ambrożego, z XII w., w stylu romańskim, założony jeszcze w IV w. przez św. Ambrożego, Castello Sforzów, oraz Park z tzw. Areną, tj. amfiteatrem, zbudowanym w XIX w. dla zabaw. Tego dnia w nocy wyjechaliśmy przez przełęcz Brennerowską do Wiednia. Rano dnia 16. IV przybyliśmy do Innsbucka, gdzie zabawiliśmy do południa, zwiedzając miłe miasto, otoczone wysokimi, śniegiem pokrytymi górami. Wieczorem przybyliśmy do Wiednia i zamieszkaliśmy w okolicy Burgstrasse, w I-ej dzielnicy.

Dnia 17. IV rano przybył do hotelu Höllera, w którym zamieszkaliśmy radca szkolny dr Gaar, prezes „der Arbeitsgemeinschaft der Altphilologen“ pod którego przewodnictwem zwiedziliśmy najważniejsze pomniki architektury i dzielnicy miasta po drodze do gimnazjum akademickiego, gdzie przyjęci serdecznymi słowami powitalnymi inspektora krajowego, hofrata dr Gassnera

oraz dyrektora zakładu, hofrata Markusa, przysłuchiwalimy się nauce języka łacińskiego i greckiego w 8-letnim gimnazjum, podziwiając nie tyle metodę, ile raczej poważne wyniki współpracy uczniów z nauczycielami. Następnie wycieczka zwiedziła słynne Kunsthistorisches Museum, w którym bogate zbiory starożytne, zwłaszcza sławne reliefy Heroon z Gjölbaschi w Lykii objaśniał prof. Gostkowski, zabytki zaś działu egiptologicznego prof. Winiewicz. Następnie uczestnicy wycieczki grupkami zwiedzali przepięknie urządzonej ogromną galerię obrazów, zawierającą około 2000 dzieł najslawniejszych malarzy nowożytnych. Po obiedzie pojechaliśmy pod przewodnictwem dyrektora oddziału Orbisu polskiego we Wiedniu, p. Stachewicza, na Kahlenberg, celem zwiedzenia kaplicy króla Sobieskiego z nowymi malowidłami prof. Rosena ze Lwowa, oraz w celu zobaczenia stamtąd pięknej panoramy Wiednia. Wieczorem udaliśmy się do jednej z restauracji wiedeńskich na wspólną kolację z koleżankami i kolegami wiedeńskimi. Z ramienia naszej placówki dyplomatycznej był z nami na kolacji p. doc. dr Miś, ze strony zaś szkolnych władz wiedeńskich obok wspomnianego inspektora Gassnera i dyr. Markusa, radca sekcyny Ministerstwa W. R. i O. P., dr J. Stur. Po milej pogawędce wśród serdecznego nastroju, w czasie której dr Schmid i p. R. Nowowiejski zabawiali nas swoimi wierszami łacińskimi, budząc ogólny podziw i uznanie, około północy rozeszliśmy się do domów.

W niedzielę, dnia 18. IV o godz. 8-ej rano, wyjechała wycieczka w towarzystwie wiedeńskiego kolegi, dr R. Kollera, znawcy ruin rzymskich, do Carnuntum, miejscowości odległej od Wiednia o 40 km, leżącej nad Dunajem, na miejscu i gruzach której wznosi się dzisiejsze miasteczko Petronell i Deutsch-Altenburg. Tutaj zwiedzono kolejno tzw. Heiden- albo Römertor, bramę rzymską, która jest prawdopodobnie grobowcem jakiegoś znakomitego gubernatora rzymskiego, drugi amfiteatr, przeznaczony dla osadników przy obozie rzymskim, pierwszy amfiteatr, przeznaczony dla tamtejszego garnizonu, starą kaplicę, dawne niewątpliwie baptisterium, zamek renesansowy z małym muzeum wykopalisk rzymskich, następnie stały obóz rzymski, wał obronny i rów, ciągnący się po obu stronach drogi. Po obiedzie zwiedzono Museum Carnuntinum, zbudowane na kształt wiejskiej willi rzymskiej, zawierające ciekawe i dość bogate zbiory starożytności. Następnie zwiedzono przystań na Dunaju, kąpielisko siarczane, kościół romańsko-gotycki w Deutsch-Altenburg, cmentarz, a wreszcie ze wzgórza, tumulus, pochodzącego może z czasów wojen tureckich, albo z czasów przedhistorycznych, oglądano piękną okolicę, ciągnącą się aż po Wiedeń, a nawet Schneeberg, która to góra, wiecznym śniegiem pokryta, rzadko była tak widoczna, zdaniem przewodnika, jak właśnie wtedy, w piękny dzień słoneczny.

Wróciwszy do Wiednia, część uczestników wycieczki udała się na miasto, część poszła do Prateru, przypatrzeć się zabawom niedzielnych ludzi i dzieci w tamtejszym Lunaparku. Wieczorem przed kolacją odbyto dyskusję na temat zwiedzonych lekcji w gimnazjum akademickim, a następnie po kolacji złożono oficjalne podziękowanie prof. Gostkowskiemu za doskonałe zorganizowanie i przeprowadzenie tej milej wycieczki naukowej do Włoch i na Sycylię, prof. Oce, a także prof. Iwaszkiewiczowi, za pomoc naukową w czasie tej wycieczki. Wyrażono również szczere uznanie młodemu Capo administracyjnemu wycieczki, p. Wielopolskiemu i podziękowano za opiekę

we Wiedniu p. Stachiewiczowi, dyrektorowi wiedeńskiego Oddziału polskiego Orbisu.

W poniedziałek rano, dnia 19. IV, po serdecznym wzajemnym pożegnaniu się ze sobą, uczestnicy wycieczki, którzy przez cały czas żyli ze sobą, jak członkowie jednej rodziny, rozjechali się w Dziedzicach w różne strony Polski, unosząc ze sobą prócz miłych wspomnień zapal do budzenia umiłowania antyku, z którym obcowali zażyłe na ziemi włoskiej.

WŁADYSŁAW CHODACZEK

K R O N I K A

Z działalności Warszawskiego Koła PTF.

Dla uczczenia 2000-nej rocznicy urodzin cesarza Augusta Koło Warszawskie Polskiego Towarzystwa Filologicznego zorganizowało cykl odczytów które wygłoszono d. 14, 19, 21, 24 i 28 maja 1937 w sali Theologicum U. J. P.

Pierwszy prelegent, prof. dr Tadeusz Zieliński („Religijne posłannictwo Augusta“) rozwinął przed słuchaczami swą teorię mesjanizmu augustejskiego. Rozpoczynając od zobrazowania klęsk, które spadły na Rzym w latach następujących po śmierci Cezara — powódź, głód, zaraza, wojna — prof. Zieliński zwrócił uwagę na nurtującą umysły Rzymian koncepcję, według której klęski owe miały być karą za grzech pierworodny. To zaprowadziło prelegenta do interpretacji epodu 7 i 16 Horacego oraz 4 eklogi Wergilego. W dalszym ciągu prof. Zieliński naszkicował, jak dzięki zwycięstwom nad Sextusem Pompeiusem, pacyfikacji Italii oraz wojnie Aktyjskiej wzrastała w duszach Rzymian wiara w posłannictwo Oktawiana-Zbawcy. Reszta odczytu poświęcona była omówieniu prób Augusta przekazania swego błogosławieństwa bożego następcy oraz problemowi „igrzysk wiekowych“.

Odczyt doc. dr Zdzisława Zmigrydera-Konopki („Ustrój a polityka w Rzymie Augusta“) poświęcony był zobrazowaniu sprzeczności między teorią ustrojową a praktyką polityczną princepsa. Prelegent rozpoczął od przedstawienia dziejów niepisanej konstytucji republikańskiego Rzymu, na tle której nakreślił August swą koncepcję. Prof. Zmigryder-Konopka położył nacisk na zawarte w niej czynniki militarne, w szczególności na zaczerpnięcie z głębin starorzymskiego ustroju pojęcia imperatoratu i „coniuratio“ oraz na ewentualne związki z federalizmem hellenistycznym, i oświecił różnicę między fikcyjną republikańską władzą cesarza w samym Rzymie a nieograniczonym imperium prowincjonalnym. W końcowej krytyce rozwiązania problemu ustrojowego przez Augusta zwrócił prelegent uwagę na jego polowiczność oraz zawartą w nim groźbę dla wolności myśli.

Prof. dr Kazimierz Kumaniecki („Życie prywatne Augusta“) postawił sobie za zadanie zobrazować Augusta jako człowieka. Nie pominął jednak i jego działalności politycznej, o ile to było konieczne dla oświetlenia pewnych cech jego charakteru. Odrzucając koncepcję o gruntownej różnicy między okrutnym Augustem sprzed Aktium a łagodnym cesarzem z czasów jedynowładztwa, usiłował prelegent podważyć opinię o młodzieńczych okrucieństwach i przewrotności Oktawiana, zatrzymując się na rzekomym zamachu na Antoniusza, zdradzie senatu i udziale w proskrypcjach. Opierając się na licznych anekdotach i notatkach, zachowanych u pisarzy starożytnych, przedstawił prof. Kumaniecki łagodność Oktawiana, która tylko w wypadkach konieczności politycznej ustępowała miejsca surowości, jego skromność i prostotę w życiu osobistym i dobruśny humor człowieka lubiącego żart i pozwalającego żartować nawet z siebie; nie pominął też prelegent sylwetki zewnętrznej cesarza. Dłużej zatrzymał się prof. Kumaniecki nad nieszczęśliwym życiem rodzinnym Augusta i związanymi z tym stosunkami dynastycznymi.

Doc. dr Stanisław Seliga po ogólnym omówieniu mecenatu augustejskiego scharakteryzował związki, jakie łączyły poezję Wergilego, Horacego, Propertjusza a nawet Owidiusza z osobą i dążnościami kulturalnymi, politycznymi i religijnymi cesarza. Szczególny nacisk położył dr Seliga na powolną, ale szczerą w przekonaniach dwóch pierwszych poetów w stosunku do poczynań Augusta. Odczyt ilustrowały recytacje ważniejszych ustępów dotyczących Augusta z dzieł tych autorów w oryginale i w tłumaczeniu.

Radca M. S. Z. dr Witold Kozłowski („Wielkość Augusta“) podkreślił, że August, przeciwnie niż Cezar, nie został w pełni swej wielkości przez potomność oceniony. Tymczasem ogrom problemu państwowego, rozwiązanego przez Augusta, jego niezwykle stosunek do społeczeństwa rzymskiego, takt rządów tworzą z niego nie tylko ideał władcy konstytucyjnego, ale co więcej nośnika wszystkiego co rzymskie, co zachodnie w walce z agresją Orientu. Mimo ogromu władzy i ubóstwienia ze strony społeczeństwa August pozostaje wierny ideałom wyznawanej przez siebie prawdy filozofii pitagorejskiej, której jaskrawym wyrazem jest jego przepojony duchowością związek małżeński z Liwią („E w Delfach“). Dr Kozłowski stwierdził w zakończeniu, że August jest drogowskazem naszej kultury. Odczyt dr Kozłowskiego, wygłoszony uprzednio w Italskim Instytucie Kultury w Warszawie, został w całości opublikowany w miesięczniku „Polonia-Italia“ nr 5 z maja 1937.

Zapowiedziany na dz. 26. V. 1937 odczyt prof. dr Kazimierza Michalowskiego („Cesarz August w sztuce“) P. T. F. zostało zmuszone odwołać z powodu choroby prelegenta.

Frekwencja na odczytach wahała się od 250—150 osób, w tym duża ilość młodzieży szkolnej — dzięki poparciu cyklu odczytów przez Władze Szkolne Warszawskie.

Antyгона w interpretacji uczniów i uczennic Państwowego Gimnazjum w Czortkowie.

Staraniem Miłośników Dramatu Klasycznego Państwowego Gimnazjum w Czortkowie odbyło się dnia 6 maja 1937 czwarte z rzędu przedstawienie Sofoklesa „Antygony“.

Zdawałoby się, że w chwilach dzisiejszych, chwilach przełomowych pod względem kulturalnym, politycznym, gospodarczym i społecznym, w czasach dramatycznych walk człowieka o chleb powszedni, reminiscencje z zamierchłej przeszłości greckiej nie mogą mieć na scenie najmniejszych szans powodzenia, nie mogą budzić żadną miarą jakiegokolwiek echa i zainteresowania... Bo cóż mogą obchodzić dzisiejszego szarego pracownika, borykającego się z losem, legendarne, mityczne postaci świata antycznego i ich dzieje, chociażby jak ponure, tragiczne, przejmujące i godne współczucia?

A jednak rzeczywistość zadała kłam powyższym przewidywaniom i obawom. Pietyzm i szacunek, z jakim społeczeństwo nasze odnosiło się i odnosi zawsze do dziejów bohaterskiej Hellady, kolebki naszej kultury, ogrom wartości wychowawczych, tkwiących w jej wiekopomych dziejach, wartości, które ongiś podziwiał Budowniczy Polski, Marszałek Józef Piłsudski, kiedy rozczytywał się z lubością i zachwytem w dziejach Grecji i jej bohaterów,

oraz pewna aktualność problemów poruszanych w *Antygonie*, oto tajemnice powodzenia tragedii, ilekroć pojawi się na deskach scenicznych.

Kółko Miłośników Dramatu Klasycznego, obejmujące uczennice i uczniów Państw. Gimnazjum w Czortkowie, pozostaje pod kierownictwem i opieką prof. Krwawicza. Podjęło się ono zadania poważnego i trudnego, zaprodukowania społeczeństwu czortkowskiemu imprezy, która by je zaznajomiła z pięknnością i powagą dramatu greckiego, która by je przeniosła myślą w odległe, mgliste kraje i czasy.

Sztuka odegrana dnia 6 maja 1937 w sali „Sokoła“ ściągnęła przedstawicieli miejscowego społeczeństwa, a w tym szczególnie wojsko i młodzież.

Na tle dekoracji, obrazującej typowy krajobraz grecki, wygłosił piękne słowo wstępne uczeń Jaworski, zaznając i audytorium z epoką, w której rozegrała się tragedia, i wytwarzając atmosferę, ułatwiającą zrozumienie sztuki. Następnie ucz. W. Mossoczy odrecytował z zapalem słowa K. Morawskiego, tłumacza greckiej tragedii; uwertura A. Uruskiego, którą odegrała z prawdziwym odczuciem orkiestra symfoniczna pod wytrawną batutą prof. Krwawicza, zakończyła część wstępną.

Z kolei nastąpiło właściwe przedstawienie. Rolę *Antyfony* ze zrozumieniem i wczuciem się w bolesne położenie siostry, odtworzyła z dużym powodzeniem ucz. Z. Bolinówna.

Udatnie kreował postać króla Kreona, dumnego w powodzeniu, mało-dusznego w nieszczęściu ucz. J. Kurkowski. Uczeń Mossoczy jako Hajmon stworzył sympatyczny typ kochającego narzeczonego, ginącego w zapamiętanej miłości wraz z wybranką serca; zaś rolę posłańca odegrał z werwą i żarem młodzieńczym ucz. J. Wiśniewski.

Poszczególne części sztuki były przeplatane produkcjami orkiestry i baletem uczennic, wyszkolonym staraniem p. Krwawiczowej.

Zaprodukował on kilka wdzięcznych ewolucyj, których subtelne i pełne czaru wykonanie darzyła widownia co chwila burzą frenetycznych oklasków.

Przewodnik chóru ucz. K. Wojciechowski wraz z chórem wywiązał się też należycie ze swego zadania.

Zawsze nader życzliwy dla pracy swych wychowanków Dyrektor Zakładu Władysław Cichocki, nie szczędził słów zachęty i pomocy w wysiłkach młodzieży w trakcie pracy przygotowawczej, uważając słusznie, że praca młodzieży szkolnej na niwie scenicznej, to przedłużenie ramienia pracy wychowawczej szkoły, to dalszy ciąg wysiłku, walnie przyczyniającego się do sformowania pełnej, wykończonej osobowości wychowanków.

Cały trud przygotowania chóru, orkiestry, inscenizacji, nabycie i sprowadzenie stylowych kostiumów spoczął w ręku prof. Krwawicza, który sam, jako znany miłośnik i wyborny znawca świata klasycznego, zainicjował i zorganizował imprezę.

Godnie i żmudnie współpracowali z nim w należytych przygotowaniach sztuki, jako reżyserowie: prof. M. Mossoczy i prof. Eckstein, a jej powodzenie dało im pełną satysfakcję za kilkumiesięczną usilną pracę.

Osobno należy poświęcić kilka słów prof. Przygodzkiemu, który w słowie inauguracyjnym dał trafną syntezę rozwoju dramatu greckiego, syntezę piękną w formie a głęboką w treści, a nawiązawszy wypadki i momenty

z zamierzchłej przeszłości do gry uczuć i interesów doby dzisiejszej, uczynił z minionych zdarzeń obraz żywy, rzeczywisty, aktualny.

Prof. M. Krajniak, jako scenograf, a p. Wigocka, której przypadł w udziale akompaniament, wywiązali się też znakomicie ze swego zadania.

Całość imprezy dała obraz wykończony, harmonijny, niezwykle poważny. Nie dziw tedy, że zdobyła wielki sukces, gorący aplauz audytorium i wywołała niezapomniane wrażenie.

JÓZEF KASSIAN

N E K R O L O G I A

Błp. ARTUR RAPAPORT

Czwierć wieku mniej więcej upłynęło, odkąd Artur Rapaport jako 23-letni młodzieniec, po chlubnie odbytych studiach na Wydziale filozoficznym Wszechnicy Jana Kazimierza, z dwoma dyplomami — naukowym i nauczycielskim, — w kieszeni, niby żołnierz z przysłowiową buławą hetmańską w tornistrze, zaciągnął się pod szlondary armii, której hasłem jest wiedza i nauka. Rozpoczął tedy ten „philologus natus” po gruntownym, wszechstronnym przygotowaniu działalność dwojakiego rodzaju: kształcenia młodzieży, tudzież dalszego samokształcenia i samodzielnej, twórczej pracy naukowej na niwie umiłowanej filologii.

Że nauka i nauczanie, to pojęcia bliskoznaczne i nawzajem się uzupełniające, że „docendo discimus”, a także „discendo docemus” — ta prawda ziściła się na Rapaporcie w całej pełni. Potrafił on bowiem zespolic, niejako stopić w harmonijną całość powołanie nauczyciela z powołaniem naukowca. Jednemu i drugiemu służył wiernie aż do ostatniego niemal tchnienia, bo zboczyć z raz obranej drogi nie pozwalał mu głos wewnętrzny, niby dajmonion Sokratesowe. Nagle zgasł przedwcześnie, prawie w same srebrne gody promocji doktorskiej i objęcia posady nauczycielskiej.

Zeszło z nim do grobu wiele nadziei, do których uprawniał jego wybitny talent, wielka erudycja oraz umysł, nawet mimo trawiącej go już śmiertelnej choroby, w chwilach ulgi pelen młodzieńczego zapału. Zrósł się tak dalece z pracą naukową, że zdawało mu się, iż „extra doctrinam non est vita”. I rzeczywiście tak się złożyło, że kiedy lekarze zakazali mu natężać umysł poważnym wysiłkiem, wówczas i życia wnet nie stało...

Artur Rapaport urodził się 12. marca 1889 r. we Lwowie. Po ukończeniu studiów gimnazjalnych i po złożeniu z odnaczeniem egzaminu dojrzałości w dzisiejszym gimnazjum im. Króla Stefana Batorego we Lwowie, gdzie miał szczęście być uczniem m. i. wybitnych filologów, jak profesor Jan Oko i śp. Jan Jędrzejowski, — zapisał się w r. 1907, równo 30 lat temu, na ówczesny Wydział filozoficzny UJK. Tu przede wszystkim poświęcił się filologii klasycznej, do której szczerze zamiłowanie wyniósł już ze szkoły średniej. Wstąpił na uniwersytet pod szczęśliwą gwiazdą, gdyż filologię reprezentowali wtedy profesorowie tej miary, co śp. Bronisław Kruczkiewicz, Stanisław Witkowski i Tadeusz Sinko. Rychło zwrócił na siebie ich uwagę i wybił się na czoło studentów dzięki niepospolitym zdolnościom i mrówczej, niezmordowanej pracy. Uznali to nie tylko profesorowie, uznali i Władze szkolne. Toteż po świetnie i „suo tempore” zdanych egzaminach nie poszedł na prowincję, co było prawie nieuniknionym losem kandydatów stanu nauczycielskiego, lecz wyjątkowo otrzymał zrazu suplenturę, a później posadę nauczyciela i profesora w uprzywilejowanym, stołecznym Lwowie. Przez kilka lat był tedy zajęty w Gimnazjum VI, a stamtąd został przeniesiony do gimnazjum II im. Karola Szajnochy. Tu pracował do końca życia, otaczany powszechnym szacunkiem zarówno przez uczniów, jak i kolegów.

Działalność naukowo-literacka Rapaporta rozwijała się w trzech niekiedy krzyżujących się kierunkach. Obejmuje ona rozprawy ściśle naukowe, następnie przekłady polskie dzieł klasyków greckich, mianowicie przekład Ksenofonta, wydany w dwóch pokaznych tomikach „Biblioteki Narodowej”. Jeden tom zawiera „Wyprawę Cyrusa” („Anabazę”) ze wstępem Stanisława Witkowskiego, drugi zaś nosi tytuł: „Sympozjon oraz wybór z pism”. Wreszcie trzeci kierunek, to prace o charakterze dydaktycznym, o bardzo rozległym zasięgu. Należą tu przede wszystkim wydania szkolne autorów greckich i łacińskich („Iliady” Homera, Platona, Salustiusza i Liwiusza) z wstępami, w których — że użyję słów poety — „wszędzie cząstkę swej duszy zostawił”. Był też czynnym współpracownikiem podręczników języka łacińskiego na wszystkie cztery klasy gimnazjalne pt. „Disce latine”. I na tych książkach szkolnych wycisnął piętno swej bogatej indywidualności. Na szczególną uwagę zasługują Jego szkice popularno-naukowe, jak np. barwnym i jedynym językiem napisana biografia Horacego w książce pt.: L. H. Morstin - A. Rapaport, „Q. Horatius Flaccus”, lub rzecz o Ksenofonie pt. Schulbaumówna-Rapaport, „Xenophon”. Pierwsza z tych publikacji wyszła w „Bibliotece Filomaty”, druga zaś w „Bibliotece Filomaty”.

Wytrawnym dydaktykiem i subtelnym znawcą poezji horacjuszowskiej okazał się w pracy pt. „Liryki Horacego w szkole” (specjalna odbitka z „Kwartalnika klasycznego”). Wreszcie na wzmiankę zasługują opracowane przez Niego pomoce naukowe, w pierwszym rzędzie doskonały „Słownik grecko-polski do wyboru z pieśni Homera”, wydany w „Książnicy-Atlasie” w r. 1932. Daleko od szablonu odbiega nawet Jego preparacja do Owidiusza („Preparacja do wiązanki wierszy P. Owidiusza Nasona w opracowaniu T. Sinki”).

Osobny dział stanowi bogata spuścizna krytyczno-naukowa Zmarłego. Mam na myśli mnóstwo recenzji, które wyszły z pod Jego pióra, a które rozsiane są po czasopismach filologicznych i pedagogicznych, głównie w „Eos” i w „Muzeum”.

Z braku miejsca omówię tu krótko bodaj rozprawy naukowe w ścisłym znaczeniu. Są one, zwyczajem przyjętym w republice filologów, pisane po łacinie, jako że przeznaczone są także dla zagranicy.

Otóż wśród tych prac ściśle naukowych prym bierzą bezsprzecznie dysertacja doktorska. Jest to oryginalna rozprawa z dziedziny składni greckiej. Autor traktuje w niej o ciekawym zagadnieniu rodzaju czynności w Nowym Testamencie i w badaniach Swych dochodzi do wniosków i wyników, które uważać można za ostateczne i trwałe. Rzucają one światło na dane zjawisko językowe nie tylko w N. T., lecz w greczyźnie w ogóle, a zwłaszcza w tzw. „koine”. Tytuł tej pracy brzmi: „Novi Testamenti Graeci verba recipiantne praepositione praefixa vim perfectivae actionis necne”.

O książce tej można powiedzieć: „habuit sua fata libellus”. Ukazała się bowiem po różnych perypetiach i przeszkodach (wojna światowa, brak funduszy itp.) dopiero w r. 1924, jako drugi z kolei zeszyt wydawanych przez prof. Witkowskiego „Studia Leopolitana”. Pracą tą autor, podobnie jak swego czasu zdobył sobie ostrogi doktorskie, tak po jej wydaniu zdobył sobie imię w świecie naukowym.

Do gramatyczno-językowego problemu rodzajów czynności wraca

jeszcze raz autor w artykule: „Ad actionum genera observationes aliquot“ (Eos XXVII, 134). Z prac czysto naukowych Rapaporta wymienię jeszcze szereg drobnych, ale nie mniej cennych rozprawek, zawierających przyczynki do autorów klasycznych, przeważnie greckich, z którymi miał sposobność bliżej się zetknąć bądź to w praktyce nauczycielskiej, bądź przygotowując teksty wydań szkolnych, bądź wreszcie przy opracowywaniu komentowanych przekładów polskich. Jeden z tych artykułów odnosi się do platońskiej „Obrony Sokratesa“ (Ad Platonis Apologiam, Eos XXVIII). Dwa artykuły dotyczą Ksenofontowej „Uczty“ (Ad Xenophontis Convivium I, 1, Eos XXVII, 134 oraz Ad Xenophontis Convivium, VIII, 33 sq., Eos XXVIII, 49—50). W innej rozprawce zebrał kilka interesujących drobiazgów odnoszących się do Ksenofonta pod ogólnym tytułem „Xenophontea“ (1. Quo tempore Xenophon priorem Historiae Graecae partem conscripsisse videtur. 2. De Xenophonte et Aristippo Cyrenaico. 3. Possitne Apologia Commentarios sequi necne? Eos XXVII, 19—25). Wreszcie jeden artykuł omawia pewne miejsce autora łacińskiego, mianowicie Liwiusza (In Livium IX, 16, 19 sq., Eos XXVII, 26—27).

Tak przedstawiałby się w ogólnych zarysach dorobek naukowy Rapaporta. Wypada jeszcze zaznaczyć, że wiele działał też żywym słowem, jako ceniony prelegent, zwłaszcza na posiedzeniach naukowych PTF. Już samo przysłuchiwanie się Jego wywodom, choćby tylko ilekroć zabierał głos w dyskusji, było — bez przesady — prawdziwą biesiadą duchową. Teraz zamilkły na zawsze Jego wymowne usta.

Ten bowiem nieprzeciętny uczony i wybitny pedagog, piastujący w uznaniu rzetelnych zasług szereg godności naukowych, a więc godność członka Komisji Filologicznej Polskiej Akademii Umiejętności, członka przybranego Lwowskiego Towarzystwa Naukowego i niejednokrotnie członka zarządu PTF. — zmarł przed niespełna miesiącem na wywczasach w Skolem, 13 sierpnia 1937 r. w sile wieku, bo przeżywszy lat zaledwie 48. Gdyby był o niewiele tylko lat młodszy, możnaby do niego zastosować słowa poety: *Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος*.

JAKUB HANDEL

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE:

Thaddaeus Sinko: De Menandri fragmento 951 K . . .	285
Vladimirus Gordziejew: De prologo Thesmophoriazusa- sarum	296
Jan Safarewicz: Tendencje rozwojowe języka łacińskiego .	325
Kazimierz Kumaniecki: Istota i rozwój osobowości Ho- racego	340
J. Starczuk: Attycki lecyt biało-gruntowany	357
Stanisław Wójtowicz: Podejście do tekstu	360

II. OCENY I SPRAWOZDANIA:

Smereka Ioannes, <i>Studia Euripidea</i> (Stanisław Witkowski)	370
Ludwik Ćwikliński, <i>Zagadnienia Tukidydesowe</i> (T. Sinko)	376
Vladimirus Gordziejew, <i>Ludi scaenici et circenses quid in rebus publicis antiquorum valuerint</i> (T. Sinko) . . .	376
Bronislaus Biliński, <i>De Catone Sili in Italiae descrip- tione</i> (Pun. VIII 356—616) uno solo fonte (T. Sinko) . .	377
Die Bremer Papyri von Ulrich Wilcken (F. S.)	378
Jerzy Manteuffel, <i>Książka w starożytności</i> (Franciszek Smolka)	388
Kazimierz Michałowski, <i>Delfy</i> (K. Majewski)	390
Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Pol- sce (K. Majewski)	391
Jerzy Kowalski i Marian Golias, <i>Puer Romanus</i> (Re- gina Schächterówna)	392
Tadeusz Sinko, <i>Disce puer Latine</i> (R. S.)	394
Książki nadesłane	395

III. SPRAWOZDANIE z wycieczki nauczycieli-filologów do Italii i na Sycylię (Władysław Chodaczek)

396

IV. KRONIKA:

Z działalności Warszawskiego Koła PTF.	414
Antygonia w interpretacji uczniów i uczennic Państwowego Gim- nazjum w Czortkowie (J. Kassian)	415

V. NEKROLOGIA

418

OKAZYJNIE
można zakupić w Polskim Towarzystwie
Filologicznym następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.	

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF,
Lwów, Uniwersytet.